
ISTORIJA 20. VEKA, 2015, 1

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević (Arhiv Jugoslavije),
dr Andrej Šemjakin (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Nobuhiro Šiba (University of Tokyo, Balkan Studies),
prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (Macquarie University, Sydney),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR I KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Bojan B. Dimitrijević

Izlaze dva broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in *Istorija 20. veka* are refereed
Svi članci objavljeni u *Istoriji 20. veka* recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs

www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXXIII

2015. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Svetko Kovač, Bojan B. Dimitrijević SLUČAJ ALEKSANDRA RANKOVIĆA PREMA DOKUMENTIMA KOS-a: DA LI JE BILO PRISLUŠKIVANJA?	9
Jasmina Milanović ODBOR GOSPOĐA „KNEGINJA LJUBICA“ 1899–1942	23
Nebojša Stambolija OFICIRSKI KOR SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE	35
Goran Latinović JUGOSLOVENSKO-ŠVEDSKI ODNOSI 1941–1945	45
Ivana Dobrivojević (IN)VOLUNTARY BUILDERS OF SOCIALISM: YOUNG WORKERS IN THE EARLY SOCIALIST YUGOSLAVIA	61
Miomir Gatalović PRERASTANJE AUTONOMNE KOSOVSKO-METOHIJSKE OBLASTI U AUTONOMNU POKRAJINU KOSOVO I METOHIJU 1959–1963	77
Dragan Bogetić TRŠĆANSKA KRIZA 1974. I POGORŠANJE JUGOSLOVENSKO-AMERIČKIH ODNOSA	95
Vladimir Petrović RASPAD SFRJ: KRIZA, EROZIJA, PAT	111
Jakša Raguz RATNA BOLNICA „PETROVA GORA“ 1991/1993. GODINE	133
Petar Dragišić ČLANCI ČASOPISA <i>FOREIGN AFFAIRS</i> O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA 1991–1999.	157

PRILOZI

Jean-Noël Grandhomme DES LIEUX DE MÉMOIRE AU CŒUR DE LA VILLE : LES MONUMENTS AUX MORTS DANS L'EST DE LA FRANCE (ALSACE ET MOSELLE)	173
--	-----

PRIKAZI

<i>Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej</i> (Nebojša Stambolija, Paweł Wawryszuk)	191
Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, <i>Srbi i Albanci na Kosovu i Metohiji u 20. veku</i> (Božica Slavković)	192
Venceslav Glišić, <i>Revolucionari</i> (Dušan Bojković)	194

INFORMACIJE

Naučni skup: JUGOSLOVENSKO-POLJSKI ODNOSI U XX VEKU Beograd, 9. i 10. oktobar 2014 (Nebojša Stambolija)	197
Šesti naučno-stručni skup ISTORIJA MEDICINE, FARMACIJE, VETERINE I NARODNA ZDRAVSTVENA KULTURA Zaječar, 2–3. oktobar 2014 (Milan Gulić)	199
Okrugli sto MLADA BOSNA I IDEJA NACIONALNOG OSLOBOĐENJA, Banja Luka, 24. novembar 2014 (Stanislav Sretenović)	200

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Svetko Kovač, Bojan B. Dimitrijević THE CASE OF ALEKSANDAR RANKOVIC ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE YUGOSLAV ARMY COUNTERINTELLIGENCE SERVICE	9
Jasmina Milanović THE WORK OF THE BOARD OF WOMEN „KNJEGINJA LJUBICA” 1899–1942	23
Nebojša Stambolija THE OFFICER CORPS OF SERBIAN STATE GUARD	35
Goran Latinović THE YUGOSLAV-SWEDISH RELATIONS 1941–1945	45
Ivana Dobrivojević (IN)VOLUNTARY BUILDERS OF SOCIALISM: YOUNG WORKERS IN THE EARLY SOCIALIST YUGOSLAVIA	61
Miomir Gatalović TRANSFORMATION OF THE AUTONOME KOSOVO METOHIJA REGION INTO AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA 1959–1963	77
Dragan Bogetić THE CRISES OVER THE TRIESTE 1974 AND DECLINE IN YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS	95
Vladimir Petrović DISINTEGRATION OF SFRY: FROM CRISIS TO PARALYSIS	111
Jakša Raguz THE WAR HOSPITAL PETROVA GORA 1991–1993	133
Petar Dragišić THE ARTICLES IN <i>THE FOREIGN AFFAIRS</i> MAGAZINE ON THE WARS IN YUGOSLAVIA 1991–1999	157

ESSAYS

- Jean-Noël Grandhomme
PLACES OF MEMORY IN THE HEART OF THE CITY,
THE WAR MEMORIALS IN EASTERN FRANCE 173

BOOK REVIEWS

- Collection of Papers: *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*
(Nebojša Stambolija, Pavel Wawryszuk) 191
- Kosta Nikolić, Srdjan Cvetković, *Srbi i Albanci na Kosovu i Metohiji u 20. veku* (Božica Slavković) 192
- Venceslav Glišić, *Revolucionari* (Dušan Bojković) 194

INFORMATIONS

- Naučni skup: JUGOSLOVENSKO-POLJSKI ODNOSI
U XX VEKU, Beograd, 9. i 10. oktobar 2014 (Nebojša Stambolija) 197
- Šesti naučno-stručni skup ISTORIJA MEDICINE,
FARMACIJE, VETERINE I NARODNA ZDRAVSTVENA KULTURA,
Zaječar, 2–3. oktobar 2014 (Milan Gulić) 199
- Okrugli sto MLADA BOSNA I IDEJA NACIONALNOG
OSLOBOĐENJA, Banja Luka, 24. novembar 2014
(Stanislav Sretenović) 200

RASPRAVE I ČLANCI

SVETKO KOVAČ, general-major u penziji,
bivši direktor Vojno-bezbednosne agencije

Dr BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, naučni savetnik
Institut za savrmenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 94(497.1)"1966"(093.2)
323(497.1)"1966"(093)
32:929 Ранковић А.

SLUČAJ ALEKSANDRA RANKOVIĆA PREMA DOKUMENTIMA KOS-a: DA LI JE BILO PRISLUŠKIVANJA?*

APSTRAKT: Članak daje sažeti okvir događaja vezanih za Brionski plenum 1966. godine i optužbi iznesenih na račun Aleksandra Rankovića da je iskoristio sistem veza da prisluškuje Tita i njegovu suprugu Jovanku u njihovoj rezidenciji. Sumiranjem arhivskih podataka izveden je zaključak da nije bilo prisluškivanja, da tehnička komisija nije imala presudan uticaj u optužbama, već da su optužbe bile političke i postavljene na platformi potpune diskreditacije Rankovića, Uprave državne bezbednosti i namerom da se izvrši politički zaokret u unutrašnjoj politici Jugoslavije. Korišćena je dokumentacija koja se čuva u Arhivu Jugoslavije, i dokumenatcija Tehničke komisije koja se čuva u arhivu Vojno-bezbednosne ahencije, nekadašnjeg KOS-a, koja do sada nije bila poznata javnosti.

Ključne reči: Aleksandar Ranković, KOS, prisluškivanje, Brionski plenum

Ako bismo pokušali preciznije da utvrdimo vreme kada je Josip Broz Tito doneo odluku da smeni i zbog političkog života eliminiše svog najbližeg saradnika i potpredsenika SFR Jugoslavije Aleksandra Rankovića, verovatno to ne bismo mogli uraditi sa visokim stepenom pouzdanosti. Ta odluka je donošena u dužem periodu i mnogo faktora je na to uticalo. Posebno je važan period između 1963. i 1965. godine, vreme Osmog kongresa SKJ i donošenja novog jugoslovenskog Ustava. Kasnije u vreme pripreme Brionskog plenua 20. juna 1966. godine, Tito je rekao: „Bojao sam se dve godine

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

da preduzmemo ovo što sada preduzimamo da slučajno ne bi dobilo anti-srpsko tumačenje.“¹ Verovatno je Krste Crvenkovski, predsednik Državno-partijske komisije formirane 16. juna 1966 da ispita „slučaj“ Rankovića², naveo najvažniji razlog za donošenje takve odluke, ističući da je to pravi trenutak da se „napravi istorijska prekretnica“ i da se „paralelno sa razbijanjem centralizma i unitarističkih tendencije radi na punoj afirmaciji republika“.³

Ideja o Rankovićevoj smeni verovatno je potekla od članova CK SKJ iz Slovenije i Hrvatske. Politički najpre od najuticajnijih zagovornika koncepta jačanja republika ili konfederalističkog modela preuređenja Jugoslavije: Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića, a potom operativno podržana od prvog čoveka hrvatske Uprave državne bezbednosti Ivana Steve Krajačića. Rankovićevo smenjenje bila je u stvari uklanjanje prepreka za proces ubrzane decentralizacije i pretvaranja federacije u konfederaciju republika. Za to je Ranković kao drugi čovek Jugoslavije, a posebno kada bi i ako bi nasledio Tita, mogao da predstavlja problem i prepreku. Rankovićevo smenjenje bi oslabila atribute republika, koje su republičke nomenklature počele znatno da zastupaju. Ranković je u principu bio za jačanje jugoslovenske Federacije i federalistički koncept i bio je označen kao središte „dogmatskog jezgra“.

Zagovornicima konfederalističkog koncepta mogla je da smeta Rankovićevo određeno popularnost u vrhu Sovjetskog Saveza i nekim socijalističkim zemljama i njihova često neskrivena podrška, makar bila i protokalnina.⁴ Zbog toga su nastojali da kod Tita, a i kod drugih, stvore strah i ukažu na opasnosti u slučaju da Ranković bude novi predsednik Jugoslavije. S druge strane, sam Tito, u tim godinama, nije mogao da prihvati činjenicu da postoji neko ko bi mogao da ga nasledi. Ranković deluje vrlo iskreno kada kaže da je odmah posle rata strana štampa spekulisala a „domaća čaršija podgrevala“ priče o tome ko će naslediti Tita i da to godinama nije nikome smetalo, ali su „vremenom počela malo intenzivnija razmišljanja o toj opasnoj varijanti“. Potom je napravljen savez sa grupom iz Saveza komunista Srbije, odnosno sa najvažnijim akterima „nove“ politike u Srbiji, a to su bili Petar Stambolić, Mijalko Todorović, Marko Nikezić, Milentije Popović, Dobrivoje Radosavljević, Koča Popović... Predstavnici te struje objašnjavali su da to čine zbog modernizacije, prevazilaženja krize, a potom i borbe protiv srpskog nacionalizma ili čak šovinizma. Primetno je da je ta grupa srpskih političara već na Brionskom plenumu podelila (raspodelila) funkcije smenjenih Rankovića i Svetislava Stefanovića-Ćeće.

¹ Arhiv Jugoslavije fond 507, III/119, 6

² AJ f. 507, IV plenum 1966, VII-1, II/28, prilog 6, 1–47.

³ Selim Numić, *Dobra zemljo, lažu, Do istine u brionskoj aferi prisluskiivanja*, Beograd 1989, 31.

⁴ Vojni arhiv (VA), fond VBA, sv. 6.5.–43, 169.

Konačno, na Titovu odluku da skloni Rankovića sa vlasti veliki uticaj imala je i Jovanka Broz, koja je se od početka 1960-ih žalila na smetnje u svojim telefonskim vezama, da bi potom upozoravala Tita na nekakvo proisluškivanje i potom na političku opasnost od Rankovića, i godinu-dve pre Brionskog plenuma ušla u otvoreno neprijateljstvo sa njim.⁵

Kada je doneta odluka da se ukloni Ranković, trebalo se, osim njega i njegovih najbližih saradnika, osloboditi i njegove poluge moći, pre svega Uprave državne bezbednosti. Svakako da je bilo dosta toga u radu Udbe što je trebalo kritikovati.

Ne može se osporiti da je u nekim organima Državne bezbednosti, naročito u onim nižim, bilo pojedinačnog bahatog ponašanja, samovolje, sirovog pokazivanja superiornosti kojom je trebalo dokazati ko je u srezu ili određenoj zajednici „glavni“, ko ima više vlasti. Ipak, Ranković, pa i vrh Udbe se protiv tih pojava borio od početka pedesetih godina 20. veka, zbog demokratizacije i izgradnje pravne države.⁶ Sasvim je jasno da je većina kadra Udbe bila vaspitavana „u duhu krajnje odanosti i bespogovorne poslušnosti SKJ i Titu. Takav odnos se potvrđivao njihovim svakodnevnim radom i političkom aktivnošću“.⁷

Na čelu te odanosti pripadnika Udbe bila je potpuna Rankovićeve odanost Titu. Njegovo ponašanje kao čoveka Komunističke partije ili bezbednosnog aparata bilo je skoro besprekorno. On je sa državnim bezbednosti bio godinama „mač revolucije“, uklanjajući narodne neprijatelje, ideološke protivnike svih orijentacija ili boreći se sa Staljinovim istomišljenicima i njegovim obaveštajnim aparatom.

Verovatno je neko osmislio kompletan scenario Rankovićevog političkog sloma, koji je dopunjavan i prilagođavan razvoju događaja, sve do 9. decembra 1966. godine, kada je čitava afera bila završena. Većina aktera smatra da je to bio Ivan Stevo Krajačić, uz pomoć nekih koji su dobro poznavali stanje u službi bezbednosti, posebno saveznoj Udbi. Nepostojanje normativnog okvira, posebno zakonska i podzakonska neuređenost predlaganja, odobravanja, primene i korišćenja rezultata primene mera prisluškivanja omogućili su da se mnoge stvari prikažu drugačije i da se stvori i lansira afera prisluškivanja. Tome je posebno pogodovalo nevođenje ili površno vođenje dokumentacije kako o tajnim tako i javnim ozvučenjima i rešavanje tih pitanja po usmenim dogovorima i u „četiri oka“.⁸

⁵ AJ, f. 507, IV plenum 1966, VII-1, II/28, prilozi 17, 39, 81.

⁶ Filip Bajković, *UDBA u sistemu socijalističke demokratije*, „Komunist“, 1, 1951, str 57–82; Aleksandar Ranković, *Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti*, „Vojno-politički glasnik“, 6/1951, str. 9–10.

⁷ S. Numić, *n. d.*, 102.

⁸ AJ, f. 507, IV plenum 1966, VII-1, II/28, prilog 81, Žeželj, 4–5; Isto, prilog 39 (Bogunović), 8; S. Numić, *n. d.*, 148.

Verovatno je u početku navodno prisluškivanje bio glavni, a možda i jedini argument za rušenje Rankovića, ali su kasnije, kada se videlo da to nije dovoljno, dodavani i drugi argumenti. Zbog toga je Tito na sednici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta (IK CK) SKJ 16. juna 1966, kao jedini i glavni problem naveo prisluškivanje i to „prostorija u kojima stanuje i radi“, u šta se navodno lično uverio, jer su dok je bio odsutan bez njegovog pitanja „izmenjene razne instalacije i uređaji i uvedeni novi preko kojih se može vršiti prisluškivanje razgovora“. Ta tvrdnja, posebno zato što je izneta i pre formiranja komisije, deluje prilično neobično.⁹

Tito je na konsultativnom sastanku 20. juna 1966. ponovo govorio samo o prisluškivanju, ali ne samo njega nego i drugih državnih i partijskih rukovodilaca. Iako je na prethodnom sastanku, 16. juna, rekao da je Beli dvor ozvučen po njegovom zahtevu, toga puta je i dvor naveo kao nelegalno ozvučeni objekat. Kao nosioci zloupotreba konkretno su imenovani Ranković i Stefanović. Crvenkovski je potkrepio Titove navode i prvi put izneo ocenu koju su kasnije ponavljale skoro sve komisije, posebno Saveznog javnog tužioca i Komisija SIV-a, da su „Centralni komitet i partija poistovećivani sa Rankovićem“.¹⁰

Kardelj je u svom izlaganju rekao da su i kod njega postavljene instalacije za prisluškivanje. Postavlja se pitanje na čemu je zasnivao tu tvrdnju ako se zna da do 20. juna nijedna komisija nije proveravala instalacije u njegovom stanu, niti bilo šta u vezi sa prisluškivanjem Kardelja. Verovatno je i on, osim Tita, bio upoznat sa rezultatima prethodnih ispitivanja koje su vršili Božo Rašeta i stručnjaci iz SUP Hrvatske i Slovenije u Beogra-

⁹ Bez namere da se poistoveti prisluškivanje generala Ivana Miškovića 1971, u to vreme save; nika predsednika Republike za bezbednost, sa prisluškivanjem Josipa Broza kao maršala Jugoslavije i vrhovnog komandanta oružanih snaga, možemo napraviti kratko poređenje između načina postupanja kada se posumnjalo na prisluškivanje. Naime, kada se posumnjalo da se Mišković prisluškuje, upućena je ekipa stručnjaka Vojne službe bezbednosti, koja je odmah utvrdila da je njegov telefon spojen na paricu koja vodi na kućni razdelnik Saveznog sekretarijata unutrašnjih poslova. Fotografisali su nađeno stanje, blokirali razdelnik, sačinili dokumentaciju, pronašli uključeni magnetofon i traku na kojoj je bio snimljen razgovor između Miškovića i republičkog sekretara unutrašnjih poslova Srbije Slavka Zečevića, koji je vođen u toku noći neposredno pre otkrivanja te mere. Nakon toga nije bilo nikakvih dilema o prisluškivanju. Operativnim radom utvrđeno je i ko je tehnički realizovao tu meru, ali nikada nisu utvrđeni motivi, odnosno nije utvrđeno da li je u pitanju greška, ili namera po nečijem zahtevu. Prema tome, kada se 1971. godine posumnjalo da se prisluškuje Miškovićev telefon, na osnovu prvih rezultata potvrđene su te sumnje, dok su u slučaju navodnog prisluškivanja Tita početni podaci i rezultati „prethodnih ispitivanja“ vrlo sporni.

¹⁰ AJ f. 507, III/119 (*Zapisnik sa sastanka održanog kod druga Tita 20. juna 1966. godine*, CK SKJ str. pov 10/1, 28. VI 1966). Bili su prisutni: J. B. Tito, K. Crvenkovski, I. Gošnjak, B. Jovanović, E. Kardelj, L. Koliševski, M. Marković, M. Minić, M. Nikezić, D. Petrović, F. Popit, K. Popović, M. Popović Đ. Pucar, D. Radosavljević, P. Stambolić, D. Stamenković, M. Todorović, M. Tripalo, J. Veselinov, V. Vlahović i S. Vukmanović.

du i na Brionima. Ti stručnjaci nisu fotografisali niti na bilo koji drugi način dokumentovali prisluškivanje: nisu zapečatili telefone, šahtove, reglete ili ograničili pristup pojedinim prostorijama kako bi se isključila svaka sumnja da je neko nešto naknadno menjao.

Da Tehnička komisija na čelu sa generalom Ivanom Miškovićem načelnikom Službe bezbednosti JNA nije formirana sa ciljem da se utvrdi stvarno stanje i otklone sumnje u to da neko zaista prisluškuje Tita, vidi se upoređivanjem naredbe o formiranju komisije od 16. juna i „materijala za konačni izveštaj komisije“ od 6. jula 1966. godine. Kao razlog za formiranje komisije u naredbi se navode „primećene smetnje na tehničkim komunikacijama“ sa Titovom rezidencijom, što se dovodi u vezu sa stranim obaveštajnim službama. U „materijalu za konačni izveštaj komisije“ takođe se pominju strane obaveštajne službe, ali se postavlja dilema koliko su one prisutne, a koliko je reč o zloupotrebama mehanizma i organa službe unutrašnjih poslova od njenih vrhunskih rukovodilaca kao sredstvo za frakcionaške ciljeve i borbu za vlast“. ¹¹

Prema tome, trebalo je da Komisija za kratko vreme dokaže da nije reč o stranim obaveštajnim službama, nego o delatnosti „zavereničke grupe“, koja se u borbi za nasilno osvajanje vlasti, između ostalog, koristila i prisluškivanjem šefa države i najviših državnih i partijskih rukovodilaca.

Međutim, prvi rezultati rada Komisije nisu ispunili ta očekivanja, iako je Komisija već 21. juna 1966. dostavila Titu dve informacije. U jednoj se navodi da je u spavaćoj sobi Jovanke Broz pronađen telefon putem kojeg su se mogli slušati ne samo telefonski razgovori nego i prostorija u kojoj se on nalazi. Pronalaženje „prepravljenog telefona“ upravo kod supruge predsednika, i to u spavaćoj sobi, verovatno je rezultat „prethodnih proveravanja“, koja je vršio Božo Rašeta, a ne Tehnička komisija, verovatno sa ciljem da izazove jak efekat i prikaže beskrupuloznost onih koji su navodno prisluškivali predsednika Republike. Izveštaj o prepravljenom telefonu u Užičkoj 15, od 21. juna korišćen je kao glavni argument o postojanju prisluškivanja, a dat je kao dokaz u prilogu izveštaja saveznog javnog tužioca od 19. novembra 1966. godine, iako je Komisija jasno napisala da u vreme vršenja kontrole „nije bio aktivan za slušanje zvučnih signala“, te da je „vađenjem blok-kondenzatora uništen telefonski kondenzator“, zbog čega taj telefonski aparat nije mogao da se iskoristi kao ključni dokaz za postojanje prisluškivanja. ¹²

Da li bi se vrhunskim stručnjacima, kakvi su nesumnjivo bili članovi Tehničke komisije, moglo desiti da unište krunski dokaz ili je i to rezultat „prethodnih ispitivanja“? Takođe je malo verovatno da su stručnjaci koji su

¹¹ VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 137, 1.

¹² VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 137, 23–24.

navodno „prepravljali“ taj telefon ostavili tako vidljive tragove da Komisija posumnja da je upravo taj telefon ozvučen.

Prvi izveštaj Tehničke komisije, od 21. juna, koji je dostavljen predsedniku Republike, a Crvenkovskom verovatno samo prepričan, trebalo je da uveri IK CK SKJ da je neophodno ta pitanja raspraviti na plenumu CK SKJ. Za taj izveštaj Komisija naglašava da ocene koje je iznela nisu konačne i da je „ostalo niz nerazjašnjenih problema“.¹³ Verovatno je zbog toga Tito, otvarajući sednicu IK CK SKJ 22. juna, usmerio Crvenkovskog da ne iznosi rezultate rada o tehničkim pitanjima nego da „čitavu stvar treba postaviti politički“. Zbog toga su i optužbe koje je izneo Crvenkovski bile osnov za zakazivanje plenuma 1. jula, iako je verovatno tako već ranije bilo odlučeno. Ranković je i na toj sednici negirao bilo kakvu svoju vezu sa prisluškivanjem, a povodom deformacija predložio je da se „preispita ceo rad Udbe“, da se vidi gde su greške i da se preduzmu mere. Stiče se utisak kao da ni na tom sastanku nije shvatio da su prisluškivanje i deformacije Udbe dva glavna argumenta za njegovu političku likvidaciju.¹⁴

Jedno od najvažnijih pitanja je pitanje i dilema da li su rezultati rada Tehničke komisije do 27. juna i Državno-partijske komisije do 1. jula bili dovoljni da se Rankoviću i ostalim članovima njegove „grupe“ dokaže krivica i prema njima preduzmu drakonske mere.

U tome značajno mesto ima izveštaj Tehničke komisije od 27. juna, koji je general Mišković poslao Crvenkovskom i koji se razlikuje od prve verzije izveštaja iste te komisije. I za taj izveštaj navodi se da je „o nekim pitanjima nepotpun i nedovoljno rezolutan“, zato što je „pisan u procesu rada komisije upravo u njenoj prvoj fazi“. Suštinska razlika između te dve verzije izveštaja je u činjenici da su u izveštaju za Crvenkovskog izostavljeni navodi iz prve verzije da je ozvučenje rađeno po zahtevu predsednika Republike i da su o tome bili obavешteni sekretari predsednika i Jovanka Broz.¹⁵

U izveštaju za Državno-partijsku komisiju potencira se da je bila ozvučena spavaonica Jovanke Broz preko prepravljenog telefona i preko interfone veze, što je sa stanovišta struke prilično neubedljivo, ali za one koji veruju u to izaziva osećaj gnušanja i osude. U tom izveštaju Ranković se pominje samo jedanput, i to u kontekstu da su se lica koja su radila na

¹³ Isto do 39.

¹⁴ AJ f. 507, III/120 (*Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 22. juna 1966. g.*, CK SKJ str. pov 01/9, 22. VI 1966). Prisutni su bili: J. B. Tito, V. Bakarić, I. Gošnjak, K. Crvenkovski, B. Jovanović, E. Kardelj, L. Koliševski, B. Krajger, C. Mijatović, Đ. Pucar, Đ. Pajković, A. Ranković, P. Stambolić, M. Špiljak, M. Todorović, J. Veselinov, V. Vlahović, S. Vukmanović, C. Mijatović i K. Bulajić.

¹⁵ VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 139.

ozvučenjima pozivala na njega, navodeći da je i on upoznat s tim iako čak i za to u najvećem broju slučajeva nije bilo nikakvih dokaza.

Veliki broj savremenika je uveren da je izveštaj Tehničke komisije presudno uticao na sudbinu Aleksandra Rankovića, što je potpuno netačno. Nije imala veliki uticaj čak ni izmenjena verzija toga izveštaja. Na Brionskom plenumu 1. jula Tito čak nije ni spomenuo prislušivanje, osim da je formirana Tehnička komisija koja radi, ali da „istraga još nije potpuno završena“. Međutim, naglasio je destrukcije i zloupotrebe u Službi državne bezbednosti, precizirajući da je reč „o jednoj frakcijskoj grupaškoj borbi za vlast“ i najavio da će argumente u vezi s tim izneti predsednik Državno-partijske komisije Krste Crvenkovski.

U izveštaju Crvenkovskog kritikuje se rad Udbe, od proširivanja kompetencija, praćenja svih društvenih pojava, mešanja u rad političkih, partijskih, državnih organa, čak i u oblasti kulture i umetnosti i, kao najvažnije, da su se „pojedini organi Državne bezbednosti koristeći savremenu tehniku, poslednjih godina upustili u velike operacije prislušivanja i kontroli pojedinaca i ustanova“.¹⁶ Ni u završnoj reči na Brionskom plenumu Tito nije pominjao prislušivanje. Ukazao je na potrebu reorganizacije Državne bezbednosti, što je jedan od zaključaka Brionskog plenuma, izveštaja saveznog javnog tužioca i Komisije Saveznog izvršnog veća. Odmah posle te tačke, u drugoj tački zaključaka preporučeno je SIV da formira komisiju koja će nastaviti istragu „kako bi razotkrila sve materijalne činioce, prave namere i smisao pojedinih poduhvata i zloupotreba položaja i vlasti, kao i da se krivci pozovu na odgovornost“.¹⁷

Verovatno zbog neosnovanosti sumnji da je reč o „vojnoj špijunaži“ i da Vojno-tehnička komisija ne može imati nadležnost za prikupljanje dokaza o drugoj vrsti neprijateljske delatnosti, formirana je Istražno-tehnička komisija Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove.¹⁸ U izveštaju te komisije, koji je napisan nakon desetak dana rada, kao organizatori zloupotrebe označeni su sledeći funkcioneri unutrašnjih poslova i Uprave državne bezbednosti: Svetislav Čeca Stefanović, Vojin Lukić, Životije Srba Savić, Selim Numić, Mitar Mujo Kovačević i Milan Đoković. Pritvorena su četiri, a disciplinski postupak poveljen je protiv pet lica. Istražno-tehnička komisija nije došla do novih podataka o ozvučenjima u zgradi SIV, potvrdila je da je stan Jovana Veselinova bio ozvučen i optužila Vojina Lukića da je pokušao da to prikrije, utvrdila je da stan Koče Popovića nije ozvučavan i da je od 51 pregledanog specijalnog telefona kod sedam pronađena vrsta

¹⁶ AJ f. 507, IV plenum 1966, VII-1, II/28, prilog 1.

¹⁷ AJ f. 507, IV plenum 1966, VII-1, II/28, prilog 1, 151–153.

¹⁸ VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 139, 104–110.

mikrofona koji omogućava da se aparat za kratko vreme osposobi za prisluškivanje.¹⁹

U pripremi za izradu konačnog izveštaja Vojno-tehnička komisija je početkom jula u „radnom materijalu“ iznela ocene koje ukazuju na to da izveštaj koji je pisan pre Brionskog plenuma ne potvrđuje da je bilo prisluškivanja kao ni da je Ranković imao uticaja na to. U tom materijalu se navodi da nije razjašnjeno da li je „sistem ozvučenja izveden iz kuće i spojen na neki centar vani“ iako se potvrđuje da Komisija „nije našla aktivno osposobljene telefone za prisluškivanje koji su radili i bili slušani“. Za telefon u spavaćoj sobi Jovanke Broz, koji je korišćen kao najjači argument pre Brionskog plenuma, takođe se navode suštinske dileme. Iako se zna da ga je priključio tehničar iz Garde, nije utvrđeno ko ga je doneo u rezidenciju, od koga je dobijen – od Saveznog SUP-a ili PTT, ko ga je osposobio za prisluškivanje i slično.

Ključna dilema je bila ko je koristio rezultate prisluškivanja? Da li su pronađene neke trake ili drugi dokazi?

Za ocenu realnosti sankcija koje su preduzete prema Rankoviću i ostalima na Brionskom plenumu posebno je značajna konstatacija u radnom materijalu da „nije mogla biti jasno utvrđena lična odgovornost pojedinih funkcionalnih starešina, najodgovornijih u sistemu bezbednosti“ i sugestija, ispisana rukom na kraju teksta, da se u odnosu na prisluškivanje „posebno naglasi uloga Marka i Ćeće posle odlaska sa funkcije sekretara unutrašnjih poslova“.²⁰

Tu konstataciju Tehnička komisija je potvrdila i u svom izveštaju od 25. jula 1966, u kojem navodi da „nije bila u stanju da utvrdi do kraja, u okviru datih joj zadataka, materijalnu istinu i činjenice vezano za ličnu zakonsku odgovornost po zloupotrebama određenog broja odgovornih funkcionera i službenika SSUP i drugih“, što očekuje da će uraditi Istražno-tehnička komisija. Iako su u ovom izveštaju i njegovih 25 priloga detaljno obrađeni rezultati proveravanja po pojedinim objektima, ni u njemu nisu izneti dokazi o postojanju prisluškivanja i delatnosti tzv. zavereničke grupe. Naglašeno je da su ozvučenja rađena bez znanja predsednika Republike zato što ga ađutanti i sekretari navodno nisu o tome obavestavali i u tom kontekstu se ađutanti dovode u vezu sa Rankovićem i Stefanovićem.²¹

Da bi se dokazalo da je Ranković bio direktno uključen u prisluškivanje Josipa Broza Tita, i Vojno-tehnička i Istražno-tehnička komisija su u avgustu vršile pregled, odnosno uviđaj u njegovoj rezidenciji u Užičkoj 25. Nastojali su da dokažu da parice specijalnog telefona iz Užičke 15 vode do

¹⁹ VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 139

²⁰ VA, fond VBA, reg. br. 7.1.04, sv. 139, 155.

²¹ VA, fond VBA, reg. br 7.1.04, sv. 97, 1–32.

Rankovićeve rezidencije. Tada su pronađeni mikrofoni i telefon „prepravljen za prisluškivanje, koji vode preko šahta ispred Užičke 15, do šahta broj 32 ispred Užičke 25, a odatle u rezidenciju Aleksandra Rankovića“. Međutim, konstatovano je da su parice nađene „nespojene, ali da je tehnički moguće izvršiti odgovarajuća prespajanja radi stvaranja mogućnosti za prisluškivanje“.²²

Bez obzira na to, Tehnička komisija je prvi put konstatovala da „kategorično stoji iza tvrdnje“ da se „Centar za prisluškivanje već duže vreme nalazi u Užičkoj 25, konkretno prema nalazu u spavaćoj sobi Aleksandra Rankovića, a i radnoj sobi njegove supruge Slavke Ranković“.²³ Ostaje nejasno zašto su Komisije tek u avgustu vršile ta proveravanja, jer je provera kablova i šahтова trebalo da bude prva radnja. Iako u svojoj knjizi Selim Numić piše da je to sugerisao Rusiću još 24. juna i da je Rusić rekao da „ništa nisu našli“ i da je „sve u najboljem redu“, u dokumentaciji o rezultatima razgovora pukovnika Rusića sa Selimom Numićem 24. juna, nema podataka o tome.²⁴

Istražno-tehnička komisija SSUP u izveštaju koji je napisala polovinom septembra posebno se žali zbog kasnog formiranja, što je, po njenoj oceni, omogućilo otklanjanje tragova krivičnog dela i uništavanje dokumentacije, odnosno da je „akcija za skidanje svih instalacija započela neposredno pred Četvrti plenum“. Međutim, način reagovanja Rankovića, Stefanovića i Numića pokazuje da su oni bili potpuno iznenađeni i da nisu bili uključeni u akciju uništavanja tragova ozvučavanja. Neubedljivi su i drugi podaci o navodnom uništavanju dokaza o prisluškivanju. Malo je verovatno da bi „izvršioi naloga zavereničke grupe“ prvo pokušali da unište tragove ozvučavanja u Belom dvoru, gde je postojala uredna dokumentacija i uverljivi dokazi da je reč o legalnom ozvučenju.

U izveštaju Istražno-tehničke komisije iznete su ocene da su Aleksandar Ranković i Svetislav Stefanović „idejni tvorci koncepcija i usmeravanja rada službe operativne tehnike“, Selim Numić „neposredni nalogodavac“, a da je Vojin Lukić pojedine akcije „lično kontrolisao i usmeravao“. Ovde je izneta i ocena koju su prihvatili SJT i Komisija SIV, da se služba ozvučavanja „izmakla van službe DB i postupno pretvarala u samostalnu i paralelnu službu DB“. Glavne optužbe Istražno-tehničke komisije odnosile su se na prisluškivanje predsednika Republike u Užičkoj 15 i u kabinetu u SIV, prisluškivanje Kardelja u SIV, snimanje proširene sednice IK CK SKJ u martu 1962. godine, prisluškivanje kabineta saveznog sekretara za unutrašnje poslove, iako je on ozvučen još dok je Stefanović bio savezni sekretar,

²² Isto, sv. 139, 250 na dalje.

²³ Isto, sv. 98.

²⁴ S. Numić, *n. d.*, 400.

prisluškivanje objekata u kojima su odsedali državni i partijski funkcioneri iz republika i drugi gosti predsednika iako se ti objekti ne navode konkretno, i prisluškivanje Jovana Veselinova.

Obe komisije smatrale su da je „ozvučeni telefon u spavaćoj sobi drugarice Jovanke“ vrlo krupan dokaz o ličnoj odgovornosti i učešću samog Aleksandra Rankovića u prisluškivanju. Zbog toga su verovatno postojale dve verzije i ovog izveštaja, jedna, koju je uradila Tehnička komisija 21. juna²⁵ i, druga, koja je urađena 24. oktobra i dostavljena Istražno-tehničkoj komisiji.²⁶ U drugoj verziji izostavljen je podatak da telefon prilikom komisijskog pregleda „nije bio aktivan za ozvučenje“, kako se ne bi posumnjalo da je telefon prepravljen radi ozvučenja spavaće sobe Jovanke Broz. Takođe je izostavljen detalj da nije pronađena kuglica kalaja koja spaja jedan izvod telefonskog transformatora sa šasijom telefona, bez čega se telefon praktično ne može koristiti za ozvučavanje. Nije naveden ni podatak da je oštećeni telefonski kondenzator zamenjen novim i telefon doveden u ispravno stanje, zbog čega nije dozvoljeno da taj telefonski aparat bude dokazni materijal. Izostavljeno je i mesto gde je nađen taj telefon i umesto spavaće sobe Jovanke Broz, stavljeno „prostorija za odmor“. Na te izmene Tito je lično dao saglasnost i tražio da se izveštaj „čim prije“ pošalje „na dalji postupak“.²⁷

Ocene iz izveštaja Istražno-tehničke komisije i Državno-partijske komisije i manjim delom Vojno-tehničke komisije čine osnovu izveštaja saveznog javnog tužioca, koji je nedvosmisleno optužio Rankovića, Stefanovića i Lukića za deformacije i zloupotrebe u Službi državne bezbednosti. Kao nova optužba navedeno je proturanje „velikodržavnih i šovinističkih stavova“ i delovanje izvan propisane nadležnosti. Savezni javni tužilac uvodi pojam „Aleksandar Ranković i grupa oko njega“, koja se mešala u kadrovsku politiku JNA, DSIP i drugih institucija. U vezi s tim pominje se i prisluškivanje Jovana Veselinova i Mehmeda Hodže, te slučaj Miloja Milojevića.²⁸

Čak ni savezni javni tužilac ne tvrdi da je prisluškivan predsednik Republike u svojoj rezidenciji i zgradi SIV nego da je „utvrđeno da su bile postavljene instalacije za prisluškivanje razgovora“, a da su Ranković i Stefanović učestvovali u donošenju odluke o njihovom postavljanju. Ranković je optužen za to što su te instalacije tako sprovedene da mu omogućavaju priključivanje iz svog kabineta u SIV i iz svoje kuće, a kao dokaz navodi se nalaz Vojno-tehničke komisije od 4. jula, u kome se i ne tvrdi da je vršeno prisluškivanje. Kao drugi dokaz naveden je izveštaj Tehničke komisije o prepravljenom telefonu od 21. juna, a ne izveštaj od 24. oktobra.

²⁵ VA, fond VBA, reg. br 7.1.04, sv. 137, 23–24.

²⁶ VA, fond VBA, reg. br 7.1.04, sv. 139, 10–11.

²⁷ Isto, 10–11.

²⁸ AJ, f. 130, k. 390, f. 599. Izveštaj SJT, Ktr. br. 713/66.

Prema mišljenju saveznog javnog tužioca, prisluškivanje se moglo vršiti u kabinetu Edvarda Kardelja u zgradi SIV „odgovarajućim prespajanjima“. A za tvrdnju, da je Ranković iz svog stana prisluškivao Kardeljev stan naveo je vrlo problematične argumente. Očigledno je da se u opšti scenario dobro uklapao podatak da je Ranković prisluškivao i Kardelja. Iako je komisija utvrdila da stan Koče Popovića nije ozvučavan, tužilac je naveo da su telefonske linije Koče Popovića i Svetozara Vukmanovića Tempa bile povezane sa kablom koji je vodio u kuću Aleksandra Rankovića. Kao dokaz da su i specijalne telefonske linije korišćene za prisluškivanje, što je bilo zabranjeno, i savezni javni tužilac je, kao i druge komisije, naveo slučaj Save Mitrovića Malog.

Kao argument za prisluškivanje u zgradi SIV naveden je izveštaj Tehničke komisije o paralelnim spojevima instalacija u zgradi SIV od 2. jula 1966. godine, gde se opet kao uslov navodi da nisu dovoljni spojevi nego je trebalo i da telefon bude ozvučen.

Od 116 stavki koje su navedene kao dokazi i date u prilogu izveštaja saveznog javnog tužioca, 76 se odnosi na rezultate rada Istražno-tehničke komisije, od čega su najveći broj (55) zapisnici o saslušanju, 15 izveštaji o uviđajima u pojedinim objektima i šest drugi izveštaji.²⁹ Nasuprot tome, samo šest dokumenata Vojno-tehničke komisije dao je kao prilog izveštaja savezni javni tužilac.

Komisija SIV je, pored potvrđivanja ocena da se oko Aleksandra Rankovića „formirala grupa istomišljenika“, dodala i da je to urađeno na „određenoj političkoj platformi“, koja je povezana „srodnim interesima u borbi za vlast“. Ta „grupa“ je delovala sa „velikodržavnih centralističkih i šovinističkih pozicija“, suprotstavljala se „razvoju samoupravljanja“ i zalagala za „politiku čvrste ruke“, podsticala sumnje u privrženost pojedinih nacionalnosti opštejugoslovenskim interesima. Kao sredstvo za ostvarivanje svojih ciljeva „grupa“ je koristila Službu državne bezbednosti, koja je s tim ciljem vršila razne zloupotrebe.

Kao najveća zloupotreba navedeno je „ozvučavanje radnog kabineta i rezidencije predsednika Republike“, te da su na taj način kontrolisane „javne aktivnosti i lični život“ i drugih najviših funkcionera, i to predsednika Savezne skupštine, članova CK SKJ, članova SIV i pojedinih političkih i državnih funkcionera u republikama, pokrajinama i opštinama. Možda je ta konstatacija tačna, i sigurno je da su postojale zloupotrebe na raznim nivoima, ali u materijalu koji je koristila komisija SIV nema argumenata na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je to rezultat planske delatnosti neke „zavereničke grupe“.³⁰

²⁹ AJ 130, k. 390, f. 599. Izveštaj SJT, Ktr. br.713/66; Z. Sekulić, *n. d.*, 317–327.

³⁰ AJ 130, k. 390, f. 599.

Čak i posle Brionskog plenuma, službe bezbednosti su iznosile procene za grupaciju oko Rankovića da „nema elemenata za zaključak da se iza svega toga krije organizovani rad“, odnosno da ta grupacija nema formalna obeležja organizacije ili u krivičnopravnom smislu grupe. Za navođenje deformacija i zloupotreba u Službi državne bezbednosti korišćene su ocene Državno-partijske komisije Crvenkovskog. Naglašena je i odgovornost „predstavničkih i političko-izvršnih organa“ što nisu vršili kontrolu rada SDB, niti su preduzimali preventivne mere kako bi se sprečile zloupotrebe.

Pošto Ranković, Stefanović i Lukić nisu neposredno rukovodili saveznom Upravom državne bezbednosti, komisija SIV je ponovila konstataciju da su oni i posle odlaska sa funkcija saveznih sekretara za unutrašnje poslove „nastavili da utiču na rad savezne DB“. Da je taj uticaj bio u pravcu zloupotreba, ne postoje argumenti u izjavama niti drugim dokumentima. Bez obzira na te ocene, Komisija SIV je dala predlog da se odustane od krivičnog gonjenja, odnosno za aboliciju. Postoje različita mišljenja zbog čega je doneta odluka o aboliciji, ali je svakako jedan od razloga kvalitet dokaza za dela koja se Rankoviću i ostalima stavljaju na teret.

Najteže optužbe na račun Rankovića izneo je Avdo Humo u ekspozeu pred Saveznim većem Savezne skupštine, gde je, između ostalog, rekao da su „pokušali da putem političke zavere sruše ustavni poredak i uzmu vlast u svoje ruke“ i da su tom prilikom koristili sredstva i metode rada karakteristične za sve „pučističke zavereničke organizacije“. Da bi ukazao na posledice koje bi nastupile da je „grupa oko Rankovića“ došla na vlast, Humo je naveo da su prisluškivali i kontrolisali javne aktivnosti i lični život predsednika Republike i postavio pitanje kakva su prava i slobode mogli očekivati građani u slučaju da je ta „grupa“ došla na vlast.³¹ Posle razgovora sa Humom u januaru 1967. godine, Selim Numić je shvatio da je svim aktivnostima posle Brionskog plenuma rukovodila „moćna grupa“ ili „neformalni štab“, ali da Humo nije bio deo tog „štaba“ i da je svoje ocene zasnovao na „podmetnutim i iznuđenim iskazima i izmišljenim zloupotrebama“.³²

Ako se analizira tok afere „prisluškivanja“, koja je počela ispitivanjem smetnji na telefonskim vezama predsednika Republike i sumnji na strane obaveštajne službe, do vrlo brzog uočavanja da je reč o „unutrašnjem neprijatelju“ i grupi koja se korišćenjem Državne bezbednosti bori da nasilnim sredstvima preuzme vlast, mogla bi se prihvatiti Numićeva tvrdnja da je postojao takav „štab“. Međutim, teško bi bilo identifikovati njegove članove. Imajući u vidu uključenost u aferu, verovatno bi teško bilo iz toga isključiti Ivana Stevu Krajačića, posebno zbog „prethodnih ispitivanja“ u Užičkoj 15 i na Brionima. Tito je bio upoznat i sa najsitnijim detaljima

³¹ Zoran Sekulić, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd 1989, 304–306.

³² S. Numić, *n. d.*, 383.

istrage, čak je davao i sugestije, a i Kardelj je od početka do kraja afere bio uključen i imao veliki uticaj na izveštaj Komisije SIV i ekspozice Avde Hume.

Raspoloživa dokumentacija demantuje da je Ranković osmislio, organizovao, naredio, a posebno da je lično učestvovao u prisluškivanju Tita, što je bila prva optužba protiv njega. Takvim optužbama pogodovao je neuređeni sistem u državnoj bezbednosti, posebno Službi ozvučavanja SSUP-a kako u normativnom, tako i u proceduralnom smislu. Za taj deo postoji i Rankovićeve odgovornost, ali i odgovornost predstavnika zakonodavne i izvršne vlasti, koji su imali zadatak da uredi i kontrolišu tu oblast.

Slična je situacija i sa drugim optužbama na račun Aleksandra Rankovića, koje se odnose na deformacije i zloupotrebe u Državnoj bezbednosti. Iako se ne može negirati činjenica da su te zloupotrebe postojale, sigurno je da ne postoji nikakav dokaz da je to rezultat delovanja Rankovića i „grupacije“ oko njega.

Aleksandar Ranković i članovi njegove „zavereničke grupe“ abolirani su od krivične odgovornosti, ali su bili smenjeni sa funkcija, penzionisani, partijski kažnjeni i javno osuđeni. Postojanje „zavereničke grupe“ i platforma na osnovu koje je navodno osnovana i funkcionisala sporna je i za nju nema validnih dokaza. Sporna je i ocena da je ta grupa delovala sa nacionalističkih i šovinističkih pozicija. Malo je verovatno da bi Selim Numić pristao da bude član takve grupe, a još manje da on ne bi primetio da ta grupa deluje sa takvih pozicija.³³ Abolicija Rankovića, Stefanovića, Lukića i drugih definitivno je odstranila nekakvu političku pretnju od njih. U javnosti je ostalo saznanje o postojanju nekakve krivice koja im je oproštena i za koju se nije mogao obnoviti sudski proces rehabilitacije i preispitivanja činjenica.

Ako je Brionski plenum imao neke pozitivne efekte, onda je to svakako odluka da se pitanje rada Službe državne bezbednosti normativno uredi i da se uvedu, makar minimalni, mehanizmi kontrole njenog rada. Doneti su novi propisi, kojima su uređeni nadležnosti i zadaci službi bezbednosti, procedure za primenu posebnih metoda i sredstava rada, uvedeni su makar i najelementarniji mehanizmi nadzora i kontrole rada službi bezbednosti i učinjeni napor da se njihov rad usaglasi.³⁴

Naravno, efekat reorganizacije te službe koji se uklapao u pobeđu konfederalističkog nad federalističkim konceptom jeste slabljenje savezne službe i jačanje republičkih službi bezbednosti. Posebno značajna okolnost bilo je sistematsko uništavanje građe Državne bezbednosti koje je sprovedeno u godinama posle Plenuma. Ubrzo je sa mesta državnog sekretara za

³³ S. Numić, n. d., 331–332.

³⁴ AJ f. 507, III/123. Prilog 3 (*Teze za reorganizaciju Službe državne bezbednosti*, 14. sept. 1966), 1–2.

narodnu odbranu otišao i general Ivan Gošnjak, koji je prepoznat kao neko ko je podržavao Rankovića, makar i na prijateljskoj osnovi.

Ostaje nejasno zbog čega se Tito opredelio za konfederalistički koncept, pošto je opšte mišljenje bilo da je on bio iskreno opredeljen za očuvanje Jugoslavije, osim ako je procenio da je to jedini način da se Jugoslavija sačuva. Ranković je u suštini bio u funkciji njegove lične i centralističke vlasti. Njegovim uklanjanjem sa političke scene Tito je oko sebe dobio nove saradnike, koji su republičke interese i stavove stavljali ispred federalnih, a posledica toga bili su događaji na Kosovu i Metohiji 1968. godine, hrvatski „maspok“ 1971. godine, srpski liberalizam, ustavni amandmani 1971–1972. godine i na kraju Ustav iz 1974. godine.

Verovatno je u vezi s tim i Rankovićeva tvrdnja, odmah na početku afere, da je afera pre svega bila usmerena protiv Tita. Rankovićevom smenom oslabila je Titova vlast, a u temeljima Jugoslavije stvorene su ozbiljne pukotine, koje su posle Brionskog plenuma bile zamaskirane i prikrivene do 1991. godine, kada su se ponovo pojavile, a Jugoslavija je definitivno razbijena.

Svetko Kovač

Bojan B. Dimitrijević

THE CASE OF ALEKSANDAR RANKOVIĆ ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE YUGOSLAV ARMY COUNTERINTELLIGENCE SERVICE

Summary

The article reviews the issue of the affair and the political fall of the Aleksandar Ranković in 1966. Ranković was the establisher and the main responsible man for the work of the Yugoslav security services after the 1944. In June 1966, he was accused for the illegal taping of the Tito and his wife Jovanka in their premises. It was the pretext for further accusations for his conservative political attitude, which then used for the establishment of the wider accusations presented to the wider party circles at party Central Committee gathering at Brioni island on the 1st July 1966, known as the *Brionski Plenum*. After this event, Ranković and some of his close collaborators from the Yugoslav and Serbian Security services were removed from political life. This article discuss the accusations based on the research in the archives of the Yugoslav Army Counterintelligence services, which were responsible for the investigation on the technical side of the accusations of the alleged Ranković and security taping of the Tito's activities' in summer of the 1966.

Dr JASMINA MILANOVIĆ, naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju UDK 061.23-055.2(497.11)"1899/1942"(093.2)

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

061.235:929 Вуловић М.

ODBOR GOSPOĐA „KNEGINJA LJUBICA“ 1899–1942.*

APSTRAKT: Žene u Kneževini i Kraljevini Srbiji počele su da se okupljaju i organizuju u drugoj polovini 19. veka. Najznačajnija udruženja su bila Beogradsko žensko društvo, Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Kolo srpskih sestara, Materinsko udruženje. Ova društva su se bavila humanitarnim radom, zaštitom žena i dece, borbom za prava žena. Neka su ipak imala prvo patriotske, a zatim i humanitarne ciljeve. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ i Kolo srpskih sestara su društva koja su osnovana prevashodno radi brige o srpskom narodu u Staroj Srbiji i Makedoniji. Njihov rad je bio usmeren ka prikupljanju i slanju pomoći u ove krajeve, za šta su koristile sva sredstva. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je pomoć slao pre svega srpskim crkvama, a deo pomoći je upućivao i srpskim školama na teritoriji Osmanskog carstva.

Ključne reči: Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Mileva Milka Vulović, Štimlje, Deligrad, humanitarni rad

Prva ženska društva

Organizovanje žena u Kraljevini Srbiji oko humanitarnih i patriot-skih ciljeva počelo je još u drugoj polovini 19. veka. Privatna inicijativa i rad pojedinaca bili su motorna snaga i drugih društava u Kneževini i Kraljevini Srbiji, poput Društva Svetog Save.¹ Prvo se okupilo Jevrejsko žensko društvo

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize: saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ *Vardar, kalendar za prostu godinu 1909*, godina četvrta, izdanje Društva „Kola srpskih sestara“, Beograd 1908, 119: „Privatna inicijativa vrlo je važna stvar i u velikim silnim i bogatim državama, a tek koliko mora biti važna u državama malim a materijalno ne tako snažnim kao što je naša. Dokle se ona tamo javlja kao nešto obično, svakodnevno, dotle je kod nas gotovo kao retkost pored ostaloga i iz toga razloga što se tom inicijativom stvaraju

1874. godine, sa ciljem da rade na humanitarnom, kulturnom i zdravstvenom polju. Pod rukovodstvom Tomi Azriel posećivale su bolesne, porodilje i davale pomoć siromašnim devojkama. Ubrzo nakon ovog društva osnovano je i Beogradsko žensko društvo 1875. godine. Osnovni ciljevi ovog društva, čiji je osnivač bila Katarina Milovuk, upravnica Više ženske škole, bili su humanitarni, posebno pružanje pomoći siromašnima i bolesnima. Ubrzo su svoju delatnost usmerile i na medicinsko polje jer su već 1876. godine u vreme Prvog srpsko-turskog rata osnovale svoju bolnicu u kojoj su negovale ranjenike. Kako je pokrovitelj društva bila kraljica Natalija Obrenović, radionica za šivenje odeće i sanitetskog materijala bila je otvorena u samom dvoru. Istu akciju društvo je vršilo i tokom Srpsko-bugarskog rata 1885. godine. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ osnovan je 1899. godine na čelu sa predsednicom Milkom Vulović. Njihova delatnost je bila pre svega usmerena na pružanje pomoći srpskom narodu u Staroj Srbiji, ali kako je ta akcija morala da bude tajna, pomoć je doturana preko crkava i manastira. Društvo Kolo srpskih sestara nastalo je 1903. godine obuhvatajući svojom delatnošću ciljeve svih prethodno stvorenih društava. Osnivači su bile Nadežda Petrović i Delfa Ivanić, a društvo je za kratko vreme okupilo veliki broj članica i formiralo odbore u gotovo svim većim gradovima Srbije.²

Članstvo u jednom društvu nije isključivalo i delovanje u nekom drugom udruženju žena što je takođe govorilo o ženskoj solidarnosti i zajedničkom radu na istim ciljevima. Tako je predsednica Beogradskog ženskog društva Katarina Milovuk bila i potpredsednica Kola srpskih sestara, a Ljubica Luković potpredsednica Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ bila je član, a od 1905. godine i predsednica Kola srpskih sestara. Saradnja ženskih društava je svoj organizacioni oblik dobila 1906. godine kada je formiran Narodni ženski savez. Cilj Saveza bio je da „radi na nacionalnom polju, da pomaže svako ženskinje da sačuva svoju veru, moral i napredak, da podiže ustanove korisne porodici i Otadžbini da pomaže sve humane ustanove i

humana društva, u koja valja založiti sve vreme svoje, svu dobru volju, i za sve to u ovom materijalističkom vremenu, ne dobiti nikakve druge nagrade do moralne, a možda čak ne dobiti ni nje. No, ima jedna dobra strana što se iz dana u dan kod nas povećava broj idealnih ljudi, ljudi kojima je sveta cilj pred očima, cilj kao dobro društvu i bližnjemu, i što ti i takvi ljudi počinju sve više i više izbijati na površinu služeći kao divan primer ostalima, naročito mlađima, pred kojima se tek otvara život i budućnost. Privatna inicijativa stvorila je ova društva u nas.“

² Delfa I. Ivanića, „Pre dvadeset godina“, *Vardar, kalendar za 1924*, Beograd 1923, 9–32. Na prvom sastanku su bili prisutni: Nadežda Petrović i njeni roditelji, Mica Mišković, Julka Janjić, Marija Jelačić Pavlović, Kosara Cvetković, Jelena Lazarević, Delfa i Ivan Ivanić. Na drugom sastanku im se pridružio i Branislav Nušić. On i Ivanić su se znali od ranije kada su obojica bila u diplomatskoj službi u Makedoniji, a zajedno su osmislili ime novog društva i napisali Statut i Pravila.

udruženja.“³ Prva predsednica Saveza bila je Katarina Milovuk, počasna predsednica Savka Subotić, dok su potpredsednice postale Mileva Vulović i Delfa Ivanić.

Milka Vulović

Mileva Milka Koturović je rođena u Ostružnici kod Beograda 14. januara 1853. godine. Bila je ćerka Mateje Koturovića uglednog zemljoradnika, dok joj je majka poticala iz svešteničke porodice. Svoju borbenu narav pokazala je još kao dete od 6–7 godina. Kada su njena starija braća upisana u novopodignutu osnovnu školu, danima je plakala jer je želela da i ona ide sa njima. Kako u školi nije bilo nijednog drugog ženskog deteta, otac nije hteo ni da čuje. Za Milkin plač i ridanje zbog škole ubrzo je čulo celo selo, pa je tek na nagovor sveštenika otac prelomio i dozvolio da se i Milka upiše. Kao dobar đak nije se zaustavila na osnovnoj školi, već se posle završenog trećeg razreda upisala i u tek otvorenu Višu žensku školu u Beogradu. Ova škola je tada imala tri razreda koja je Milka završila sa odličnim uspehom i 1869. godine je postavljena za pomoćnicu klasne učiteljice. Uskoro je, 1871. godine postavljena i za nastavnicu u ovoj školi i predavala je matematiku. Za svoj predmet prevela je sa ruskog *Računicu* Burenjina i Malinjina 1881. godine. Bila je nastavnica ove škole sve do penzionisanja 1893. Iz penzije je vraćena u službu 1895. i postala je upravnica Više ženske škole, sve do 1898. godine kada je to zvanje ukinuto.⁴ Kao i mnoge druge nastavnice Više ženske škole, bila je član Beogradskog ženskog društva koje je osnovala prva upravnica škole Katarina Milovuk. Od rane mladosti je pokazivala izuzetnu moralnu snagu i borbenost kada su humanitarni ciljevi u pitanju. Bila je prvi sekretar Beogradskog ženskog društva i sekretar dobrotvornog odbora za izbeglice Hercegovačkog ustanka, članica odbora za otvaranje Doma ubogih starica, Literarnog odbora *Domaćice*, Proforskog društva. Pripremala se i za ulogu bolničarke pa je 1876. godine bila učenica Batutovog prvog samarićanskog kursa. Kako je pokazala veliki dar za bolničku službu dr Marija Zibold je odvela u Petrograd gde je završila još jedan bolnički kurs. Posle toga je 1877. sa odredom ruskih milosrdnih sestara otišla na rusko-turski front. Bila je raspoređena na rad u poljskoj bolnici u Trnovu, a pošto se razbolela od boginja 1878. godine vratila se u Srbiju.⁵ U Petrogradu joj je bila dodeljena ruska stipendija za nastavak školovanja na univerzitetu ali je nakon povratka u Srbiju, zbog rata i posle udaje za profesora

³ Stankov Ljiljana, *Katarina Milovuk (1844–1913) i ženski pokret u Srbiji*, Beograd 2011, 108–109.

⁴ *Viša ženska škola u Beogradu, Pedesetogodišnjica 1863–1913*, Beograd 1913, 134.

⁵ *Politika*, 28. april 1930, br. 7894, str. 2.

gimnazije Svetislava Vulovića odustala od studija i nastavila da radi u Višoj ženskoj školi. Tokom svog rada u Višoj ženskoj školi obrazovala je i podučavala, ne samo iz matematike, dvadeset šest generacija mladih srpskih devojaka.

Milka Vulović je 1898. godine vraćala četiri pitomice Beogradskog ženskog društva posle uspešno završenog školovanja u Beogradu, njihovim roditeljima na Kosovu. Putujući krajevima Stare Srbije upoznala se sa teškim stanjem srpskog naroda. U susretu sa nacionalnim radnicima i srpskim konzulom u Prištini, svoje utiske je još potvrdila. Na predlog i uz pomoć konzula pri povratku u Beograd osnovala je Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ sa zadatkom da pomaže srpski narod u Staroj Srbiji i Makedoniji. Bila je predsednica ovo društva, a kasnije je izabrana i za počasnu predsednicu. Umrla je u Beogradu 1929. godine a sahranjena je, prema sopstvenoj želji, u porti crkve Svetog arhandela Mihaila, zadužbini Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ u Štimlju, na Kosovu. Posle njene smrti društvo je osnovalo fond Milke Vulović, sa ciljem da se svake godine iz fonda školuje jedno dete iz Južne Srbije.

Osnivanje i rad Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ do 1912.

Društvo je formirano 30. januara 1899. pod imenom *Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“*, kao patriotsko i humanitarno društvo. Osnovni zadatak osnivača bio je da putem dobrovoljnih priloga pomažu srpske crkve u Staroj Srbiji i Makedoniji, jer je samo na taj način pomoć mogla da stigne i do srpskog naroda na teritoriji Osmanskog carstva.⁶ Društvo je osnovala Milka Vulović zajedno sa Dafinom Protić, Milevom Konstantinović, Katarinom Spasić, Jelenom Stokić, Darinkom Lešjanin, Savkom Panić i Danicom Solarević. Na prvom sastanku je konstituisan odbor, utvrđena su pravila rada i izabrane su predsednica Društva, potpredsednica, blagajnice i delovođe. Za prvu predsednicu je izabrana Milka Vulović, a za potpredsednicu Dafina Protić. Dve blagajnice su bile Katarina Spasić i Vasilija Tešić, a delovođe Katarina Holec i Katarina Protić.⁷ Društvo je odmah po osnivanju sastavilo

⁶ *Vardar, kalendar za просту godinu 1909*, str. 124: „Odbor Gospođa „Kneginja Ljubica“ obrazovale su 1899. godine beogradske gospođe prožete istinskim rodoljubljem i sestrijskim saučešćem prema patnjama potlačene braće, na osnovu istine da je njima crkva sve i sva. Božjom pomoću, darežljivošću plemenitih ljudi, primernim požrtvovanjem svojih članica, zauzumljivošću beogradskih gospođica, Odbor Gospođa Kneginja Ljubica deset godina (koja će se navršiti 30. januara 1909) uspešno radi na svom rodoljubivom poslu i lepim svetim darovima kiti: srpske crkve, daruje službenike božjega oltara i pomaže sirotne učenike i učenice u St. Srbiji i Makedoniji.“

⁷ *Spomenica četvorogodišnjeg rada Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“, 1899, 1900, 1901. i 1902. g.*, Beograd 1903, 7–9.

Pravila koja je na osnovu članova 4, 5 i 22 Zakona o udruženjima i zborovima, Uprava grada Beograda odobrila, a potpisao upravnik grada Beograda i državni savetnik Rista Bademlić 6. marta 1899. godine.⁸ Pravila su imala 20 članova, dok je deo o osnivanju i radu pododbora imao još 13 članova.

Društvo je svake godine na dan osnivanja održavalo godišnji sastanak na kome je podnošen izveštaj o radu i stanje blagajne. Pregled blagajne je vršila kontrola čije članove su birale svake godine. Svake četvrte godine Odbor je održavao glavnu skupštinu. Izveštaj o četvorogodišnjem radu štampan je u *Spomenici*. Broj pododbora širom Srbije je bio promenljiv, ali se uglavnom kretao oko 30 pododbora. Sve predsednice pododbora su učestvovala u radu glavne skupštine.

Društvo je tokom prve četiri godine pomagalo crkve i manastire u Skopskoj, Raško-prizrenskoj i Debarsko-veleškoj eparhiji, crkvu u Solunu, srpsku ćeliju u Hilandaru, srpsku pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, manastir Krušedol i druge. Prikupile su i poslale 75 vrsta različitih predmeta, knjiga, krstova, tanjira za naforu, ikona, felona (odežda), jevanđelja, putira, plaštanica i drugih crkvenih svetih utvara. Ukupan broj ovih darova je prelazio 2000 pojedinačnih poklona od čega su 5 bila zvona za crkve. To govori o tome koliko su novca uspevale da prikupe, dok su dobrotvori Društvu darivali novac ili potrebne predmete i knjige.

Vrlo brzo po osnivanju Društvo je steklo veliki broj uglednih članova, dobrotvora, a sredstva su stizala i kao zaveštanja i legati. Jedna od velikih dobrotvora Društva bila je i njegov osnivač Savka Panić, ćerka trgovca Laze Milosavljevića i supruga dr Milojka Panića, profesora Vojne akademije.⁹ Ona je od 1904. bila i predsednica Društva. Te godine je Milka Vulović podnela ostavku, pa je potom izabrana za počasnu predsednicu. Društvu je i Draga Đorić ostavila 1903. godine jednu trećinu svog imetka. Među najvećim dobrotvorima bio je ugledni trgovac Nikola Spasić, predsednik Berze i član Upravnog odbora Narodne banke. On je kupio prva zvona i poslao ih u Prizren, a darovao je, pored novca, i crkvene knjige, krstove i sveštenečke odežde. Da Turci ne bi našli i uništili prvo zvono koje je upućeno na Kosovo na kolima kojima je zvono prevoženo sve vreme je ležala Milka Vulović, praveći se teško bolesna. Nikola Spasić je zaveštao Društvu velika sredstva,

⁸ Odbor gospođa „Knjaginja Ljubica“, *Pravila Odbora Gospođa „Knjaginja Ljubica“*, Beograd 1899, 13.

⁹ Savka Panić (1844–1921), veliki filantrop i dobrotvor. Osim u Odboru gospođa „Kneginja Ljubica“ radila je i na osnivanju Društva za zaštitu sirote i napuštene dece. Sav imetak je ostavila za kulturne i humane ciljeve raznim društvima kao što su Beogradsko žensko društvo, Materinsko udruženje i druga. U spomen na rano preminulog brata dr Stevu Milosavljevića, prvog načelnika saniteta, ostavila je Srpskom lekarskom društvu veliki plac na Zelenom vencu da na njemu izgrade svoj Dom.

a njegova supruga Naka Spasić je kasnije bila i dugogodišnja predsednica Odbora gospođa.

Članice Društva su se trudile da na različite načine obezbede neophodna sredstva za kupovinu posuda, krstova, zvona, liturgijskih sasuda, bogoslužbenih knjiga ili odeće za sveštenike. Često su priređivale dobrotorne koncerte duhovne muzike na kojima su prikupljani dobrovoljni prilozima. Na tim koncertima su učestvovali Pevačko društvo „Stanković“, hor Bogoslovije, Beogradsko pevačko društvo. Milka Vulović je kao izaslanica društva i po nalogu Odbora 1906. godine obišla crkve u Skoplju, Ferizoviću, Nerodimlju, Lipljanu, Gračanici, Prištini, Vučitrnu, Mitrovici, Dobrotinu, Donjoj Gušterici, Prizrenu i Tetovu odakle je stražarno sprovedena do granice. Izveštaj koji je potom podnela dočarao je teško stanje tih srpskih svetinja, a još teže srpskog naroda. Njen zaključak je bio da su Srbi ugroženi, ne samo politički, već i ekonomski i nisu u mogućnosti da se odupru „tuđinštini“. Oni se moraju novčano pomoći sa svih strana koliko je god moguće. Akcije prikupljanja sredstava su pojačane. Od 1911. godine Društvo je ustanovilo prodaju „Kosovskog božura“ o Vidovdanu. Ovu prodaju kao trajnu manifestaciju odobrilo je Ministarstvo prosvete, a prvi božur kupio je kralj Petar I Karađorđević. Za prvih deset godina postojanja članice Odbora gospođa su uspele da prikupe 58.000 dinara koje su namenile za podizanje novih crkava i uređivanje i ukrašavanje starih. Za prvih osam godina postojanja članice Društva su poslale preko 5000 različitih crkvenih predmeta, knjiga, odeće.

Rad Društva na teritoriji Osmanskog carstva je morao da se odvija u tajnosti. Kao žene imale su veće mogućnosti da prođu tom teritorijom bez većih problema. Za prenos stvari, novca i drugog materijala starali su se poverljivi ljudi, stvarajući tako veliku mrežu poverenika Društva. Živu prepisku su članice vodile i sa srpskim mitropolitima, vladikama, sveštenicima, učiteljima, četnicima i drugim ličnostima. Delatnost društva se nije završavala na prikupljanju pomoći crkvama. Mnogi pododbori Društva imali su i svoja đačka skloništa, gde su se hranila siromašna deca. Pododbor u Leskovu radio je na prosvetivanju ženske omladine i varoške i seoske, kroz domaćičke tečajevе, održavajući po dva tečaja godišnje. Da bi pomoglo srpskom stanovništvu koje je postradalo od poplava Društvo je krajem 1907. godine poslalo dva vagona kukuruza u Prištinu i jedan vagon u Vučitrn.

O svom načinu rada članice društva su napisale: „Na tome putu najsvetije dužnosti: ljubiti, pomagati i spasavati bližnje, naročito braću svoju rođenu, što je i preko sviju teškoća do sada istrajalo bez odmora i umora, ovo Društvo Srpkinja, ispunjeno samosvešću, da je opstanak i napredak slobodne nam Kraljevine uslovljen tek životom, slobodom i ujedinjenom snagom svega srpskoga plemena, dobijalo je moralnu krepost i u ovom

dubokom hrišćanskom uverenju svojem: da tim vrši najvišu volju – volju božiju, koju nam Crkva saopštava i ovim rečima ap. Pavla: ‚Ako li ko za svoje ne promišlja, odrekao se vere i gori je od neznabošca.‘ ... Bez sumnje da je blagosloveno svako polje rada i svako sredstvo, kojim se iskreno služi da se samrtniku duša održi, da se mučeniku patnje olakšaju, da se zarobljenom sloboda povrati.“¹⁰

Odbor gospođa je do 1909. godine objavio dve Spomenice koje su izašle posle održavanja skupštine društva. U njima se detaljno predstavlja rad članica Društva, spisak poklonjenih stvari i finansijski izveštaj. Od 1909. godine Društvo počinje da izdaje svoj godišnji kalendar *Srpska crkva* koji je izlazio do 1913. godine.

Članice Društva su se borile i na drugim poljima. Na inicijativu Savke Subotić, koja je bila i predsednica Odbora gospođica „Kneginja Ljubica“ i predsednica Kola srpskih sestara do 1905. godine, došlo je do formiranja Narodnog ženskog saveza 1906. godine. Ovaj savez su osnovali Beogradsko žensko društvo, kao najstarije, Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Kolo srpskih sestara i Materinsko udruženje, a ubrzo su im se priključila i druga ženska društva. Učestvovala su i na međunarodnim konferencijama ženskih asocijacija i udruženja i aktivno se borile za ženska prava.

Rad Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ u vreme ratova

Balkanski ratovi 1912–1913. godine mobilisali su celokupnu srpsku javnost. Sva ženska društva Kraljevine Srbije su aktivno učestvovala u sanitetskim službama. Beogradsko žensko društvo i Kolo srpskih sestara su osnovali svoje rezervne bolnice koje su radile u Beogradu, a članice iz unutrašnjosti su bile angažovane u drugim rezervnim bolnicama. Članice Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ su se takođe posle završenih bolničkih kurseva uključivale u rad vojnih i civilnih bolnica. Bilo je među članicama društva i lekarki koje su tokom ratova preuzele upravljanje rezervnim bolnicama, jer su sve lekari bili mobilisani.

Osim u negovanju ranjenika članice Društva su prikupljale, šile i prosleđivale Crvenom krstu i bolnicama preobuku i rublje za ranjenike, sanitetski materijal, posteljenu. Šile su i ratne zastave koje su slale dobrovoljcima kao svoj dar. Osim ovih potrepština prikupljale su i knjige koje su slate u bolnice kako bi osoblje čitalo ranjenicima. Mnoge članice Društva su ovu dužnost preuzele na sebe. Nastavile su da i tokom rata prikupljaju novčana sredstva prodajom Kosovskog božura koji je ustanovljen 1911. godine. Novac su prikupljale i prodajom štampane loze Nemanjića koja je

¹⁰ II. spomenica četvorogodišnjega rada Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ 1903, 1904, 1905. i 1906. god, Beograd 1907.

reprodukovana sa freske iz Visokih Dečana. Tako prikupljen novac su slale Glavnom odboru za prikupljanje pomoći Kraljevine Srbije. Po završetku rata ulogu bolničarki članice Društva su zamenile drugim. Prikupljale su i smeštale ratnu siročad, nosile pomoć u krajeve razorene ratom, prikupljale odeću, obuću i hranu.

Posle završenih ratova Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je doneo odluku da podigne svoju prvu zadužbinu, spomen-crkvu u Štimlju na Kosovu, posvećenu palim vojnicima – osvetnicima Kosova.¹¹ Crkva je zidana 1913. i 1914. godine po nacrtima koje je besplatno uradila prva Srpkinja arhitekta Jelisaveta Načić. Mnogi darodavci su priložili ikone i druge predmete. Među njima treba istaći Poseksiju Todorović, suprugu slikara Steve Todorovića, koja je naslikala i poklonila ikonu Majke Angeline. Ikone Svetog Save i Stefana Nemanje naslikao je i darovao Uroš Predić. Skupoceno Evandjelje je poklonila Naka Spasić.

Po izbivanju rata sa Austro-Ugarskom 1914. srpska vlada se, zajedno sa najvažnijim državnim institucijama, premestila u Niš. Isto su učinile i uprave svih ženskih društava, koje su u ovaj grad premestile deo članstva, arhive i svoje magacine. Deo članstva je ostao u Beogradu radeći u bolnicama ili u radionicama za izradu rublja, okupljajući izbeglice, decu bez roditelja, stare i bolesne. Prihvat ranjenika u Beogradu je organizovala i Anka Đurović, jedan od osnivača Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ iako je tada imala već preko 75 godina. Ona je kao dobrovoljna bolničarka radila još u vreme srpsko-turskih ratova 1876–78, a zatim i u vreme Balkanskih ratova. Posle povlačenja iz Srbije bila je bolničarka u srpskoj bolnici u Solunu. Za ogromne zasluge odlikovana je 1923. godine medaljom Florans Najtingejl.

Članice Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ su takođe u većem broju prešle u Niš, zajedno sa počasnom predsednicom Milkom Vulović. One članice koje su završile bolničke kurseve su se odmah javile vojnim i civilnim bolnicama i započele rad u njima. I pored pojave infektivnih bolesti ove hrabre žene nisu odustajale, pa su mnoge svoju požrtvovanost platile i životom. Jedna od mnogih koja je umrla od tifusa bila je i Ljubica Luković, nekadašnja potpredsednica Odbora i predsednica Kola srpskih sestara.

Druge članice Odbora su prikupljale pomoć za porodice vojnih obveznika i to priređujući koncerte i „Srpske večeri“ u Nišu. Tim novcem su otvorile Odmorište u Štimlju koje je pomagao i Crveni krst. Tu su primani i prihvatani iscrpljeni vojnici, pa su mogli da se odmore, okrepe čajem i dobiju preobuku. U Odmorištu je radila i predsednica Društva Milka Vulović.

¹¹ „Zadužbina je, inače, srpska reč koja se prvobitno izgovarala zadušje, što je značilo za dušu. Ovu reč teško je prevesti na druge jezike a da ona zadrži sve komponente značenja“, navodi Mira Sofronijević u predgovoru svoje knjige *Darivali su svom otečestvu*.

O požrtvovanju i iscrpljujućem radu, ali i velikim žrtvama ovih žena pisala je i Katarina Šturceneger koja je kao član švajcarskog Crvenog krsta boravila u Srbiji: „Pored Kola sestara, koje smo već često viđali na delu, sećam se i drugih odbora gospođa, zadojenih istim duhom, koji su se starali o vojnicima i njihovim porodicama, o invalidima, o udovicama i siročićima – bez rivalstva i ljubomore kao što se to, na žalost, često dešava u odborima gospođa. Ovde su oni dopunjavali jedni druge. Zvali se oni Kolo sestara, Žensko društvo, Odbor kneginje Ljubice, svi su zapisali humanost i patriotizam u svoj program; svi su spremni da žrtvuju svoje zdravlje, svoju imovinu, svoj život kao zatreba, za Boga, i za otadžbinu, za crkvu i za državu, za nesrećne i za sirotinju. ... Srbijo! Slavna u borbama, slavna u stradanju! Neka ti tvoja budućnost bude isto tako slavna u tvojim delima mira i civilizacije!“¹²

Zadužbine Društva i rad u novoj državi

Posle Prvog svetskog rata društveni rad proširen je na kulturno-prosvetno i nacionalno polje. Društvo je obrazovalo 35 pomoćnih pododborova širom zemlje koji su se bavili uglavnom humanitarnim radom. Tako je pododbor u Pančevu hranio 60 do 80 siromašne dece dnevno. Pododbor u Zagrebu održavao je domaćičke tečajeve kojima je rukovodila predsednica Olga Krnjic-Peleš. Pododbor u Obrenovcu, u svom domu za starce i starice, pomagao je i siromašnu decu. Pododbor u Bihaću je radi prosvetavanja žena na selu održavao predavanja po selima. Pododbor u Uroševcu vodio je nadzor nad Domom Milosrđa u Štimlju. Pododbor u Kotoru imao je đačku trpezu, i zimi je ishranjivao preko stotinu siromašne dece. Pododbor u Splitu pored zabavišta imao je i svoje obdanište.¹³

Odbor gospođa je koristio sve mogućnosti da prikupi što više sredstava. Često su priređivani koncerti ili plesne priredbe. Škola Mage Magazinović je bila čest gost na ovim događajima, pa je organizovala Veće ritmičkih igara u više navrata. Maga Magazinović je bila posvećena humanitarnom radu i borbi za prava žena, a sarađivala je i sa drugim ženskim društvima, naročito sa Kolom srpskih sestara.¹⁴ Koncerte su često održavali Pevačko društvo „Mokranjac“, studenti Bogoslovije i drugi horovi i orkestri, pa su i ti događaji korišćeni kako bi se prikupilo što više sredstava. Koncerte i druge manifestacije najčešće je organizovao Odbor gospođica.

¹² Šturceneger Katarina Klara, *Srbija u ratu 1914–1916*, preveo s francuskog dr Milivoje Marković, Gornji Milanovac 1989, 152.

¹³ Saša Nedeljković, *Društvo „Kneginja Ljubica“*, <http://www.srpskikulturniklub.com>

¹⁴ Muzej grada Beograda, KI1_2618.

Društvo je nastavilo da se brine i o svojim zadužbinama. Posle Prvog svetskog rata na crkvi u Štimlju, koja je tokom rata gotovo uništena, preduzeti su opsežni radovi i ona je ponovo osveštana. Posle opravke crkve, 1923. godine postavljen je i kamen temeljac Domu milosrđa koje je bilo namenjeno za sklonište za siromašnu decu. U tom skloništu Društvo je izdržavalo veliki broj dece, đaka osnovne škole sa Kosova i ostalih krajeva. Deca su bila pod stalnim nadzorom kako u zdravstvenom, tako i u vaspitnom pogledu. Nadzor i staranje nad decom vodila je domaćica doma. Posle završene osnovne škole muška deca su upućivana preko udruženja Privrednik na zanat. Od 1925. godine u Domu je otvorena domaćička škola koju su zajedničkim materijalnim i novčanim sredstvima finansirali Društvo i Zadužbina Nikole Spasića. Dom je imao i veliku ekonomiju, vinograde, voćnjake, pašnjake i povrtnjake, pa su u njemu organizovani i poljoprivredni kursevi za okolno stanovništvo. Na ovoj ekonomiji su uzgajane i namirnice za ishranu pitomaca Doma.¹⁵ U Štimlju je, po sopstvenoj želji, sahranjena i Milka Vulović, osnivač i dugogodišnja predsednica Društva. Danas je crkva zadužbina Društva potpuno uništena, zarasla u korov jer Srba u Štimlju nema posle dva velika pogroma 1999. i 2004. godine.

Drugu zadužbinu Društvo je podiglo u Deligradu kao Spomenkosturnicu srpskim junacima iz Prvog srpskog ustanka i srpskim i ruskim vojnicima palim u Srpsko-turskim ratovima 1876–78. godine. Crkva je posvećena svetim Arhangelima Mihailu i Gavrilu. Plan za izgradnju crkve izradio je besplatno arhitekta Momir Korunović, prema planu crkve u Štimlju. Temelji hrama su svečano osveštani na Krstovdan 1930. godine. Jedan od ktitora bio je i kralj Aleksandar I Karađorđević koji je poklonio zvono i ikonostas. Crkva je završena i osvećena 12. maja 1935. godine.

Društvo je uspelo da podigne i svoj Dom u Beogradu. Gradnja je trajala tokom 1931–32. godine, a Dom je građen prema planovima inž. Aleksandra Dragičevića. Dom se nalazio u Katanićevoj ulici, ali je teško oštećen tokom bombardovanja u Drugom svetskom ratu. Svoju svečanu salu su članice Društva često ustupale drugim društvima za različite proslave ili sastanke. Članice društva su za svoj rad dobile mnoga priznanja. Milka Vulović je 28. februara 1921. odlikovana ordenom Svetog Save trećeg reda.¹⁶ Društvo je 1937. godine nagrađeno iz Fonda Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra I Ujedinitelja sa 10.000 dinara.

Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je doživelo sudbinu drugih ženskih društava. Tokom Drugog svetskog rata njihov rad je bio zabranjen, a

¹⁵ Izveštaj o radu Društva Kneginje Ljubice za 1937. godinu, Beograd 1938, 3–4; Spomenica Društva „Kneginja Ljubica“ o četrdesetoj godišnjici društvenoga rada, Beograd 1939, 29–30.

¹⁶ Istorijski arhiv Beograda, 1084, kutija 3, 91A.

posle rata Društvo je ugašeno, a imovina konfiskovana. Za razliku od arhiva drugih ženskih društava koje su većinom uništene i tokom Prvog i tokom Drugog svetskog rata, arhiva ovog Društva je sačuvana zahvaljujući velikom trudu koji je uložila poslednja predsednica Dobrila Glavinić. Iako je rizikovala strogu kaznu ona je sačuvala dragocene prepiske, izveštaje, zapisnike, fotografije i plakete. Građa se danas čuva u Istorijskom arhivu Beograda i dragocen je izvor za proučavanje društvene istorije Srbije krajem 19. i u prvoj polovini 20. veka.

Jasmina Milanović

HUMANITARIAN WORK OF THE BOARD OF WOMEN
„KNEGINJA LJUBICA“

Summary

Humanitarian and patriotic work of female societies is worthy of the heritage of Serbian history, but their goals and results are yet to be considered. The social engagement and awareness of the individual role in the progress of the entire society was quite high, especially amongst the Serbian women. A great number of benefactors, funders and legators among these women is a vivid proof. The board of women of „Kneginja Ljubica“ was merely one of numerous female societies created in the Kingdom of Serbia, which also lasted through the Kingdom of Yugoslavia. None of these societies managed to survive in the new, socialist Yugoslavia, despite their humanitarian goals. The fight for every individual, abandoned child, orphan, those wounded, crippled and ill was the main task of women gathered in these societies. Immense amount of material and financial aid that they had managed to collect always ended up in the right hands. The example of these women, who put the lives, happiness and safety of those weaker first, remains a shining lesson of Serbian history.

OFICIRSKI KOR SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE*

APSTRAKT: Tema rada je analiza oficirskog kora Srpske državne straže. Na osnovu dosijea oficira predstavlja se njihova struktura po nacionalnosti, veri, mestu rođenja, školovanju, rodu kojem pripadaju, bračnom i porodičnom stanju. Takođe, hronološki se prati njihovo brojno stanje i struktura po činovima, a navedena su i lična primanja. Na kraju su dati izvodi iz nekoliko članaka ideološko-etičkog karaktera koji su objavljeni u Glasniku Srpske državne straže. U zaključku je podvučeno stanovište, potkrepljeno izvornom građom, da je velika većina pripadnika oficirskog kora Srpske državne straže bila simpatizer, pripadnik ili prikriveni saradnik Jugoslovenske vojske u otadžbini. Rad je napisan na osnovu izvorne (Vojni arhiv) i objavljene građe, odgovarajuće periodike i literature.

KLJUČNE REČI: oficiri, stražari, Srpska državna straža, Drugi svetski rat, okupacija, Nemci, Jugoslovenska vojska u otadžbini, Srbija, Milan Nedić

Početakom 1942. godine, a zbog potrebe efikasnijeg kontrolisanja teritorije okupirane Srbije, dolazi do reorganizacije bezbednosno-obaveštajnog aparata nemačke okupatorske sile. Od Više komande za naročitu upotrebu i Štaba vojno-upravnog komandanta stvorena je institucija Komandujućeg generala i vojnog zapovednika, koju je funkciju vršio general Paul Bader. Operativna grupa policije (Sicherheitspolizei – SiPo) i nacistička obaveštajna služba (Sicherheitsdienst – SD) spojene su, a na čelo nove institucije (Zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti – Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst – BDS) došao je pukovnik Emanuel Šefer. Tokom februara u Srbiju dolaze i četiri puka policije poretka, a tim formacijama (Ordnungspolizei – OrPo) komandovao je potpukovnik Andreas Mej (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BDO). Dolaskom SS generala Augusta Majsnera i stavljanjem pod njegovu komandu policijskog i

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

obaveštajnog aparata (BDS i BDO), početkom februara, dovršava se proces reorganizacije.¹

U skladu sa novonastalim promenama ukazuje se i potreba za reorganizacijom oružanih snaga „Vlade narodnog spasa“. Na sastancima kod generala Milana Nedića dogovoreno je da se nova formacija zove Srpska državna straža. Uredba o ustrojstvu je objavljena 3. marta 1942. Po toj uredbi, SDS je bila definisana kao uniformisana i oružana trupa koja vrši policijsku izvršnu i graničnu službu. U njen sastav uključeni su pripadnici dotadašnje žandarmerije, policijske straže, oružanih odreda i pogranični organi finansijske kontrole. Pripadnici SDS su bili u službi Ministarstva unutrašnjih poslova. Srpska državna straža se delila na: 1) gradsku državnu stražu, koja je vršila službu u Beogradu i drugim gradovima, 2) poljsku državnu stražu, koja je vršila službu na celoj teritoriji zemlje osim na područjima gradskih straža i 3) graničnu stražu, koja je vršila graničnu službu. Na teritoriji grada Beograda je, kao posebna jedinica koja je bila direktno podređena upravniku grada Beograda, službu vršila Srpska državna straža Uprave grada Beograda. Na čelu SDS je bio komandant, koji je sa štabom sačinjavao Komandu SDS. Dalje, teritorijalnom podelom SDS je bila podeljena na okružne (gradske), a ovi na sreske (kvartne) odrede. Sreski su se dalje delili na potreban broj staničnih odeljenja.²

Navedenom uredbom o ustrojstvu kandidati za stupanje u oficirski kor morali su ispunjavati nekoliko uslova: da su srpske narodnosti i čisto arijevskog porekla; da su navršili 18 i nisu prekoračili 30 godina života; da su telesno i duševno zdravi; da su neoženjeni, udovci bez dece ili zakonski razvedeni od žene bez dece; da su besprekornog vladanja; da imaju najmanje srednju školsku spremu; da su visoki najmanje 168 cm (za poljsku stražu), 169 cm (za gradsku stražu), odnosno 170 cm (za prijem u Srpsku državnu stražu Uprave grada Beograda). Međutim, u određenim situacijama ministar unutrašnjih poslova³ je, na predlog komandanta SDS, mogao eventualne kandidate za prijem osloboditi svih uslova osim da su duševno i telesno zdravi i da imaju čisto arijevsko poreklo.

Ukoliko im nije priznat raniji čin odnosno položajna grupa, oficiri su počinjali službu sa činom potporučnika-pripravnika državne straže X ili, ako je u pitanju lice sa fakultetskom diplomom, IX položajne grupe. U zavisnosti od školovanosti trajala je i pripravnička služba. Tako je ona za kandidate sa fakultetskom spremom trajala godinu dana, sa srednjom školskom spremom dve i za sve ostale tri godine.⁴

¹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1, Beograd 1979, 286.

² *Službene novine*, 3. mart 1942, 1; M. Borković, *n. d.*, knj. 1, 287–290; Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, Beograd 2011, 155–158.

³ Ingerencije po ovom pitanju prvenstva u komandovanju od ministra unutrašnjih poslova preuzima, nakon avgusta 1942, šef Srpske državne bezbednosti.

⁴ *Službene novine*, 3. mart 1942, 4–5.

Iako je SDS formirana 3. marta 1942, zvanično prevođenje oficira u kor Srpske državne straže desilo se tek početkom oktobra 1942. godine. Tada se skoro čitav sastav oficirskog kora našao u dnevnim novinama *Novo vreme* i tom prilikom su im određene položajne grupe. U isto vreme regulisan je i status Srpske granične straže koja je izdvojena iz SDS i od nje stvorena posebna vojna formacija.⁵ Tom prilikom im se obratio Dragi Jovanović, šef Srpske državne bezbednosti,⁶ kao najviši pretpostavljeni starešina. On im je čestitao stupanje u kor oficira istakavši da „Srpska državna straža na čelu sa vama mora vašim sopstvenim snagama da garantuje mir, red i bezbednost i spreči narušavanje tih neophodnih tekovina srpskom narodu, od sviju onih koji bi to pokušali da naruše“. Takođe im je savetovao da „sa okupatorskim vlastima i posadama na teritoriji Srbije“ održavaju „najkorektnije i najlojalnije odnose“ i da se ne obaziru na „demonске glasove koji kroz etar traže nove i nove hiljade mrtvih srpskih glava“.⁷

Činjenica da je veliki broj vojnih obveznika sa prostora okupirane Srbije, uključujući i aktivne oficire, otišao u nemačko zarobljeništvo nakon Aprilskog rata,⁸ mnogostruko je uticala na strukturu i karakter komandnog kadra Srpske državne straže, kao i uostalom svih vojnih formacija koje su postojale na prostoru okupirane Srbije.

Na osnovu dosijea oficira Srpske državne straže koji se čuvaju u Vojnom arhivu izvršili smo analizu oficirskog kora.⁹

⁵ Uredba o Srpskoj graničnoj straži je donesena na sednici Vlade narodnog spasa 16. oktobra 1942, a objavljena 20. oktobra 1942. Tom Uredbom SGS se izdvaja iz Srpske državne straže i potčinjava se direktno ministru finansija. – *Službene novine*, 20. oktobar 1942.

⁶ Uredba o obrazovanju celokupne Službe srpske državne bezbednosti donesena je na sednici Vlade narodnog spasa 10. avgusta 1942, a objavljena 25. avgusta 1942. U nadležnost SDB potpadale su Komanda Srpske državne straže, Odeljenje za državnu zaštitu, Odeljenje za javnu bezbednost, kao i sve državne policijske vlasti u zemlji. – *Službene novine*, 25. avgust 1942.

⁷ *Glasnik Srpske državne straže*, broj 4, 1942, 301–302.

⁸ Nakon završetka operacija u kratkotrajnom Aprilskom ratu u nemačkom zarobljeništvo je, prema najranijim nemačkim službenim podacima, završilo 6.298 oficira i 337.864 podoficira i vojnika, dok je u italijanskom zarobljeništvo završilo još oko 30.000 vojnika (Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78). Posle puštanja vojnika hrvatske nacionalnosti, sa prostora južne Srbije (koji su smatrani Bugarima), iz Crne Gore, pripadnika manjina, a kasnije i nekih Srba sa prostora Nezavisne Države Hrvatske, u zarobljeništvo je, prema procenama Velimira Terzića ostalo oko 210.000 ljudi, od čega 10.000 u italijanskom. Od tog broja 90% su bili Srbi, a ostatak većinom Slovenci i Jevreji (*Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Beograd 1983, 470–472). Prema posleratnim procenama, na osnovu analize popisa žrtava rata, u zarobljeništvo je bilo između 242.037 i 255.004 jugoslovenskih državljana (Dragan Cvetković, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 8, Zagreb 2004, 375).

⁹ Za analizu su korišćena 664 dosijea koja se čuvaju u kutijama 141, 142 i 143 u fondu Nedićeva arhiva.

Iako je novostvorena formacija bila direktni naslednik žandarmerije i, po pretpostavljenoj ulozi, funkciji i strukturi, trebalo da je zameni, tek 15,66% (104) oficira je došlo iz žandarmerije. Najveći broj je dolazio iz roda pešadije (187 – 28,16%), a potom su ostali rodovi bili zastupljeni sledećim redom: artiljerija (82 – 12,35%), ekonomska služba (81 – 12,2%), sanitet (41 – 6,17%), inženjerija (38 – 5,72%), vazduhoplovstvo (31 – 4,67%), konjica (29 – 4,37%), sudska struka (23 – 3,46%), policija (17 – 2,56%), automobilska struka (10 – 1,51%), mornarica (4 – 0,60%), vojno sveštenstvo (4 – 0,60%), muzička služba (4 – 0,60%), građanstvo (3 – 0,45%), vatrogasna služba (2 – 0,3%) i bez podataka je bilo 4 (0,60%).

Nacionalna i verska struktura pripadnika oficirskog kora je bila u skladu sa uslovima za stupanje po Uredbi o ustrojstvu. Kao što je navedeno, kandidati su morali biti srpske narodnosti i arijevskog porekla, ali su prvog uslova, po odobrenju ministra unutrašnjih poslova, mogli biti oslobođeni. Velika većina oficira, po analiziranom uzorku, bila je srpske nacionalnosti (612 – 92,17%). Slovenaca je bilo 4,52% (30), Albanaca 2,41% (16), a 6 oficira su se izjasnili kao Rusi (0,90%). Slična je bila i verska struktura:

Tabela 1: *Verska struktura oficirskog kora Srpske državne straže*

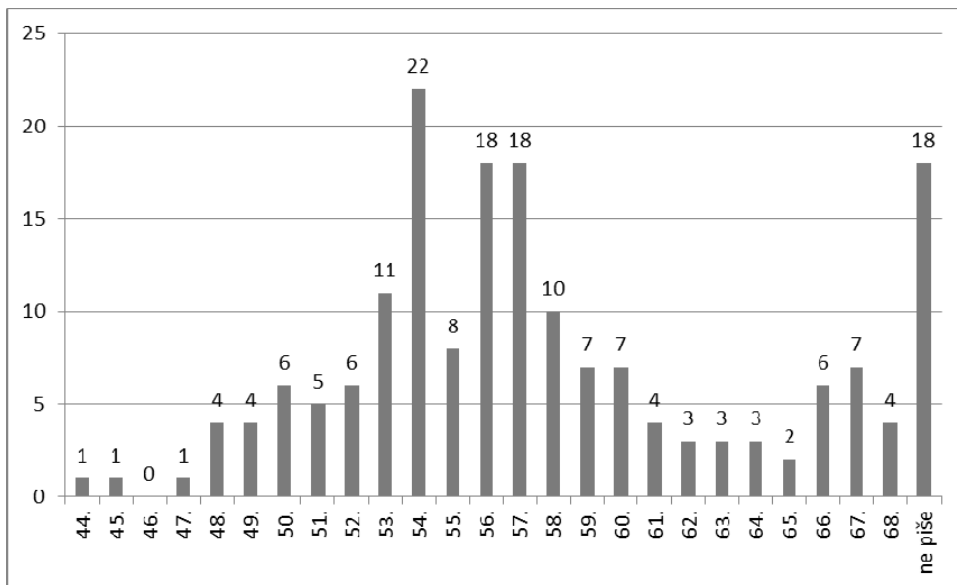
Pravoslavni	Rimokatolici	Muslimani	Gregorijanci (jermenska crkva)
618	30	15	1
93,07%	4,52%	2,26%	0,15%

Po mestu rođenja, što je i logično, primetna je dominacija kadrova rođenih na području bivše Kraljevine Srbije – apsolutna većina oficira (406 – 61,14%). Znatno broj oficira je rođen i na području zapadnih krajeva, bivše Austro-Ugarske (195 – 29,37%). Sa područja koje je nekad obuhvatala Kraljevina Crna Gora poticalo je 49 oficira, odnosno 7,38%. U inostranstvu je rođeno 14 oficira (2,11%), od čega u Rusiji 9 (1,36%), Albaniji 2 (0,30%), Nemačkoj 2 (0,30%) i Francuskoj 1 (0,15%).

Budući da je veliki broj školovanih oficira završio u zarobljeništvu, nedostajući broj neophodan za popunu formacije primljen je u kor SDS iz građanstva (100 – 15,06%). Ostatak analiziranih oficira (564 – 84,94%) imao je neku vrstu vojnog obrazovanja. Od toga je sa Nižom školom vojne akademije bilo 179 (26,96%), na stranim vojnim akademijama se školovalo 9 (1,60%), a neku od drugih vojnih škola (Niža škola intendantske akademije, Pešadijska podoficirska škola, Artiljerijska podoficirska škola, Vazduhoplovna podoficirska škola, Pilotska podoficirska škola, Žandarmerijska podoficirska škola, Mornarička podoficirska škola, Konjička podoficirska škola, Škola rezervnih oficira i dr.)

imalo je 376 oficira, odnosno 56,63%. Višu školu vojne akademije imalo je samo 19 oficira, odnosno 2,86%.¹⁰

Grafikon 1: Raspored po klasama oficira koji su završili NŠVA

Dosijea nam daju i informaciju koju su od klasa završili oni koji su studirali na Nižoj školi vojne akademije. Kao što se može primetiti iz grafikona najviše oficira se školovalo u klasama koje su završile NŠVA u periodu 1928–1935, tj. od 53. do 60. klase (101 – 56,42%). To su osobe koje su uglavnom rođene u periodu 1906–1916. i do početka rata imale između 25–35 godina, iz čega zaključujemo da je najveći broj školovanih oficira bio relativno mlad. U Srpskoj državnoj straži je, u odnosu na broj promovisan na NŠVA, bio prisutan zaista mali procenat oficira. U pomenutom periodu (1928–1935) na NŠVA je promovisano ukupno 3228 oficira, a pošto je u SDS bio 101, to je tek 3,12%.¹¹

Iako je jedan od uslova za stupanje u oficirski kor bio i da su kandidati neoženjeni, razvedeni ili udovci bez dece, stanje stvari na terenu je prinudilo

¹⁰ Da bi konkurisali za generalštabnu pripremu i najviše činove, oficiri su morali imati završenu Višu školu vojne akademije, a da bi nju pohađali morali su ispuniti sledeće uslove: najmanje 5 godina službe, do 32 godine starosti, najviše čin kapetana I klase, da imaju sredene materijalne prilike i da polože prijemni ispit. – Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, 151–152.

¹¹ Potrebno je napomenuti da je prva posleratna klasa koja je školovanje započela oktobra 1919. bila 47. klasa. U periodu od 1919. do 1924. školovanje na NŠVA je trajalo dve godine, od 1924. dve i po, a 1928. je povećano na tri godine. – M. Bjelajac, *n. d.*, 54–55, 152–153.

kolaboracionističke vlasti da taj uslov ne primenjuju. Od ukupnog broja oficira čija smo dosijea analizirali, više od dve trećine su bili oženjeni (479 – 72,14%), a tek nešto više od četvrtine (181 – 27,25%) ispunjavalo je ove uslove.¹²

Premda su većina bili oženjeni, ipak je više od polovine bilo bez dece, čak 359 (54,07%). Jedno dete je imalo njih 129 (19,43%), dvoje 115 (17,32%), a troje i više dece 61 oficir (11,11%).

Brojno stanje oficira Srpske državne straže tokom rata je variralo. Kao najpouzdanije izvore za utvrđivanje njihovog broja koristili smo nemačku izvornu građu i zvaničnu tabelu rashoda za plate, koja je navođena kao jedna od stavki u budžetu.

Krajem 1941. godine, neposredno pre formiranja SDS, u Žandarmeriji su na platnom spisku bila 663 oficira. Raspored po činovima je bio sledeći:

Tabela 2: *Struktura oficira Žandarmerije po činovima krajem 1941. godine*¹³

Divizijski đeneral	Brigadni đeneral	Pukovnik	Popukovnik	Major	Kapetan I klase	Kapetan II klase	Poručnik	Potporučnik
1	2	15	15	30	69	65	262	204
0,15%	0,30%	2,26%	2,26%	4,52%	10,40%	9,80%	39,51%	30,77%

Krajem februara 1942. u formaciji koja je bila direktna preteča SDS – Srpskoj državnoj policiji, prema nemačkim podacima bilo je 695 oficira.¹⁴ Neposredno nakon stvaranja, 10. marta 1942. godine, SDS je trebalo da ima po formaciji 580, ali je na licu bilo 682 oficira (od čega 48 pripadnika SDS Uprave grada Beograda) i još 94 starešine SDS u Banatu, koja je direktno bila potčinjena nemačkoj okupacionoj upravi.¹⁵ Na dan 15. marta 1942, posle nove reorganizacije, SDS je imala 665 oficira. Razlika u odnosu na prethodni broj je zbog toga što su određeni pojedinci otpušteni zbog nepouzdanosti.¹⁶ I dalje kroz 1942. brojno stanje se menja, pa je 3. maja Srpska državna straža imala 610,¹⁷ a 8. juna 647 oficira.¹⁸ U avgustu 1942. godine, u dva izveštaja sa početka i sredine meseca navodi se brojka od 649,¹⁹ a potom na kraju meseca informacija da SDS ima 668

¹² Od tog broja neoženjenih je bilo 178 (26,81%), razveden je bio 1 (0,15%), dvojica su bili udovci (0,30%), a za četvoricu (0,60%) nisu navedeni podaci. – Vojni arhiv (VA), fond Nedićeva arhiva (NdA), kutija 141, 142 i 143.

¹³ *Službene novine*, 30. decembar 1941 (Državni budžet za 1942. godinu), 121–122.

¹⁴ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 155.

¹⁵ Isto, 215.

¹⁶ Isto, 233.

¹⁷ Isto, 400.

¹⁸ Isto, 482.

¹⁹ Isto, 604, 621, 645.

oficira.²⁰ Nakon izdvajanja Srpske granične straže u oktobru, na dan 5. decembra 1942. brojno stanje oficira u SDS iznosi 569.²¹

U budžetu za 1943. godinu dolazi do znatnog skoka broja oficira. U predviđenim izdvajanjima za lične rashode potražuju se sredstva za 789 oficira što je uvećanje od čak 220 u odnosu na samo mesec dana ranije.²² Raspored po činovima je bio kao u tabeli koja sledi:

Tabela 3: *Struktura oficira SDS po činovima početkom 1943. godine*²³

Đeneral	Pukovnik	Potpukovnik	Major	Kapetan (VI pol. gr.)	Kapetan (VII pol. gr.)	Poručnik	Potporučnik	Potporučnik pripravnik
1	16	34	62	281	182	128	77	8
0,13%	2,03%	4,31%	7,86%	35,61%	23,07%	16,22%	9,76%	1,01%

U budžetu za 1944. godinu broj oficira za koje se planiraju rashodi je samo neznatno promenjen i iznosi 790.

Tabela 4: *Struktura oficira SDS po činovima početkom 1944. godine*²⁴

Đeneral	Pukovnik	Potpukovnik	Major	Kapetan (VI pol. gr.)	Kapetan (VII pol. gr.)	Poručnik	Potporučnik	Potporučnik pripravnik
2	14	34	61	257	196	146	71	9
0,25%	1,77%	4,30%	7,72%	32,53%	24,81%	18,48%	8,98%	1,14%

²⁰ Isto, 699.

²¹ Isto, 918.

²² Pošto je nemoguće da bi toliko uvećanje u broju oficira ostalo neprimećeno od nemačkih vlasti, pretpostavljamo da je cifra od 789 oficira za koje se traže rashodi ipak bila drugačija od stanja na terenu, za koje su nemački izveštaji pouzdaniji izvor. Pretpostavljamo da je ova razlika u stvari razlika između formacijskog i stvarnog stanja, iako nismo našli potvrdu te hipoteze u izvorima.

²³ Iako su Uredbom o ustrojstvu Srpske državne straže ukinuta dva kapetanska čina (kapetan I klase i kapetan II klase) i uveden samo čin kapetana, ipak je, iz praktičnih razloga, u službenim beleškama i rashodima pravljena razlika koja se označavala pripadnošću dvema različitim položajnim grupama. Tako su bivši kapetani II klase označavani kao kapetani VII položajne grupe, a oni koji su ranije nosili čin kapetana I klase označavani su kao kapetani VI položajne grupe. Iz tog razloga prenosimo u tabeli kapetanske činove razdvojeno – *Službene novine*, 1. januar 1943 (Državni budžet za 1943. godinu), 111–112.

²⁴ *Službene novine*, 1. januar 1944 (Državni budžet za 1944. godinu), 106.

U građi nalazimo i informaciju da je broj oficira tri meseca kasnije (1. aprila 1944) ostao nepromenjen i iznosio takođe 790. U istom dokumentu se navodi i brojno stanje Srpske granične straže (213 oficira, 4.421 podoficir i 971 graničar).²⁵

Uredbom o ustrojstvu propisan je i iznos plata oficira. Tako je predviđeno da đeneral SDS ima platu između 7.000–8.000 dinara, pukovnik 6.000–7.000, potpukovnik 5.300–6.000, major 4.800–5.300, kapetan 4.200–4.800, poručnik 3.900–4.200, potporučnik 3.600–3.900 i potporučnik-pripravnik 3.100–3.300. Variranja postoje zbog razlika u položajnoj grupi²⁶ i obaveznih periodskih povišica, koje su se dobijale posle svake treće godine efektivne službe provedene u jednoj grupi. Pored plata oficirima je pripadao i porodični vanredni dodatak za dete. Takođe, kao i svi pripadnici SDS, oficiri su se državnim železnicama vozili besplatno, lečili se u državnim bolnicama i dobijali određene naknade za službena putovanja.²⁷

U zvaničnom glasilu, *Glasniku Srpske državne straže*, oficirima su davana najrazličitija uputstva, počevši od načina na koji treba da se ophode prema podoficirima i stražarima. „Svoje ponašanje prema ljudstvu“, savetuje u svom članku sudski poručnik Branko J. Stanković, „oficiri moraju podesiti tako da ljudstvo stekne ubeđenje da mu je oficir u istini starešina i da on nije samo zato da ga goni, da viče na njega i da ga kažnjava. Ljudstvo mora u oficiru gledati ne samo svoga putovođu u službi, već i svoga prijatelja i pomagača u privatnom životu, na koga se može u svakom doba osloniti i tražiti od njega savet i pomoć“. Isti autor navodi i uslove koji su potrebni svakom starešini „da stekne ljubav i poštovanje svoga ljudstva“: poznavanje ljudstva, objektivnost u radu, lični primer, čuvanje častoljublja, stalan dodir sa potčinjenim, stalno obrazovanje, ispravan postupak pri pregledima i smotrama, vođenje računa da se ne pretera sa pedantnošću i drugo.²⁸

²⁵ VA, fond Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 88–1–6.

²⁶ Oficiri su razvrstani po propisima Zakona o činovnicima u položajne grupe. Potporučnik-pripravnik je pripadao X ili IX pol. grupi, potporučnik IX, poručnik VIII, kapetan VII i VI, major V, potpukovnik IV/2, pukovnik IV/1 i III/2 i đeneral III/1 i II/2 pol. grupi. – *Službene novine*, 3. mart 1942, 5.

²⁷ *Službene novine*, 3. mart 1942, 5. Da bi se dobila predstava o stvarnoj vrednosti ovih plata, navešćemo da je krajem juna 1942. kilogram krompira koštao 60, kilogram paradajza 100, najlošijih šljiva 60, boranije 50, jedno jaje 7, a litar mleka 35 dinara. Po proceni Komesarijata za nadnice i cene, u martu 1942. potrebna mesečna plata jedne porodice za snabdevanje po propisanim cenama je bila 8.159 dinara, a u decembru iste godine 11.226 dinara. Pošto je stvarna cena hrane bila znatno različita od propisane (po kojoj se retko mogla nabaviti), po istoj proceni, potrebna mesečna plata za snabdevanje jedne porodice po stvarnim cenama iznosila je 19.275 (mart 1942), odnosno čak 44.419 dinara (decembar 1942). – Nataša Miličević, Dušan Nikodijević, *Svakodnevni život pod okupacijom 1941–1944. Iskustvo jednog Beograđanina*, Beograd 2011, 24, 28.

²⁸ Ovaj članak je od uredništva označen kao zvanično uputstvo za postupanje i naznačeno je da se navedenih saveta treba u potpunosti pridržavati. – Branko J. Stanković,

Takođe, u tri nastavka *Glasnika*, prvi komandant SDS general Stevan Radovanović (tada u penziji), dao je mnoštvo saveta oficirima. U tim uputstvima, na 62 strane, Radovanović je najpre počeo sa ideološko-političkim,²⁹ dao najviše opšte stručnih, etičkih, ali i ljubavnih saveta oficirima.³⁰

Nekoliko opštih zaključaka koji važe za sve pripadnike Srpske državne straže, pogotovo možemo podvući i za pripadnike oficirskog kora ove vojne formacije. Najpre, generalno opredeljenje velike većine pripadnika SDS je bilo rojalističko i patrijarhalno-konzervativno, što je proisticalo iz karaktera sredine iz koje su poticali i vaspitanja koje su stekli, budući da je većina odrasla na srpskom selu. Nadalje, bilo je većinski i antikomunističko, zbog sistema obrazovanja kroz koje su prolazili. Naposletku, mnoštvo izveštaja i dokumenata svedoče da je ogromna većina pripadnika SDS bila simpatizer, saradnik ili prikriveni pripadnik Jugoslovenske vojske u otadžbini, što pogotovo važi za oficire.³¹ To opredeljenje

„Ophođenje oficira prema podoficirima i stražarima i podoficira i stražara prema oficirima, njihov postupak prema narodu i odnos sa vlastima“, *Glasnik Srpske državne straže*, 4–5, 1943, str. 306–314.

²⁹ Ti saveti su bili uobičajena retorika Vlade narodnog spasa: „Oficiri Srpske državne straže moraju da imaju vazda na umu: da u našoj Otadžbini, naročito u sadašnjem vremenju, ima ljudi koji rade na štetu naše Otadžbine za tuđ račun, za račun nekakvih internacionala (komunista) ili za račun masonsko-jevrejski, bilo iz ubeđenja bilo što su zato plaćeni; ima ljudi koji bi želeli da dograube vlast u državi radi svojih sopstvenih ciljeva, računa i koristi; ima i takvih koji za novac služe tuđinu i rade za račun ovih (špijuni) a na štetu naše Otadžbine, a ima i takvih zanešenjaka koji misle da mora da bude sve onako kako oni zamišljaju i kako bi oni hteli, pa sve što Vlada narodnog spasa radi proglašuju da ne valjda i da je to izdajnički, te idu okolo i pronose najneverovatnije vesti i laži kao čistu istinu, čime truju narod, seju nemir i neraspoloženje i narod dovode u sumnju i zabludu“. – Stevan M. Radovanović, „Pripadnici Srpske državne straže kakvi treba da su i šta treba da rade“, *Glasnik Srpske državne straže*, 7, 1943, str. 447.

³⁰ Radovanović je savetovao mladim oficirima da svoj seksualni nagon kontrolišu i da izbegavaju društvo pevačica, glumica, profesionalnih i „familijarnih“ bludnica koje će im doneti „prezente“ u vidu veneričnih bolesti. Ipak nije preporučivao „potpuno uzdržavanje polnog snošaja“. Po njegovom mišljenju „brak je najbolja brana koja štiti čoveka od poroka bludničenja“. Iako je isticao da je „žena zlo, ipak se ne može bez nje. Zlo je sa njom, ali još veće bez nje“. Dao je i nekoliko saveta mladim oficirima kojim motivima da se rukovode pri odabiru buduće supruge: „1) Da je devojka zdrava i od zdravih roditelja, da je skromna, čedna, dovoljno inteligentna, ali ne više od budućeg muža, da ima prijatan izgled, da je blaga i umiljata i da ume da se smeje, jer devojka koja se nikad ne smeje biće 'Ksantipa' u braku, i da je dotičnom oficiru simpatična; 2) da je devojka dobra domaćica...; 3) o ugledu devojke...; 4) o ugledu devojčinih roditelja...; 5) o imovnom stanju roditelja, s tim da veliko bogatstvo roditelja devojčinih ne sme da bude polazna tačka za brak, kao i da njihovo veliko siromaštvo isključuje brak oficira ako sam nije dovoljno bogat; 6) da devojka ima nešto miraza koji ne mora da bude veliki, ali treba da bude bar toliki da mladenci mogu da osnuju 'svoju kuću' i sa kojim će oficir u braku da ima bolji život nego što ga je imao kao momak“. – Stevan M. Radovanović, „Kakvi treba da su i šta treba da rade pripadnici Srpske državne straže“, *Glasnik Srpske državne straže*, 8, 1943, str. 496–499.

³¹ U izveštaju Milanu Nediću iz marta 1942, ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović navodi da je među oficirima Srpske državne straže mnogo onih koji „ispoljavaju

će se naročito pokazati oktobra 1944, kada se Srpska državna straža uključila u JVUO kao Srpski udarni korpus.

Zbog ovakvog opredeljenja i saradnje sa JVUO mnogi oficiri Srpske državne straže su i hapšeni i streljani od strane okupatora. U svojoj knjizi o generalu Nediću, Petar Martinović navodi 65 uhapšenih i odvedenih u zarobljeništvo i 49 streljanih oficira.³²

Nebojša Stambolija

THE OFFICER CORPS OF SERBIAN STATE GUARD

Summary

The SS and Police General August Meyszner overtook the duty in occupied Serbia in the beginning of 1942. Immediately after his arrival, Meyszner has initiated reorganization of security system in occupied Serbia, and worked on the creation of Serbian State Guard. Decree on organization of this formation has been made on March 3, 1942. The Serbian State Guard was defined as armed force that would act as security and police force as well as the border service. Decree has also defined terms for officer candidates. Based on 664 officer personal files it is possible to conclude that most of the officers came from the former Yugoslavian Army and that they had previous military knowledge. Most of the officers were Orthodox Serbs, although there were Slovenians and Albanians. Number of the officers varied during war between 569 at the least and 790 at the most. Their salaries weren't big and could hardly provide even enough for food for one family, since most of them were married. On the other side numerous Guard officers were covert associates of the General Mihailović's Yugoslav Army in the Fatherland, which is why many of them were arrested and shot by Germans.

simpatije prema pokretu generala Mihailovića. I čak ne bi hteli prema njemu ili njegovim akcijama da preduzmu naređene mere...VA, NdA, 82–2–4. O velikom uplivu pripadnika JVUO u ljudstvu SDS izveštava i komandant bugarskog okupacionog korpusa general Nikolov koji, septembra 1942. godine, navodi da su na jugu Srbije postojale „dobro zakamuflirane organizacije nacionalnog pokreta Draže Mihailovića... Članovi tog pokreta skrivaju se iza službenih položaja i ovlasti. Nalaze se među rukovodstvom vladinih četnika, među oficirima Srpske državne straže, među sveštenicima, učiteljima, državnih službenicima“. – J. Tomasevich, *n. d.*, 183.

³² Nismo u mogućnosti da ove navode Martinovića proverimo kroz izvornu građu. – Petar Martinović-Bajica, *Milan Nedić*, Beograd 2003, 379–383.

Dr GORAN LATINOVIĆ, docent
Univerzitet u Banjaluci
Banjaluka, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1a

UDK 327(497.1:485)"1941/1945"(093.2)
341.7(497.1:485)"1941/1945"(093.2)
94(497.1:485)"1941/1945"(093.2)

JUGOSLOVENSKO-ŠVEDSKI ODNOSI 1941–1945.

APSTRAKT: Deklaracija o trgovini između Kraljevine Srbije i Kraljevine Švedske potpisana je 1907. godine. Švedska je od 1917. štitila srpske interese u Osmanskom Carstvu, što je bio dodatni razlog za odluku srpske vlade da otvori poslanstvo u Stokholmu, koje je bilo aktivno do 1920. Šesnaest godina kasnije jugoslovensko poslanstvo je ponovo otvoreno, a 1937. potpisan je jugoslovensko-švedski ugovor o trgovini i plovidbi. Švedska je otvorila poslanstvo u Beogradu 1939, koje je zatvoreno dvije godine kasnije. Jugoslovensko-švedski odnosi održavani su i tokom Drugog svjetskog rata. Tekst je napisan na osnovu izvora koji se čuvaju u Arhivu Srbije i Arhivu Jugoslavije u Beogradu i Švedskom nacionalnom arhivu (Riksarkivet) u Stokholmu, kao i na osnovu literature na srpskom, engleskom i švedskom jeziku.

KLJUČNE RIJEČI: Jugoslavija, Švedska, Norveška, NDH, Drugi svjetski rat

Kapitulacijom jugoslovenske vojske 17. aprila 1941. godine, okupacijom i podjelom njene teritorije, Jugoslavija nije prestala da postoji kao država. Odlaskom u izbjeglištvo, Vlada Kraljevine Jugoslavije produžila je svoju međunarodnu politiku, ali u znatno težim uslovima. Ona je u emigraciji održavala diplomatske odnose sa Britanijom, SAD, SSSR, Poljskom, Čehoslovačkom, Španijom, Portugalom, Turskom, Švajcarskom, Vatikanom, Švedskom, Norveškom, Danskom i francuskom vladom u Višiju. Međutim, kad je Danska priznala Nezavisnu Državu Hrvatsku, proglašenu 10. aprila 1941. godine, jugoslovenska vlada je 24. maja 1941. prekinula diplomatske odnose sa danskom vladom.¹

Jugoslovenska vlada bila je obavještena već 1940. godine da je u jugoslovenskom poslanstvu u Stokholmu prisutna netrpeljivost po nacionalnoj osnovi, koja je slomom Kraljevine Jugoslavije i proglašenjem Nezavisne

¹ Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, 47.

Države Hrvatske postala još izraženija. Trojica Hrvata: Milorad Stražnicki,² Nikola Nadić i Krsto Jandrijević, i četvorica Srba: Ivan Šajković, Milovan Milovanović, Dragomir Bogić i Vučković, nisu imali usaglašene međuljudske i međunacionalne odnose. Nije blagonaklono gledano ni na poslanikovo ponašanje tokom ratne 1941. godine, koji je uživao u Stokholmu, igrajući tenis i golf.³ Dodatni problem bila je skupoća u Švedskoj, zbog čega je osoblje poslanstva tokom 1941. godine tražilo povišicu od 30%.⁴ Milorad Stražnicki pisao je 25. jula 1941. jugoslovenskoj vladi u Londonu da je nezadovoljan svojim statusom u jugoslovenskom poslanstvu u Stokholmu i da je izložen šikaniranju. On je tri dana kasnije podnio ostavku na mjesto jugoslovenskog poslanika u Stokholmu, otputovao u Zagreb i stavio se na raspolaganje Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁵ Nakon njegovog odlaska, dužnost otpravnika poslova vršio je Vladislav M. Marković,⁶ sve dok 23. septembra 1942. dužnost jugoslovenskog poslanika u Stokholmu nije preuzeo Aleksandar Avakumović.⁷ Marković je u julu 1941. obavijestio svoju vladu da švedski vojni krugovi smatraju da bi za ovu zemlju bilo najbolje ako bi i Njemačka i Sovjetski Savez iz rata izašli veoma oslabljeni, a da bi bilo opasno ako bi poslije rata Englezima bila prepuštena prevlast u Evropi. Marković je dodao da Švedska nastoji da izbjegne i najmanji incident sa Njemačkom i da joj zbog toga čini velike ustupke, tako da njemački vojni transporti i materijal za Finsku neometano prolaze kroz švedske teritorijalne vode.⁸

U stvari, Švedska nije imala veliki strateški značaj ni za Njemačku, niti za Sovjetski Savez i zapadne saveznike. Za velike sile veću stratešku vrijednost imale su Danska, Norveška i Finska, koje su zbog toga i bile uvučene u rat. Švedska je snabdjevala Njemačku željeznom rudom i drvnom građom i dopuštala je tranzit njemačkih trupa preko svoje teritorije, čime je

² Milorad Stražnicki, rođen 1879. u Križevcima, doktorirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, gdje je bio profesor do 1929, kada prelazi u jugoslovensku diplomatiju. Bio je poslanik u Buenos Ajresu, Hagu i Stokholmu. Po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske 1941. priključio se ustaškom režimu. Arhiv Jugoslavije (AJ), 334 Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (UO–PO)–195–518.

³ Arhiv Srbije (AS), Bezbednosno-informativna agencija (BIA), z. 107, o. 1/23. Na ustupljenom dokumentu zahvaljujem dr Radmili Radić, naučnom savetniku Instituta za noviju istoriju Srbije.

⁴ AJ, 334(UO–PO)–94–302.

⁵ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: dokumenti*, priredio Bogdan Križman, Beograd – Zagreb 1981, 168–169.

⁶ Vladislav M. Marković rođen je 1898. u Zaječaru, diplomirao je prava u Lozani, a od 1922. bio je zaposlen u jugoslovenskom Ministarstvu inostranih dela. Službovao je u Parizu, Kairu i Moskvi, vršeći razne dužnosti, a od 16. maja 1941. bio je savjetnik u Stokholmu. Za jugoslovenskog poslanika u Lisabonu postavljen je aprila 1944. AJ, 334(UO–PO)–169–492.

⁷ AJ, 103–78–307.

⁸ AJ, 382–1–1.

bila „neutralni saveznik“ Trećeg rajha. Tokom rata, švedska privreda je potpuno zavisila od trgovinske razmjene sa Njemačkom, a Sovjetski Savez i zapadni saveznici smatrali su da ni okupacija Švedske, niti njen ulazak u rat, ne bi imali suštinski značaj za savezničku pobjedu.⁹

Švedski poslanik u Beogradu, Knut Folke Malmar,¹⁰ javio je 16. aprila 1941. švedskoj vladi da je Njemačka priznala Nezavisnu Državu Hrvatsku, a dva dana kasnije pisao je da se sa raznih strana interesuju kakav stav će Švedska zauzeti povodom proglašenja NDH. On je obrazložio da švedske kompanije imaju izvjesni interes u NDH i da Švedska ne bi trebalo da ponovi grešku koju je učinila u vezi sa Slovačkom, te da treba da prizna NDH. Izgleda da je on namjeravao da bude švedski poslanik u Zagrebu. Vlasti Nezavisne Države Hrvatske, čija je zvanična politika bila da trećinu Srba treba ubiti, trećinu protjerati, a trećinu prevesti na rimokatolicizam i pohrvatiti, u više navrata su tražile i od švedskih vlasti da priznaju hrvatsku nezavisnost. Hrvatski šef diplomatije, Mladen Lorković, pisao je tim povodom švedskoj vladi 17. juna 1941. Uprava kompanije *Svenska Kullagerfabriken* iz Geteborga, koja je u NDH izvozila kuglične ležajeve, pisala je 21. jula iste godine švedskom Ministarstvu spoljnih poslova, u nadi da će priznati hrvatsku nezavisnost. Švedski konzul u Zagrebu, Ragnar Volin, obavijestio je Stokholm da niz država ima diplomatska predstavništva u hrvatskoj prestonici. On je novembra 1941. ponovio da bi Švedska trebalo da prizna Hrvatsku, a o tome je bilo govora i u martu iduće godine.¹¹ Milorad Stažnicki, generalni direktor ekonomskih i konzularnih poslova u hrvatskom Ministarstvu spoljnih poslova, zalagao se u februaru 1943. za uspostavljanje čvršćih hrvatsko-švedskih odnosa. Nešto kasnije, Volin je javio švedskoj vladi da je Stažnicki rekao da će se lično angažovati na približavanju NDH i Švedske.¹² Hrvatske vlasti su 3. aprila 1943. ponovo tražile od Volina da njegova zemlja prizna NDH. Ipak, s obzirom na to da Njemačka nije pokrenula pitanje priznanja Hrvatske, švedska vlada nije namjeravala da to učini.¹³

⁹ Wilhelm M. Calgren, *Swedish Foreign Policy during the Second World War*, London & Tonbridge 1977, 225–228.

¹⁰ Knut Karl Folke Malmar rođen je 1890. u Karlshamnu, gdje mu je otac bio gradonačelnik. Nakon završenih pravnih studija, zaposlio se 1917. u švedskom Ministarstvu spoljnih poslova, gdje je kasnije bio i načelnik pravnog odjeljenja. Službovao je u švedskom poslanstvu u Helsinkiju i učestvovao u radu nekoliko međunarodnih konferencija. Bio je švedski poslanik u Pragu (1937–1939) i Beogradu (1939–1941). Umrro je 1947. u Stokholmu. – Stig Jägerskiöld, *Malmar, Knut Karl Folke*, *Svenskt biografiskt lexikon* (under redaktion av Birgitta Lager-Kromnow), 24, Stockholm 1982–1984, 734–735.

¹¹ Riksarkivet (Švedski nacionalni arhiv) (RA), Utrikesdepartementet (Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Švedske) UD (1920 års dossiersystem), HP 893, I.

¹² RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 2812, VII.

¹³ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Stokholmu 382–1–2.

Iako Švedska nije priznala NDH, ona je sa njom održavala ekonomske odnose. Preduzeće *Original-Odhner A. B.* iz Geteborga pisalo je 5. septembra švedskom Ministarstvu spoljnih poslova u vezi sa izvozom kalkulatora u NDH preko Mađarske. Pet dana kasnije, Volin je obavijestio svoju vladu da je hrvatski Zavod za spoljnu trgovinu dao načelnu dozvolu za trgovinsku razmjenu sa Švedskom. On je istakao da Švedska izvozi u Hrvatsku jedino kuglične ležajeve i da je trenutna vrijednost tog izvoza oko 20.000 švedskih kruna, a da bi mogla da dostigne oko 300.000 kruna. Iz Stokholma je odgovoreno da u vezi sa tim treba imati u vidu i politički kontekst. Posljednjeg dana oktobra 1941. Državna industrijska komora Švedske obratila se Ministarstvu spoljnih poslova i obavijestila ga da je posljednjih godina Švedska svoju potrebu za kudeljom podmirivala iz Jugoslavije i Mađarske, ali da je uvoz sa tog područja otežan.¹⁴ Hrvatske vlasti su 18. novembra 1941. odobrile izvoz u Švedsku tri vagona zaklanih ćurana, u zamjenu za metalske proizvode i mašine. Istog mjeseca, Volin je hrvatskim vlastima dostavio spisak robe koja bi mogla biti predmet švedsko-hrvatske trgovinske razmjene. Od Hrvatske je tražen izvoz poljoprivrednih proizvoda, a uvoz industrijskih proizvoda.¹⁵ Volin i Lorković razgovarali su o unapređenju švedsko-hrvatskih odnosa, a hrvatski šef diplomatije naglasio je da je Švajcarska neutralna zemlja, ali da održava ekonomske odnose sa NDH. Volin je primjetio da je švedski interes u NDH posebno izražen u industriji šibica. U stvari, za uspostavljanje boljih ekonomskih odnosa sa Hrvatskom zalagale su se one švedske firme koje su do 1941. godine imale tržište na tom području. Međutim, otežavajuća okolnost bio je transport robe preko Njemačke, za šta je bilo potrebno imati posebnu dozvolu.¹⁶

Ukupan hrvatski uvoz iz Švedske 1941. godine iznosio je 9.470 kg u vrijednosti od 866.932 hrvatske kune. Uglavnom se radilo o kugličnim ležajevima (6.577 kg, 182.899 kuna). Istovremeno, hrvatski izvoz u Švedsku iznosio je 109.250 kg u vrijednosti od 1.785.302 kune. Najveći dio tog izvoza činile su štavljene kože (95.000 kg, 1.408.200 kuna).¹⁷ Prema tome, švedski trgovinski bilans sa NDH 1941. godine bio je izrazito pasivan.

Prva srpska fabrika aviona u Beogradu i firma *Ikarus A. D.* iz Zemun na uoči rata 1941. godine kupile su materijale od švedske firme *See Fabriks A. B.* iz Sandvikena, ali nisu uspjele da ih transportuju u Jugoslaviju. Jugoslovensko poslanstvo u Stokholmu tražilo je u julu 1941. instrukcije od jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, jer su Nijemci zahtjevali da im Šveđani isporuče tu robu. Iz Londona je javljeno da su materijali plaćeni i da pripadaju

¹⁴ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 2812, VII.

¹⁵ RA, UD (KZ), E1:14.

¹⁶ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 2812, VII.

¹⁷ Isto.

jugoslovenskom vazduhoplovstvu i da ne mogu biti predati Nijemcima, odnosno firmama koje su ih kupile, jer je zemlja okupirana i te firme su pod njemačkom upravom. Takođe je javljeno da materijali treba da ostanu u magacinu ili da budu prodati, ali ne silama Osovine.¹⁸

Utisci izvjesnog Forsberga sa njegovog putovanja kroz Srbiju krajem avgusta 1941, sigli su i u Stokholm. On je primjetio da su izjave njemačkih vojnika u vezi sa nesigurnom situacijom i bojazni od gerilskog ratovanja, jednodušne, jer svoje komentare obično završavaju riječima „Die Serben sind Teufel“ („Srbi su đavoli“). U Stokholm je početkom oktobra 1941. stigao izvještaj iz Rima, u kojem se kaže da između Zagreba i Sarajeva živi oko milion i po Srba, tj. „neprijatelja“, i da su ustaški zločini doveli do „srpskog komunističkog ustanka“.¹⁹

Hrišćanska zajednica mladih ljudi, sa sjedištem u Stokholmu, pružala je pomoć jugoslovenskim zarobljenicima u Njemačkoj, zbog čega je jugoslovensko poslanstvo u decembru 1941. izrazilo zahvalnost njenom generalnom sekretaru Hugu Ceder-Grenu.²⁰

Vladislav M. Marković je početkom 1942. izvjestio jugoslovensku vladu u izbjeglištvu da je u Stokholm doputovao jedan švedski državljanin, koji je 25 godina živio u Beogradu, i da mu je rekao da Srbi vjeruju u pobjedu Jugoslavije i da su veoma ogorčeni na Hrvate zbog ustaških zločina nad srpskim civilima. Marta 1942. u Stokholmu su boravili zagrebački teniseri Josip Palada i Dragutin Mitić, koji su u naselju Alvik odigrali nekoliko mečeva sa švedskim teniserima, a zatim su otišli u Geteborg, pa u Berlin. Osloblje jugoslovenskog poslanstva razgovaralo je sa njima o situaciji u Zagrebu.²¹

Švedski publicista Emil Langlet, koji je govorio srpski jezik i bio dobar poznavalac prilika u Jugoslaviji, posjetio je Beograd u maju 1941. i napisao reportažu za švedski radio, koja zbog procijenjene delikatnosti sadržaja nije emitovana, već je objavljena u časopisu *Tiden* u februaru 1942. Jugoslovensko poslanstvo u Stokholmu hvalilo je njegov rad na suzbijanju njemačke propagande u Švedskoj, posebno nakon što je 1943. godine objavio brošuru o njemačkim zločinima u Jugoslaviji, koja je štampana u 3.500 primjeraka.²² Iste godine, Sigurd Tulberg objavio je, pod pseudonimom Stenli Vud, knjigu *Blod, skräck och tårar: Två års „nyordning“ i Jugoslavien* (Krv, strah i suze: dvije godine „novog poretka“ u Jugoslaviji), kojom je upoznao švedsku javnost o dešavanjima u Jugoslaviji od 1941. do 1943. godine. Njegova knjiga ima izrazit antinacistički karakter i bliska je stavovima

¹⁸ AJ, 103–78–307.

¹⁹ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 562, XV.

²⁰ AJ, 382–1–6.

²¹ AJ, 382–1–3.

²² AJ, 382–1–7.

jugoslovenske vlade u izbjeglištvu. On je napisao, pored ostalog, da je u NDH ubijeno preko 600.000 Srba, a kad se tome dodaju i ljudski gubici na drugim područjima, dolazi se do podatka od preko milion žrtava „novog porotka“ u Jugoslaviji.²³

Službenik jugoslovenskog poslanstva u Stokholmu Krsto Jandrijević sreo je 23. septembra 1942. u stokholmskoj ulici Birger Jarl bivšeg službenika jugoslovenske vlade Ivana Kolaka. Njih dvojica su otišli u restoran *Anglais*. Kolak je ispričao Jandrijeviću da je poslije sloma Kraljevine Jugoslavije otputovao u Zagreb, gdje je postavljen za šefa Kabineta ministra spoljnih poslova NDH Mladena Lorkovića. U Hrvatskoj vlada uvjerenje da će Njemačka izgubiti rat zbog ruskog otpora, rekao je Kolak. Dodao je kako je oduševljen Stokholmom, posebno osvjetljenjem i snabdjevanjem grada.²⁴

Nekoliko dana nakon što je 12. septembra 1942. ukazom kralja Petra II Karađorđevića postavljen za jugoslovenskog poslanika u Švedskoj, Aleksandar Avakumović²⁵ stigao je u Stokholm i preuzeo novu dužnost. Po dolasku u švedsku prestonicu, Avakumović je imao dva razgovora sa generalnim sekretarom Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Švedske, Buhe-manom. On je tražio od Avakumovića da Vlada Kraljevine Jugoslavije obavijesti švedsku vladu o njegovom postavljenju u Stokholm, ali samo u svojstvu otpravnika poslova. Zbog njemačkog pritiska, još je traženo da se dotadašnji otpravnik poslova više ne pominje na listi diplomatskog osoblja, jer Nijemci nisu željeli da se u Švedskoj povećava broj lica na diplomatskoj listi iz okupiranih zemalja.²⁶ Dotadašnji otpravnik poslova Vladislav M. Marković otišao je u London.

Tokom službovanja u Stokholmu, Avakumović je jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu slao izvještaje koji se odnose na stanje u Švedskoj i na pisanje tamošnje štampe, a posebno lista *Ny Dag*, koji je bio organ Komunističke partije. Avakumović je 11. januara 1943. svojoj vladi prenio vijest, koju je dobio od švedskog poslanika u Budimpešti, da se stanovništvo Bosne i Hercegovine smanjilo za jednu četvrtinu i da postoji nastojanje među Srbima u Bosni da izbjegnu u Srbiju, radi spasavanja života. U jednom od izvještaja koje je poslao jugoslovenskom premijeru Slobodanu Jovanoviću, jugoslovenski poslanik u Stokholmu napisao je da se u februaru 1943. susreo

²³ Stanley S. Wood, *Blod, skräck och tårar: Två års "nyordning" i Jugoslavien*, Stokholm 1943, 31.

²⁴ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: dokumenti*, 400–401.

²⁵ Aleksandar Avakumović je rođen 1896. u Zemunu. Doktorirao je na ekonomsko-finansijskoj grupi Pravnog fakulteta u Subotici. U Ministarstvu inostranih dela radio je od 1920, službujući na raznim dužnostima u Bukureštu, Budimpešti, Sofiji, Rimu i Madridu, a zatim kao poslanik u Bukureštu, odakle je premješten za poslanika u Stokholmu. Poslije Drugog svjetskog rata živio je u Londonu. – AJ, 334(UO-PO)–133–456.

²⁶ AJ, 382–1–8.

sa jednim čovjekom koji je tokom zime 1942–1943. dva mjeseca proveo putujući po Evropi, posjetivši i Jugoslaviju. On je rekao Avakumoviću da u Beogradu vlada neviđena bijeda i da je smrtnost među djecom nesrazmjerno velika. On je dodao da je tokom 1942. godine u Beogradu i okolini ubijeno preko 30.000 ljudi. Avakumović je 18. juna 1943. obavijestio Jovanovića da ima informaciju od jednog lica da u Zagrebu vlada strah od onoga što će nastati „kad se vrate Srbi“.²⁷

Švedski vicekonzul u Beogradu, Gesta Matijas Enlund, rekao je u februaru 1943, tokom svoje posjete Budimpešti, da se pod utiskom ruskih pobjeda na Istočnom frontu mijenja raspoloženje u Beogradu. Iako je njemački režim i dalje čvrst, kod stanovništva Beograda obnavlja se smisao za optimizam. On je procijenio da bi se situacija mogla odvijati tako da će Nijemci biti primorani da napuste zemlju, a tokom prelaznog perioda, prije nego što bi general Mihailović i trupe koje ga podržavaju krenuli naprijed, srpski partizani, koji biju svoju bitku u Srbiji, mogli bi zauzeti glavni grad, u kojem postoje velike simpatije za komunizam.²⁸

Aleksandar Avakumović je 16. decembra 1943. poslao izvještaj jugoslovenskom premijeru i ministru spoljnih poslova Božidaru Puriću, u kojem je naveo da su posljednja dešavanja u Jugoslaviji izazvala nepovoljan utisak u Švedskoj, gdje postoji mišljenje da tamo bjesni građanski rat, čije će se posljedice osjećati godinama poslije zaključenja mira. U švedskoj vladi smatraju da se jedino Titov pokret bori protiv okupatora, a ranije je postavljeno pitanje: da li je, poslije svega što se desilo, moguće da Srbi i Hrvati ostanu u jednoj državi?²⁹ Pet dana kasnije, jugoslovenski poslanik izvjestio je da su švedsko-njemački odnosi pogoršani, da je u Švedskoj pozvan veći broj rezervista i da su preduzete mjere za odbijanje iznenadnog njemačkog napada. On je 22. decembra 1943. javio Puriću da je, u skladu sa instrukcijama koje je ranije dobio od njega, preduzeo korake da švedska vlada odredi svog predstavnika pri jugoslovenskom dvoru. Avakumović je od švedske vlade dobio načelno povoljan odgovor, s tim da u decembru budu utvrđeni detalji. Međutim, tog mjeseca švedske vlasti stavile su do znanja da treba sačekati sa tim dok se situacija u Jugoslaviji „ne razbistri“.³⁰

Šef švedske diplomatije Kristijan Ginter i jugoslovenski poslanik u Stokholmu, Aleksandar Avakumović, razgovarali su 4. januara 1944. o situaciji u Evropi. Ginter je rekao da je pogriješio kad je predvidio da će rat biti okončan u januaru 1944. i dodao da glavne teškoće za Evropu dolaze tek po

²⁷ AJ, 103–6–58.

²⁸ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 562, XV.

²⁹ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945: dokument*, priredio Branko Petranović, Beograd – Zagreb 1982, 267–269.

³⁰ AJ, 103–180–631.

okončanju rata. On se interesovao i za prilike u Jugoslaviji, a Avakumović, nemajući novih informacija, odgovarao je uopšteno.³¹ Jugoslovenski poslanik u Stokholmu javio je svojoj vladi 4. februara 1944. da u Švedskoj postoji strah od Rusije, što je možda i najvažniji činilac u švedskom gledanju na spoljnopolitičke probleme.³²

Avakumović je 18. februara 1944. obavijestio Purića da švedski novinar Krister Jederlund pokušava da stupi u neposredni kontakt sa generalom Dragoljubom Mihailovićem. Jugoslovenski poslanik u Stokholmu imao je informaciju da je Jederlund njemački agent i da bi bilo kakav kontakt sa njim mogao da kompromituje ugled srpskog generala. Avakumović je pokušao da obavijesti generala Mihailovića, ali nije bio siguran da će njegova poruka doći do vođe jednog dijela srpske gerile. Stoga je zamolio Purića da on upozori komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini.³³ Nije poznato da li je do susreta između generala Mihailovića i Jederlunda došlo tokom njegovog boravka u Srbiji u proljeće 1944, ali je švedski novinar 14. aprila iste godine u listu *Stockholms Tidningen* objavio veoma afirmativan tekst u kojem je Mihailovićev boravak u šumama vezao za slobodarsku tradiciju srpskog naroda. Jederlund je napisao da Mihailović želi da sačuva Srbe od daljeg stradanja, jer tvrdi da je oko milion Srba izgubilo život u ratu, pa se ponašao pasivno, odbijajući i činjenicu da su ga zbog toga napustili i Britanci, koji su podržali Tita.³⁴ Švedski vicekonzul u Beogradu Enlund poslao je 16. juna 1944. izvještaj u Stokholm, u kojem je rekao da je bombardovanje Beograda i drugih gradova u Srbiji, tokom kojeg su naročito stradali civili, dovelo do ozlojeđenosti protiv zapadnih saveznika. Beograd je praktično dva mjeseca bio mrtav grad. On je procijenio da će komunisti izvući najveću korist od bombardovanja, jer Rusi ne vrše vazdušne napade. Dodao je i to da je mogućnost saradnje Titovih i Mihailovićevih trupa veoma mala, a u prilog tome govore i nastojanja Titovih ljudi da optuže Mihailovića da saraduje sa Nijemcima, što nije tačno.³⁵

Inače, švedska štampa je pisala i o partizanima predvođenim Josipom Brozom Titom i Komunističkom partijom Jugoslavije, i o generalu Dragoljubu Mihailoviću, koji je imao podršku jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i čiji su četnici takođe okarakterisani kao borci protiv okupatora. Pisano je i o partizansko-četničkoj saradnji.³⁶ Sa izuzetkom komunističkog

³¹ Isto.

³² AJ, 382–1–1.

³³ AJ, 382–1–7.

³⁴ Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941–1945*, I–III, Beograd 1983, III, 162–167.

³⁵ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 563, XVI.

³⁶ Lj. Mladenović, *Švedska štampa o NOB-u u Jugoslaviji 1941–1943*, Novinarstvo, XXV, 1–2, Beograd 1989, 53–55.

lista *Ny Dag*, čiji su komentari bili krajnje ideološki i koji je imao veoma ograničen uticaj na javno mnjenje, švedska štampa se uglavnom trudila da bude neutralna. Gunar Milern, novinar lista *Aftonbladet*, napisao je 6. januara 1942. da se u Srbiji vodi rat svih protiv svijtu. On je naveo da se „srpski problem“ sastoji od pet faktora: 1. njemačke okupacione trupe, 2. predsjednik srpske vlade general Nedić i njegove trupe, 3. nacionalisti predvođeni generalom Mihailovićem, 4. sovjetska uprava u Užicu, i 5. operišuće bande više razbojničkog karaktera.³⁷ Berlinski dopisnik lista *Aftonbladet* izvještava jula 1942. da su Nijemci tog mjeseca pobili oko 2.000 Srba u Bosni.³⁸ *Stocholms Tidningen* je 11. oktobra 1942. pisao da general Mihailović, „u svojoj ličnosti na srećan način ujedinjuje tradiciju srpskih boraca za slobodu sa svojim znanjem modernog oficira“.³⁹ Desničarski *Dagens Nyheter* u broju od 22. februara 1943. navodi da od svih okupiranih zemalja, Jugoslavija stvara najveće poteškoće silama Osovine, jer odredi srpskog generala Mihailovića i od njega nezavisni partizanski odredi vezuju za sebe najmanje 30 njemačkih divizija. List dodaje da je u zemlji, koja je u krvavom haosu, do kraja 1942. godine ubijeno, po italijanskim izvorima, 823.000 Srba.⁴⁰ *Dagens Nyheter* bio je naklonjeniji generalu Mihailoviću, za koga je 9. avgusta 1943. rečeno da su Nijemci ucijenili njegovu glavu na 100.000 zlatnih maraka.⁴¹ Isti list pisao je 14. decembra 1943. o razvoju događaja u Jugoslaviji nakon Teheranske konferencije, prenijevši vijest da je general Tito, vođa jugoslovenskih partizana, proglašen za predsjednika jugoslovenske vlade u zemlji i da ta vlada nema nikakvog obzira prema jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu i prema kralju Petru II Karađorđeviću.⁴² Vijesti su prenošene posredstvom agencije *Tidningarnas Telegrambyra*.⁴³

Po službenim podacima švedskih vlasti, u Švedskoj je 1941. godine bilo 19 jugoslovenskih državljana, uključujući i osoblje poslanstva.⁴⁴ Taj broj postepeno je rastao zbog priliva jugoslovenskih bjegunaca iz nacističkih logora u Norveškoj. Naime, tokom Drugog svjetskog rata, Nijemci su internirali u svoje logore u Norvešku 4.268 ljudi iz Jugoslavije, od čega 3.841 Srba, 179 muslimana, 165 Hrvata i 83 ostalih.⁴⁵ To su uglavnom bili

³⁷ S. Nešović, *n. dj.*, I, 388–390.

³⁸ Isto, I, 566.

³⁹ Isto, I, 720.

⁴⁰ AJ, 103–6–58.

⁴¹ S. Nešović, *n. dj.*, II, 235.

⁴² Isto, II, 445.

⁴³ Isto, I, 111.

⁴⁴ AS, BIA, z. 107, o. 1/23.

⁴⁵ Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking – život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945: studijsko-dokumentarna monografija*, Beograd 1991, 71.

zarobljeni partizani, uhapšeni ilegalni radnici, kao i saradnici i simpatizeri oslobodilačkog pokreta. Oni su odvedeni u Norvešku, gdje je boravilo oko 350.000 njemačkih vojnika, zbog nacističke potrebe za radnom snagom, odnosno zbog gradnje saobraćajnica kroz sjevernu Norvešku, radi boljeg i pouzdanijeg snabdjevanja njemačkih trupa u Finskoj, kao i zbog gradnje utvrđenja duž norveške obale. Početkom 1942. godine, njemački rajhskomesar za Norvešku Jozef Terboven predložio je Vrhovnoj komandi da iz Jugoslavije u Norvešku bude dopremljeno nekoliko hiljada zatočenika na prinudni rad. Operacija prikupljanja ljudi i njihovog prebacivanja u sjevernu Norvešku nosila je naziv *Viking*.⁴⁶ U Norvešku su pristizali u četiri grupe od 14. juna 1942. do 15. aprila 1943. godine, a iskrcavani su u Bergenu, Trondhejmu, Narviku i Oslu.⁴⁷ Internirani Jugosloveni smješteni su u 30 logora u Norveškoj, od čega u 13 logora u sjevernoj Norveškoj (3.255 ljudi), u 13 logora u srednjoj Norveškoj (839), u tri logora u južnoj Norveškoj i Telemarku (145) i u jednom logoru u jugozapadnoj Norveškoj (27). Takođe, dvojica ljudi bili su na prinudnom radu na brodu u Norveškom moru.⁴⁸ Neki internirci vraćeni su u Njemačku, a neki u Nezavisnu Državu Hrvatsku, 88 ih je pobjeglo u Švedsku, a kraj rata u nacističkim logorima u Norveškoj dočekao je 1.661 internirac.⁴⁹

Jugoslovenski internirci ginuli su na gradilištima, umirali od gladi i zime, masovno su strijeljani oni koji su bili bolesni i iznemogli, nesposobni za dalji rad, kao i oni koji su pokušali da pobjegnu. Najveći pokolj desio se u Bejsfjordu, gdje su nacisti za jednu noć, 17. na 18. juli 1942, strijeljali 287 interniraca. Kao razlog za masovnu likvidaciju navedena je pojava tifusa među logorašima.⁵⁰ Norveški učitelj, novinar i publicista Osmund Rerslet je krajem avgusta 1942. otišao u Švedsku i o pokolju u Bejsfjordu obavijestio glavne švedske listove i neke strane agencije, a vijest je stigla i do norveške vlade u Londonu.⁵¹

Norveški poslanik u Stokholmu Jens Bul obavijestio je Avakumovića u novembru 1942. da je sa švedskom vladom postignut sporazum da će tokom januara i februara 1943. švedski Crveni krst slati pakete norveškim građanima koji se nalaze u nacističkim logorima u Norveškoj. Bul je predložio da jugoslovenska vlada stupi u kontakt sa švedskom vladom i da preko nje pomogne jugoslovenskim internircima. Jugoslovenska vlada u izbjeglištvu prihvatila je ovaj prijedlog i ovlastila Avakumovića da započne pregovore

⁴⁶ Isto, 23.

⁴⁷ Isto, 36.

⁴⁸ Isto, 47, 69.

⁴⁹ Isto, 69.

⁵⁰ Isto, 164.

⁵¹ Isto, 489–490.

sa švedskim vlastima. Pregovori su tekli dobro i izgledalo je da će jugoslovenski logoraši dobiti pomoć u hrani, odjeći i higijenskim sredstvima. Ipak, njemačke vlasti to nisu odobrile, tvrdeći da zarobljeni partizani nemaju status ratnih zarobljenika.⁵²

U Švedsku je tokom 1942. godine prebjeglo 8 zarobljenika iz njemačkih logora u Norveškoj, a 1943. čak 53 logoraša. Njihov broj rastao je postepeno, tako da je 24. novembra 1943. u Švedskoj boravio 61 jugoslovenski državljani.⁵³ Nešto ranije, Avakumović je javio svojoj vladi da se poslanstvo u Stokholmu nalazi u sve težem položaju zbog sve većeg priliva izbjeglica, jer nije imao pravilnik o postupanju prema njima, kao ni odgovarajuća finansijska sredstva. Po prispjeću u Švedsku, tamošnje vlasti pružale su im prvu pomoć, a potom su obavještavale jugoslovensko poslanstvo, koje je preuzimalo brigu o njima. On je predložio da svaki jugoslovenski izbjeglica koji dođu u Švedsku dobije odijelo od 270 kruna i jednokratnu pomoć od 70 kruna, kao i da mu se pomogne u pronalaženju posla. Jugoslovenski poslanik javio je da je od 60 izbjeglica, njih 17 bolesno i nesposobno za rad. Avakumović se interesovao kod švedske vlade da li bi ona mogla da im plati odjeću, obuću, hranu, stan i liječenje, što bi Jugoslavija otplatila poslije rata. Načelni odgovor švedske vlade bio je pozitivan. Tokom 1944. godine u Švedsku je uspjelo da se prebaci 20 interniraca, a 1945. još sedmorica. Jugoslovenski državljani pristizali su u Švedsku uglavnom iz sjeverne i srednje Norveške.⁵⁴ Po odluci jugoslovenske vlade, brigu o izbjeglicama u Švedskoj vodio je dr Ivan Šajković, generalni konzul u Helsinkiju, koji je izbjegao u Švedsku. Jugoslovensko poslanstvo u Stokholmu nastojalo je još aprila 1943. da kod švedskih vlasti izdejstvuje da Šajković, čiji je povratak u Finsku bio nemoguć, dobije posao lektora za srpski jezik na Univerzitetu u Upsali.⁵⁵

Kad se u švedskoj javnosti počelo ozbiljnije govoriti o teror u nacističkim logorima u Norveškoj, njemački poslanik u Stokholmu zvanično je protestovao. Ipak, švedski ministar spoljnih poslova Kristijan Ginter u govoru koji je održao u švedskom parlamentu rekao je da su zbivanja u Norveškoj izazvala snažnu reakciju u Švedskoj, zato što je švedski narod zapanjen djelovanjem koje je u oštroj suprotnosti sa nordijskim osjećajem prava.⁵⁶ U stvari, u švedsko-njemačkim odnosima tokom Drugog svjetskog rata postoje dva perioda: prvi, u vrijeme velikog zamaha Njemačke, od početka rata do Staljingradske bitke 1942–1943. godine i drugi, u vrijeme njemačkog

⁵² Isto, 508–509.

⁵³ AJ, 382–8–27.

⁵⁴ AJ, 103–88–337.

⁵⁵ AJ, 382–1–8.

⁵⁶ Lj. Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 497.

povlačenja na Istočnom frontu, kad se Švedska djelimično oslobodila pritiska. Nakon februara 1943. u velikoj mjeri je obustavljen njemački tranzitni saobraćaj preko Švedske, a smanjen je i izvoz gvozdene rude iz Švedske u Njemačku.⁵⁷

Jugoslovenski bjegunci iz Norveške prokomunističkog opredjeljenja, iako rasuti u više gradova u Švedskoj, počeli su se organizovati, i to najprije u Enčepingu.⁵⁸ U tom gradu napisali su 10. oktobra 1943. proglas koji su predali vladama Švedske, Britanije, SAD i SSSR.⁵⁹ Tokom 1943. godine, jugoslovenska vlada tri puta je razmatrala mogućnost da jugoslovenski bjegunci iz Norveške budu prebačeni iz Švedske u Britaniju, radi uključivanja u savezničke redove. Avakumović je to predlagao i zbog ideološkog sukoba sa njima, jer su se neke grupe otvoreno zalagale da jugoslovensku vladu u izbjeglištvu treba smatrati nelegitimnom i da tu vladu ne treba priznati. U komunističkoj propagandi među jugoslovenskim izbjeglicama u Švedskoj posebno se isticao Jovan Pavlović, partizan iz Valjeva, koji je boravio u Norčepingu, odakle je stigao iz Trondhejma, pobjegavši iz njemačkog logora. Od 5. do 7. januara 1944. u Vigbiholmu kod Stokholma održan je sastanak na kojem je prisustvovalo 55 jugoslovenskih izbjeglica. Na skupu, koji su finansirali švedski ljevičari, donesena je rezolucija o osnivanju Udruženja Jugoslovena u Švedskoj „Slobodna Jugoslavija“ (Jugoslavernas Forening i Sverige „Frit Jugoslavien“), čije je sjedište bilo u Stokholmu, na adresi Skeppargatan 39/II. Jugoslovensko poslanstvo u Stokholmu nije imalo uvida u rezoluciju koja je donesena na osnivačkoj skupštini Udruženja, osim što je raspolagalo informacijom da su okupljene izbjeglice bile protiv jugoslovenske vlade u emigraciji i da nisu željeli nikakav kontakt sa njenim predstavnicima.

Na sastanku je upućen pozdrav „narodnoj vladi Jugoslavije“, a predvodnik ove grupe bio je Ervin Mandel, za kojeg su u jugoslovenskom poslanstvu u Stokholmu tvrdili da je bivši jugoslovenski državljanin i vojni dezertar, a još su pretpostavljali da je i Jevrejin. Organ Švedske socijaldemokratske partije *Morgon Tidningen* pisao je 8. januara 1944. da u Švedskoj živi oko 60 Titovih partizana i da su održali prvi sastanak. Oni su prošli kroz pakao u Norveškoj i u životu je ostalo još samo 300 njih, navodi se u članku. O tom sastanku pisao je i *Ny Dag*, koji izveštava da je skup organizovala Švedska zemaljska radnička organizacija. Švedske vlasti nisu se miješale u političko opredjeljenje jugoslovenskih izbjeglica.⁶⁰

⁵⁷ Stig Hadenius, *Swedish Politics during the 20th Century – Conflict and Consensus*, Stockholm 1999⁵, 66.

⁵⁸ AJ, 382–15–53.

⁵⁹ Lj. Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 609.

⁶⁰ AJ, 103–186–652.

Zadaci Udruženja „Slobodna Jugoslavija“, čiji je predsjednik bio Boško Pažin, bili su: 1. Razvijanje aktivnosti u skladu sa odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, tj. komunističkog revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, 2. Borba protiv pristalica generala Mihailovića i jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 3. Povezivanje sa ideološki i programski srodnim organizacijama u Švedskoj, i 4. Uspostavljanje veza sa jugoslovenskim internircima koji su ostali u Norveškoj. Sa takvim programskim načelima, Udruženje nije moglo biti u dobrim odnosima sa Avakumovićem, koji je bio odan jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu i svom školskom drugu generalu Mihailoviću. Svoje opredjeljenje generalu Mihailoviću otvoreno su izrazila samo dvojica bjegunaca iz Norveške: Dušan Dutina i Veličko Bogdanović.⁶¹

Udruženje „Slobodna Jugoslavija“ izdavalo je *Informacioni list* i za pet mjeseci štampano je 20 brojeva. Takođe, pokrenut je i *Aktivista – list organizacije aktivista Jugoslovena u Švedskoj*, i izdata tri broja, kao i dva broja časopisa za kulturna pitanja *Novi svet*. Udruženje je saradivalo sa Norveškim udruženjem (Norsk Samfund) i Danskim udruženjem (Dansk Samfund), a pored zahtjeva njemačkog poslanika da rad „Slobodne Jugoslavije“ bude zabranjen, švedske vlasti su se prema Udruženju odnosile korektno.⁶²

Jugoslovenski poslanik u Stokholmu obavijestio je 21. jula 1944. jugoslovensku vladu u izbjeglištvu da postoji mogućnost da oko 1.600 jugoslovenskih državljana iz njemačkih logora u Norveškoj u skorije vrijeme bude prebačeno u Švedsku. Jugoslovenska vlada raspolagala je podacima da je u nacističkim logorima u Norveškoj, oko polarnog kruga, zatočeno oko 5.000 jugoslovenskih interniraca i preduzela je sve potrebne mjere da oni koji budu prispjeli u Švedsku, budu prihvaćeni i potom prebaćeni u Britaniju. Predsjednik Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije i ministar inostranih dela Ivan Šubašić predložio je da jugoslovenskom poslanstvu u Stokholmu bude odobren kredit, kako bi jugoslovenski državljani bili adekvatno zbrinuti.⁶³

Nakon dešavanja na jugoslovenskom ratištu 1943. godine jugoslovenska kraljevska vlada u izbjeglištvu, pod britanskim pritiskom, sklopila je sporazume sa jugoslovenskom komunističkom vladom u zemlji, čime su u velikoj mjeri prihvaćene tekovine komunističke revolucije u Jugoslaviji. Komunistički pokret nastojao je da zadobije međunarodno priznanje i da preuzme jugoslovenski diplomatski aparat, a promjene u diplomatskoj mreži bile su moguće poslije sporazuma zaključenih na Visu 16. juna i u Beogradu

⁶¹ Lj. Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 609, 618, 638.

⁶² Isto, 625–627.

⁶³ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945: dokumenti*, 362–363.

1. novembra 1944. godine.⁶⁴ Kao posljedica tih sporazuma, više jugoslovenskih poslanika razriješeno je dužnosti, uključujući i Aleksandra Avakumovića, za koga je rečeno da je „Dražin čovek“ i da se „ponaša odvratno prema našim ljudima, koji beže iz Norveške“.⁶⁵ On je penzionisan 12. oktobra 1944, a u januaru iduće godine iz Stokholma je otišao u London. Odlaskom Aleksandra Avakumovića dužnost otpravnika poslova vršio je Nikola Nadić, savjetnik u jugoslovenskom poslanstvu, kome je Šubašić 22. januara 1945. pisao da djelovanje jugoslovenskog poslanstva treba uskladiti sa aktivnostima Udruženja „Slobodna Jugoslavija“, koje je od jugoslovenskog poslanstva postepeno preuzimalo ulogu jugoslovenskog predstavništva u Švedskoj.⁶⁶ Od 120 jugoslovenskih izbjeglica u Švedskoj, među kojima je bilo i onih koji su stigli iz Njemačke i Finske, u Udruženju ih je bilo 82, dok je jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu ostalo vjerno njih 26.⁶⁷ U prvoj polovini 1945. godine u Švedskoj je bilo oko 210.000 izbjeglica, uglavnom iz skandinavskih i pribaltičkih zemalja koje su bile neposredno pogođene ratom,⁶⁸ što znači da je broj Jugoslovena u ukupnom zbiru izbjeglica bio zanemarljivo mali.

Jugoslovenskom poslanstvu u Stokholmu obratilo se 9. marta 1945. petnaest Srba, izbjeglica u Švedskoj, koji su naveli da se Austrijanac Mandel bavi „problematičnim političkim djelatnostima“ i da je u Udruženje „Slobodna Jugoslavija“ okupio „kriminalne elemente“ i „njemačke agente“. Njih petnaest nisu željeli da se priključe Udruženju, zbog čega su ih komunisti „osudili na smrt“. Oni su izrazili želju da se vrate u otadžbinu, ali preko Engleske.⁶⁹

Na upražnjena poslanička mjesta novi jugoslovenski premijer i ministar inostranih poslova Ivan Šubašić postavljao je ljude iz Hrvatske seljačke stranke ili predratne građanske političare koji su bili podobni novim vlastima, a koji nisu morali nužno da budu ni Hrvati, niti komunisti. Tako je za novog jugoslovenskog poslanika u Švedskoj postavljen Rajko Đermanović.⁷⁰ On je na tu dužnost imenovan 13. oktobra 1944,⁷¹ a u Stokholm je stigao tek 2. juna 1945. godine. Poslaničku dužnost nije preuzeo od osoblja jugoslovenskog poslanstva nego od Udruženja „Slobodna Jugoslavija“, čije je

⁶⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988, II, 318–319.

⁶⁵ Slobodan Selinić, *Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946*, Istorija 20. veka, XXX, 3, Beograd 2012, 101.

⁶⁶ Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 639.

⁶⁷ Isto, 620, 641.

⁶⁸ Klas Åmark, *Sweden and the Refugees 1933–1945*, Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State 1930–2000 (edited by Mikael Byström & Pär Frohnert), Lund 2013, 39–40.

⁶⁹ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 563, XVI.

⁷⁰ D. Plenča, *n. dj.*, 286.

⁷¹ AJ, 382–12–38.

djelovanje trajalo do kraja avgusta 1945. godine. Po Đermanovićevom dolasku, na zgradu poslanstva postavljeni su simboli nove Jugoslavije,⁷² a pročetničke grupe organizovale su demonstracije protiv njega.⁷³ Protiv Đermanovića pisao je Dušan Dutina, vazduhoplovni poručnik.⁷⁴

Jugoslovenski internirci u nacističkim logorima u Norveškoj dočekali su slobodu 8. maja 1945. godine. Grupa od 48 logoraša iz Osla otišla je u SSSR, a ostalih 1.613 ljudi ostalo je u Norveškoj još tri i po mjeseca. Oni su aktivno učestvovali u proslavama nacionalnog praznika Norveške 17. maja 1945. godine.⁷⁵ U Trondhejmu je 15. juna 1945. formirana jugoslovenska vojna misija, na čijem čelu je stajao kapetan Nastas Bratić. Njegov zadatak bio je da obezbijedi vezu sa svim jugoslovenskim grupama u Norveškoj i da ih vrati u Jugoslaviju. Sve jugoslovenske skupine udružile su se u Partizanski odred bivših jugoslovenskih zarobljenika u Norveškoj.⁷⁶ U međuvremenu, neki od oslobođenih interniraca su umrli, a neki odlučili da ostanu u Norveškoj, tako da je 21. i 22. avgusta 1945. iz Melhusa ka Jugoslaviji krenulo njih 1.482.⁷⁷ Petnaestak ih je ostalo u Norveškoj iz razloga privatne prirode, zbog ženidbe Norvežankama, a neki su ostali i zbog ideoloških neslaganja sa novim jugoslovenskim vlastima. Oko 100 ih je upućeno na liječenje na ostrvo Fresen kod Estersunda u Švedskoj.⁷⁸ Ukupno je u njemačkim logorima u Norveškoj život izgubilo 2.396 jugoslovenskih interniraca, od čega 2.065 u sjevernoj Norveškoj.⁷⁹

Jugoslovensko-švedski odnosi nastavljani su nakon okončanja Drugog svjetskog rata u potpuno izmijenjenim međunarodnim okolnostima.

⁷² S. Selinić, *n. dj.*, 101.

⁷³ Lj. Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 641.

⁷⁴ RA, UD (1920 års dossiersystem), HP 563, XVI.

⁷⁵ Lj. Mladenović, *Pod šifrom Viking...*, 559–560.

⁷⁶ Isto, 581–583.

⁷⁷ Isto, 601–602.

⁷⁸ Milorad Ašković, Blagoje Marinković, Ljubomir Petrović, *U logorima u severnoj Norveškoj*, Beograd 1979, 335.

⁷⁹ Isto, 343.

Goran Latinović

THE YUGOSLAV-SWEDISH RELATIONS 1941–1945

Summary

Despite the occupation and destruction of Yugoslavia in April 1941, the Yugoslav Legation in Stockholm, which had been opened in 1936, continued its activities as one of the diplomatic missions of the Yugoslav Government in exile. However, Yugoslav-Swedish relations during the Second World War were much less intense than in a pre-war period. Although Sweden did not officially recognize the Independent State of Croatia, they were maintaining mutual economic relations. The influx of Yugoslav refugees of pro-communist orientation to Sweden gradually led to their hostility with the Yugoslav Legation. Thus, the tragic civilian conflict, which was fiercely continuing in Yugoslavia, also transmitted to Sweden, although in a much less harmful way. There was another echo of the Yugoslav tragic events in Northern Europe. Of 4.268 men from Yugoslavia, mostly Serbs, who Nazis interned on forced labour in Norway, 2.396 of them lost their lives in German camps, while Sweden hosted 120 Yugoslav refugees. Advantageous relations of the Association „Free Yugoslavia“ and Swedish left-wing parties laid the foundations of Yugoslav-Swedish relations after 1945.

Dr IVANA DOBRIVOJEVIĆ, research fellow
Institute of Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade

UDK 330.341.424:316.75(497.1)"194/195"
329.78(497.1)"194/195"

(IN)VOLUNTARY BUILDERS OF SOCIALISM. YOUNG WORKERS IN THE EARLY SOCIALIST YUGOSLAVIA*

ABSTRACT: This paper examines the role of the youth in the industrialization of Socialist Yugoslavia during the first postwar decade. Special attention is paid to the Communist Party propaganda that embellished the reality of socialist factories and the forced mobilization of young men and women – the formation of work brigades. Both measures were supposed to secure the employment of much needed working force in the heavy industry. The study is based on archival sources kept in the Archive of Yugoslavia and the Archive of Serbia and selected periodicals.

KEY WORDS: *Yugoslavia, industrialization, Five Year Plan, youth, forced mobilization*

In the predominantly agrarian and underdeveloped country, modernization, industrialization and urbanization represented the necessary and inevitable processes. Despite certain, but slow, progress in the interwar period, extensive agriculture and primitive industry were hindering and preventing the true modernization and the increase in quality of life. Thus, Yugoslavia was increasingly lagging behind the developed European countries.

Shortly after seizing the power, Yugoslav communists focused on the radical social transformation. Carried away by revolutionary romanticism, Party leaders dreamt of shifting the boundaries of the possible since communism aroused faith and hope in the aftermath of the disaster.¹ In

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Fransoa, Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u 20. veku* (Beograd: Paidea, 1996), 13.

every sphere of life (social, political and economic), the Soviet prototype was accepted as an ideal, 'and in many cases forced on the country with ruthless energy, regardless of the cost and human suffering'.² The transformation of the society in accordance with the Soviet Stalinist model was the main goal Yugoslav communists strived for. Thus, it was acceptable to use 'forceful means' in order to prevent 'all those who wanted to hinder the construction of socialism'.³ The urge to transform the society immediately, 'to break and tear apart the backwardness that was accumulated through the centuries',⁴ led to the instant modernization which was characterized by improvisation and formal, but not substantive, changing of old habits and customs and their adjustment to the new conditions.

Intoxicated with the revolutionary victory and the effective isolation of all political opponents, the leadership of the Yugoslav Communist Party mechanically copied the Soviet state and economic model, failing to anticipate the negative experiences and side effects that emerged from it. By early 1947, all the preparations for transition to long-term macroeconomic planning and rapid development of heavy industry had been completed. The Party leadership, as well as the Western governments, perceived Yugoslavia as the country of the greatest importance to the Soviet Union in the hierarchy of the communist countries.⁵ Although Yugoslavia, just like other European countries with the exception of Poland and Romania, had neither raw materials,⁶ nor financial resources to invest in expensive and only long-term viable heavy industrial plants, the Party had no doubts regarding the form and pace of industrialization. The Party leaders accepted Lenin's doctrine according to which heavy industry represented a prerequisite for building socialism. Thus, the extensive Five-Year Plan was created. It envisaged building of large industrial plants and the increase in national income by as much as 2,5 times in comparison with the pre-war level!⁷ However, the reasons for switching to planned economy which was

² Robert, Jarman, *Yugoslavia. Political Diaries 1918 – 1965*, v III (London: Archive Edition Ltd, 1997), 742.

³ Josip, Broz Tito, Socijalistička demokratija mora imati snažnu ekonomsku podlogu, *Govori i članci*, v VI, (Zagreb: Naprijed, 1959) 176; Svetozar, Vukmanović – Tempo, *Revolucija koja teče*, v IV (Zagreb: Globus, 1982), 77.

⁴ Josip, Broz Tito, Govor na Trećem kongresu Saveza komunista Srbije, *Govori i članci*, v IX (Zagreb: Naprijed, 1959), 136.

⁵ Lorejn, Liz, *Održavanje Tita na površini. Amerika, Jugoslavija i hladni rat* (Belgrade: BMG, 2003), 73; Yugoslavia in 1946, Robert, Jarman, *Yugoslavia. Political Diaries 1918 – 1965*, v III (London: Archive Edition Ltd, 1997), 742.

⁶ Brian, Eichengreen, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2007), 142.

⁷ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. 4. 1947.

something of a 'permanent war economy'⁸ and the development of heavy industry were not only of economic, ideological and doctrinal nature. Concentration of all economic power, control over economic development, the ruining of agriculture and rural areas in order to facilitate industrialization had a clear political motivation. Incorporation of the private sector in economic planning and its subsequent complete liquidation was seen as a triumph of the Party. By isolating and economically ruining the pre-war elite, Yugoslav communists defeated their potential opponents and secured the regime. On the other hand, in an atmosphere of tension and constant incidents with the Western powers, only a self-sufficient economy based on heavy engineering, metallurgy and electronics guaranteed military security, and thus the political stability of the regime. According to the official data presented by Tito, as much as 5 billion and 623 million dollars were invested in industry in the 1947 – 1952 period.⁹ However, such huge investments were not nearly enough to cover expenses for the ambitious projects envisaged by the Five Year Plan. Moreover, the initial calculations used to underestimate the real costs of construction of and equipment for the planned facilities.¹⁰ Thus, (over)ambitious investment projects devoured nearly thirty percent of the national income.¹¹ In such atmosphere, even the Party officials were aware that the country was being industrialized 'against economic laws and their nature'¹²

In order to fulfill daily quotas delivered by the Plan, Party officials believed that it was important to build, regardless of the financial and technical capabilities and the quality of workforce. With romantic fervor, they believed that enthusiasm and great sacrifice can overcome all obstacles. Construction statics should be subordinated to our political goals and the fulfillment of the plan“, explained Party official, Batrić Jovanović, during his visit to New Belgrade construction site.¹³ Such notions led to improvisations. In the spring of 1947, the building of the industrial plants envisaged by the Plan started although 'definitive projects and operational plans' were not completed. This practice was so widespread that even Josip

⁸ Brian, Eichengreen, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2007), 136.

⁹ VI Kongres Komunističke partije Jugoslavije (*Saveza komunista Jugoslavije*) 2–7. novembra 1952. *Stenografske beleške*, (Belgrade: publisher unknown, 1952), 63.

¹⁰ *Industrija* (31. 12. 1953), Archive of Josip Broz Tito (in further text A JBT), KPR, III – a – 4 – a.

¹¹ *Obim investicija i nacionalni dohodak*, Archive of Yugoslavia (in further text AJ), 130 – 926 – 1411.

¹² Zapisnik sa sednice kod predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju robnog prometa, održane 17. i 18. avgusta 1951, AJ, 40 – 6 – 11.

¹³ AJ, A CKSKJ, V, k – IV / 30.

Broz Tito had to acknowledge that the construction of 'almost all objects' started without 'definite architectural plans' and building permits. The reason for such haste was simple – Five Year Plan was so unrealistic that even the Party leaders secretly feared that the deadlines would not be met. As the projects were developed 'in parallel with the construction work, and sometimes after it', improvisations led to drastic changes – for instance, a factory that manufactured construction machinery was originally envisaged as a facility for the production of iron barrels, while a hydraulic machinery factory was 'modified' into a plant specialized in manufacturing machinery and equipment. The price of this experimenting and improvising during the construction process was dear – scarce financial means were wasted as the cost of such ill-conceived construction was three times higher than expected.¹⁴

Rapid industrialization was accompanied by a chronic labor shortage. Patriarchal attachment to the village and agriculture, difficult working conditions, low wages and low money value were the main reasons because of which the peasantry refused to seek employment in factory halls and on socialist construction sites. Boris Kidrič, a senior Party official in charge of planned economy, tried to explain that the lack of workforce was 'inevitable' in early socialism.¹⁵ In order to overcome the difficulties which hindered the construction of socialism in the country, Party leaders tried to convince the Yugoslav youth to tie their future to factory halls. Therefore, all Party structures, from the top to the very bottom, were engaged in agitation and mobilization of workers. The Central Committees of the Party in all Yugoslav republics were ordered to 'popularize' certain branches of heavy industry and mining through the media, while the district committees of the People's Youth Organization were given the task to organize a series of lectures which would be held by 'the best workers and shock workers'. The Party demanded 'concrete agitation' – during the organized visits to industrial plants young men and women were (often falsely) informed about factories and a daily routine of the socialist workers. Since mobilization of the new laborers was an imperative, amateur cultural groups organized by Trade Union were ordered to perform in the villages and to use every opportunity to persuade peasants to find employment in industry.¹⁶

¹⁴ Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 110–111.

¹⁵ Boris, Kidrič, O zadacima štampe u borbi za plan, *Sabrana dela*, v VI (Belgrade: Komunist, 1985), 10.

¹⁶ Plan agitacije za uključenje seoske omladine u privredu. Mere koje treba da preduzmu centralni komiteti narodnih republika; *AJ*, 25 – 152 - 403

Party slogans about the necessity of industrialization and a better life in the 'new' socialist society were not popular in the Yugoslav countryside. The peasants believed that the industrial work was 'unworthy'¹⁷ and 'degrading'.¹⁸ Moreover, the employment of girls and young women was regarded as disgrace, since it was believed that they would become 'immoral'.¹⁹ However, despite all problems, Party leaders were not ready to consider the reduction of quotas envisaged by the plan. Those had to be achieved, despite the lack of financial resources, construction material²⁰ and workforce. Faced with difficulties and afraid of (political) consequences, factory managements from all over the country were sending dramatic warnings to the officials, stating that lack of manpower represented a serious obstacle for fulfilling the Plan. Primitive and ill-organized production processes and low productivity (along with the unrealistic quotas) accounted for the constant demand for more and more workers. In Serbia alone during 1948, factories lacked 128 000 men.²¹ In such circumstances, in the spring of 1948, the authorities turned to the formation of formally voluntary, but in fact often forced, work brigades that consisted mainly of peasants and members of the People's Front. In the struggle for Plan', special contribution and commitment was expected from the young people whose attitude towards work was considered as the essential criterion for evaluating 'the value of the youth'.²² The brigades had from thirty to several hundred people and were mostly used in forestry, road construction, cultivation of state owned farms, afforestation, melioration works etc. In 1948-1949, the Party heavily relied on work brigades. According to the official statistics, only in the course of 1949 more than a million Yugoslavs were mobilized into brigades.²³

Although the work in the brigades was supposed to be voluntary, the socialist reality differed from the proclaimed ideal. The People's Front was turned into a 'non – voluntary' organization the main 'agenda' of which was to secure the massive participation in the brigades. In 1949, Party cadres openly recognized that 'voluntary principle' was brutally disregarded

¹⁷ Cvetko, Kostić, *Bor i okolina* (Belgrade: Prosveta, 1962), 110 – 111.

¹⁸ Cvetko, Kostić, *Seljaci industrijski radnici* (Belgrade: BIGZ, 1955), 212 – 214.

¹⁹ *Ibidem*, 171– 73.

²⁰ Zapisnik sa sastanka proširenog Biroa CK KP Srbije od 29. maja 1948, Archive of Serbia (in further text AS), Đ2 – Politbiro (without the number) – newly formed folder (without the number).

²¹ Zapisnik sa sastanka proširenog Biroa CK KP Srbije od 29. maja 1948, AS, Đ2 – Politbiro (without the number) – newly formed folder (without the number).

²² Pero, Pirker, O borbi protiv nekih negativnih pojava kod omladine, *Narodna omladina* (February 1952).

²³ Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 125–126.

during the mobilization. 'It was only a question' whether the activists violated the proclaimed voluntary principle 'more or less severely'.²⁴ In order to persuade young peasants to join the brigades, the zealous officials of the People's Front turned for help to the police.²⁵ Detentions without the court order and various harassments were the price that young people and their parents had to pay for refusing to participate in the brigades.²⁶ Although the Party leaders constantly warned junior officials that the 'voluntary principle' should be respected, these admonishments were purely rhetoric. The Regime never tried to stop forced mobilization or at least alleviate the reprisals faced by the disobedient. In reality, sanctions applied to the oppressive activists were minimal, and a verbal reprimand was usually a sole punishment for the offenders.²⁷ The oppression was thus only encouraged by the government. Moreover, in a socialist society ideology was much more important than the rule of law. In the eyes of the authorities, 'the lack of political work in many work brigades' was far more concerning than the brutal reprisals towards the people unwilling to participate in the hastened industrialization.²⁸ However, by the end of 1949 even the Party leaders realized that forced mobilization of peasants caused serious 'political damage'. Boris Kidrič further elaborated that 'the notion that the country could be industrialized with peasant youth brigades was theoretically completely wrong'.²⁹ The conflict with the USSR that culminated in 1949 and the complete reversal of foreign policy that followed led to a slow, but still noticeable, liberalization starting since 1950. A slight decentralization, loosening of the state control over economy, efforts to improve production and quality of goods and the prevailing notion that the 'real' workers had to be employed in the industry, led to the gradual demobilization of the brigades.

However, the brigades organized by the *People's Front* were not the only ones in which young men and women were supposed to build socialism. In 1946-1952, the Party organized federal and local 'youth work actions' in which peasants, pupils and students as well as young workers took part. According to the official statistics (which are highly dubious for the

²⁴ Savetovanje uprave za radne brigade pri Saveznom odboru Narodnog fronta sa rukovodiocima i sekretarima uprava za radne brigade pri glavnim odborima i sekretarima uprava pri oblasnim odborima održanog 20. oktobra 1949. godine u Beogradu, AJ, 142 – 28 – 84.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Izveštaj komisije od 17. avgusta 1948. godine, AS, Đ4 – 2.

²⁷ Ibidem.

²⁸ O političkom radu od Drugog plenuma, AS, Đ2 – 13 – 10.

²⁹ Boris, Kidrič, O privrednim problemima u vezi sa budžetom, *Sabrana dela*, v VI (Belgrade: Komunist, 1985), 29.

given period) more than a million of youngsters built 70 facilities. 1 May 1946 was a symbolically chosen date for the beginning of the first work action in which the Brčko-Banovići railway was constructed. In the following year one more railway (connecting the towns of Šamac and Sarajevo) was built. However, in December 1947, the Central Council of the People's Youth decided to organize a 'work action' in each of the Yugoslav republics in order to provide for free workforce but also to 'include young people, help them interact and share experiences'. Still, for the Party officials the political and ideological content of 'work actions' was far more important than economic gains. These manifestations provided an opportunity for 'a comprehensive political - economic and cultural education', 'the strengthening of love for the socialist country' and endorsing the ideology of 'fraternity and unity'. Moreover, the 'work actions' were perceived as an ideal chance for the 'recruitment' of the new labor force that the developing Yugoslav industry chronically lacked. However, the youth was not too eager to participate in these manifestations - many young men and women joined the youth brigades neither willingly nor voluntarily. The attitude towards youth brigades differed from one republic to another. Bosnia and Herzegovina had the highest turnout of the youth willing to participate in the 'work actions'. On the other hand, the 'recruitment' in Serbia and Croatia was sometimes carried out through mobilization calls. Moreover, pupils could not continue their high school or university education without the certificate of participation.³⁰ Since gathering as many participants as possible was essential, Party officials did not care much about the serious side-effects of 'work actions'. Paradoxically, instead of boosting economy and construction, forced mobilization caused serious damage. It turned out that the cheap labor was not that cheap after all. Unskilled and inexperienced temporary workforce was neither capable nor motivated to work efficiently and cost-effectively. Moreover, in many villages fields were left uncultivated and factory halls emptied since some permanently employed young workers were threatened that they would be fired if they refused to join youth brigades.³¹ Even the fourteen-years-old children were sent to the socialist construction sites, along with the 'physically weak youngsters'.³² Nevertheless, by the spring of 1949, neither of the republics managed to gather enough youth workforce for the 'work actions'. Paradoxically, sometimes the district committees of the Communist Party also refused to send

³⁰ Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945 – 1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 132– 33.

³¹ Izveštaj sa obilaska gradilišta Magnohroma u Rankovićevo i valjaonice bakra u Sevojnu (1952), AS, Đ2 – 1.

³² Zapisnik sa savetovanja zemaljskih veća Narodne omladine odgovornih po propagandi i agitaciji održanog 28. aprila 1948. godine; AJ, 114 – 76.

youngsters to work in the brigades outside their territory. The reasons for such behavior were of practical rather than ideological nature. Afraid of the possible sanctions if they failed to meet their quotas,³³ low ranking Party cadres sought to 'mobilize' the youth for local 'work actions'.³⁴ Thus, in the bleak atmosphere in the society in which everything was subordinated to the fulfillment of the Plan, repression exercised by the state was a constant threat not only for the non – sympathizers of the regime, but also for the low ranking officials.

In spite of the repressive measures, many young men from rural areas refused to participate in the youth brigades, since they perceived this kind of engagement as a 'toil and moil'.³⁵ Openly and without any hesitation, some opposed the authorities, stating that they did not want to go as they had already participated in 'work actions'. Others asked for the order issued by the 'people's government', stating their willingness to work in the youth brigades 'forever', if presented with such document.³⁶ Those who joined the brigades sometimes 'deserted' from the socialist construction sites. According to the official statistics, around 2% of the youth engaged in building New Belgrade left the construction site and went home.³⁷ However, Party slogans about the bright future and the pompously announced struggle for the universal progress,³⁸ aroused faith, hope and enthusiasm, especially among the youth willing to contribute to the transformation of the society.

While some saw the 'work actions' as a chance to change the society, others perceived it as an opportunity to earn the shock worker's badge and the additional rationing coupons. Musician Krsta Popovic latter recalled: 'The enthusiasm of the youth was extraordinary. No one asked for a special diet or enquired about the living conditions in the brigades. Young men and women worked with such a pace as if communism would arrive tomorrow! Shock workers were rewarded with 60 rationing coupons. For 30 coupons a brand new suit could be bought, while the sneakers in the

³³ Iz izveštaja Javnog tužilaštva NR Hrvatske od 10. 10. 1950, AJ, 25 – 154 – 407.

³⁴ Zapisnik sa sastanka proširenog Biroa CK KP Srbije održanog 28. maja 1948, AS, D2 – Politbiro (without the number) – newly formed folder (without the number).

³⁵ Izveštaj sa službenog puta Popović Dragoljuba, službenika Savezne uprave za radnu snagu po putnom nalogu br. 386 / 48 a po pitanju uključenja radne snage u rudarstvo Bosne i Hercegovine (22. 11. 1948); AJ, 25 – 153 – 405.

³⁶ Izveštaj sa obilaska terena srezova Pocerskog, Mačvanskog i Posavskotamnaskog od 19 – 26. oktobra 1950; AJ, 114 – 382.

³⁷ Slobodan, Selinić, Omladina gradi Jugoslaviju. Savezne omladinske radne akcije u Jugoslaviji 1946–1963, *Arhiv*, (1–2) 2005, 97.

³⁸ Ostvarimo socijalizam u našoj zemlji, J. B. Tito, *Govori i članci*, v. V (Zagreb: Naprijed), 8.

Borovo store cost another 15. Popularity was guaranteed by the mere possession of these items'.³⁹

Party officials believed that the youth brigades were a valuable and inexhaustible source of labor force. Kidrič stressed that 'young people learn quickly' and thus young workers would become 'the pioneers of heavy industry'.⁴⁰ The agitators from industrial plants all over Yugoslavia roamed through the construction sites in search of work force. Meanwhile, the barely literate rural youth attended brief courses to acquire 'qualifications' for the industrial work. Since the main objective was to convince young people to seek for permanent employment in the industry, false promises became the central means of agitation. Young men and women were promised a comfortable life in factories, good accommodation and food, new clothes and shoes, while the real nature of work, especially physical, was completely concealed from them. A number of the newly employed youngsters did not even know the location of a factory they were supposed to work in.⁴¹

False representations and glossing over the reality produced the initial results. Deceived by the stories of prosperity and better life, the poorly educated youth signed the contracts with company representatives. Therefore, the quotas of young workers were easily fulfilled and even exceeded.⁴² Although the authorities warned that the recruitment of work force should be more careful, the employment was given to everyone, including immature children and physically underdeveloped and weak men. However, the success was only temporary. The youth could not be permanently won over by embellishments and deceits. Party officials helplessly stated that 'young people were coming to the factories and mines poorly prepared, looking for the opportunity to escape'.⁴³ On one occasion only 6 out of 150 new employees decided to stay at work.⁴⁴ Aware of political damage and high financial cost caused by these escapes, Party leaders instructed the agitators not to embellish working conditions in socialist factories. Thus, the youth was now informed in advance about the problems they would encounter in factories and given the explanation that these difficulties were only temporary.⁴⁵

³⁹ Petar, Luković, *Bolja prošlost. Prizori iz muzičkog života Jugoslavije*, (Belgrade: Mladost, 1989), 131.

⁴⁰ AJ, 25 – 152 – 403.

⁴¹ Ivana, Dobrovojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 210–211.

⁴² Za bolje prihvatanje omladine koja sa radnih akcija odlazi u privredu (1949); AJ, 114 – 72.

⁴³ Izveštaj o radu Narodne omladine za 1949, AS, Đ2 – 16 – 8.

⁴⁴ Problematika o uključenju omladine u privredu sa radnih akcija na autoputu i Novom Beogradu, AJ, 25 – 152 – 403.

⁴⁵ AJ, 25 – 152 – 403.

Party leaders could not easily resign themselves with disinterest, indifference and lack of enthusiasm of the vast part of Yugoslav population towards the work in industrial plants and socialist construction sites. Since political slogans and embellished reality could not motivate the youth to find employment in industry, Party leaders turned to 'administrative solutions'. This euphemistic term had its hidden repressive content. The work-force quotas required by the Plan had to be met in one way or another. Thus, local Party authorities were given precise orders regarding the number of people who had to be taken to work.⁴⁶ Although the Party leaders officially instructed local authorities not to use force but rather to 'politically persuade' the people to work, these orders were mere rhetoric. On one hand, the Party generally condemned repressive measures, but the perpetrators were never punished. On the other hand, local authorities feared that they would be scrutinized, criticized and openly exposed in the press. District officials thus represented the scapegoats who were supposed to accept all the responsibility for any failure of the plan. High-ranking Party leaders concluded during a session of the Economic Council: 'Criticism should exist and [it should be] supported by concrete facts.'⁴⁷ With their back against the wall, some District Committees tried to resist, explaining that there was not enough work force,⁴⁸ while the others turned to intimidations, terror and coercion. A local Party official from the Niš district openly acknowledged: 'New laborers cannot be obtained with persuasion and political agitation. Thus, they should be put under pressure'.⁴⁹ His perception was widespread and police took an active part in the mobilization of work force.

Although Party leaders constantly emphasized the fairness of a socialist society which took care of its people,⁵⁰ the bleak reality of young workers confuted political slogans. Paradoxically, the great poverty and forced mobilization for work in industry did not improve the attitude of factory boards towards the newly employed. Meals at the factory canteens had to be paid in advance (before the first wage) and thus even food was a luxury which many of the youngsters could simply not afford. In a factory in Zemun, the cook tried to take off the coat from one of the employees because 'he had lunch although he did not buy a coupon for the meal'. It

⁴⁶ Izveštaj o radnoj snazi, AJ, 25 - 154 - 406.

⁴⁷ Zabeleška sa sednice održane na dan 17. jula 1949. godine kod predsednika Privrednog saveta druga Kidriča Borisa, 40 - 4 - 9.

⁴⁸ Izlaganje Miće Zorića na II plenumu CK KPS održanom 30. i 31. maja 1949, AS, Đ2 - 2 - 1.

⁴⁹ O političkom radu od II plenuma 1949, AS, Đ2 - 13 - 10.

⁵⁰ Josip, Broz Tito, Zadatak socijalističke države jeste da vodi brigu o ljudima, *Govori i članci*, v VI, (Zagreb: Naprijed, 1959), 207 - 208.

was even worse destiny awaited for the feeble and unhealthy young men. Although they were recruited for factory work, the company management refused to hire them due to their weak physical constitution and deteriorating health. The boys who failed to find employment in the Kreka mines had to sell their own clothes and shoes in order to pay for their rides back home. The official Party reports refer to numerous young men roaming the streets of Belgrade, Sarajevo, Zagreb and Ljubljana and begging for food and money to return to their villages.⁵¹

General poverty and low level of education, along with the failures of factory managements and local authorities, resulted in difficult working conditions in the industrial plants. Companies did nothing to provide decent housing for their workers. Although Party slogans always glorified physical labor, laborers were forced to live in gloomy conditions. The quality of life in the primitive and provisory factory colonies was miserable. Humanitarian socialist society did not care much about the workers, 'heroes of socialism' and 'shock workers', the stories of whom filled the columns of newspapers, were practically forced to live on the very margin of society.

Official reports chronicled similar dreary living conditions across Yugoslavia. Small and cramped rooms, stuffy barracks, overall lack of hygiene, malnutrition and neglect, lice, bugs, mice, unwashed linen, dirty and torn clothes were some of the adversities that the residents of factory huts faced on a daily basis. 'Their dwelling facilities are very poor', stated a typical report. 'It often happens that 90 people live in the premises which can accommodate up to 30...

The smell in these areas is almost unbearable'. The wagon factory from the town of Kraljevo accommodated the newly employed youth in the attic of a blacksmith shop in which 'smoke penetrated, choking the youngsters'.⁵² Meanwhile, young workers had to sleep on the 'bare floor' in the Bosnian town of Zenica.

However, in some cases, culture and quality of life was, at least to some extent, determined by personal hygienic habits. Despite the general squalor around workers' huts on the Drina river, the yards around barracks in which Slovenians and Hungarians lived were well-kept. The workers were aware of the problem. 'Everything was nice and clean, the rooms were painted', stated an employee from a cement factory. 'However, we ourselves do not take care of cleaning, so it cannot be clean. We go to bed in the working clothes. We do not pay or are willing to pay for accommodation'.

⁵¹ Uključivanje omladine u privredu i stručne kurseve (bez datuma); AJ, 114 – 152.

⁵² Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 222.

The company management tried to hire a cleaning lady, but the workers 'strongly protested', refusing to sleep in the dorms.⁵³

The Party authorities believed that provisional workers' huts were not only a 'necessary evil', but also the 'centers of immoral offences'.⁵⁴ Dreary living conditions, low wages, the collapse of the old patriarchal norms and lack of control, along with the negative impact of the older workers, kept young men and women to the very bottom of the social ladder. Moreover, the socialist society did not have anything to offer to the youth who migrated from the countryside. Low salaries were barely sufficient for food,⁵⁵ but not for any leisure activities. Ideological education was thrust upon the workers Political lectures, 'red corners' and empty promises represented the embodiment of the 'cultural revolution' and enlightenment promised by Party slogans. The general poverty and the lack of cultural and leisure facilities crucially affected the everyday life of young laborers. In Mladenovac, the industrial town near Belgrade, 'young workers did not have a place to go to after the working hours, so they stayed in the streets until late at night'.⁵⁶ In these circumstances, alcoholism, prostitution, gambling, fighting and swearing were typical features of factory colonies.⁵⁷

Poverty and ignorance, along with the transformation of gender relations and greater sexual liberties, led to brief and casual affairs that were condemned by the patriarchal society. Collective housing blurred the boundaries of intimacy and privacy and young people often came to conclusion that such boundaries were superfluous altogether. In some workers' settlements in Belgrade it was reported that 'girls [were] bringing young men to shared rooms ... and having sexual intercourse in full view of everyone'.⁵⁸ 'It is painful to talk about morality' chronicled *Omladina* (Youth). 'During the working hours laborers swear, tell dirty jokes and talk about lascivious adventures', and thus the factory halls became 'the school of debauchery'.⁵⁹

⁵³ Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945 – 1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 219–221.

⁵⁴ Moralno vaspitanje omladine; AJ, 114 – 76.

⁵⁵ Analiza života i rada radničke omladine, AJ, 114 – 92.

⁵⁶ Izveštaj o stanju radničke omladine u Mladenovcu, AJ, 114 – 382.

⁵⁷ Ivana, Dobrivojević, *Između ideologije i pop-kulture. Život omladine u FNRJ 1945–1955, Istorija XX veka*, 1 (2010), 123.

⁵⁸ Ivana, Dobrivojević, *Urbanization in Socialism. Everyday life in Yugoslav Towns 1945–1955*, in Katrina Gulliver, Helena Toth ed, *Cityscapes in History. Creating the Urban Experience* (London: Ashgate, 2014), 89.

⁵⁹ "U ličnom životu mladih radnika leži ključ rešenja mnogih problema", *Omladina* (8. 10. 1952).

Difficult living and working conditions, low and irregular earnings,⁶⁰ physical exhaustion at work and frequent injuries were the main reason why the newly employed workers, unaccustomed to industrial work and unmotivated, easily and frequently changed their jobs. Due to the poor organization of the production process, high quotas required by the Plan, ignorance and lack of motivation among the workforce, socialist plants were constantly looking for the new laborers. Thus, employment opportunities in the first post-war years were practically limitless. Moreover, unskilled workforce dominated on the labor market, so practically everyone was 'able' to work everywhere. In such circumstances, the much desired reduction of production costs and the increase in productivity could not be achieved.⁶¹

Moreover, a vast number of young men and women, who were fooled by unrealistic promises of better life, left industrial plants and returned to their villages after few weeks of work.⁶² According to the official data, 939 200 workers were employed during the first ten months of 1949. However, only 182 000 of them retained their jobs.⁶³ Although the number of the newly employed was rising steadily, the developing industry suffered from the fluctuation of workforce. Even the official Party organ *Borba* admitted 'in an unusually sincere article', that in 97 % of workers left the Bor mines in 1949.

The reason for their leaving the job was simple – the wages were not sufficient to meet monthly expenses.⁶⁴ In the entire Serbia, during the same year every production worker was replaced by another one.⁶⁵ This widespread fluctuation could not be controlled or diminished by the strict regulations. Although it was stipulated that the workers could not leave their jobs, such cases were rarely reported to the authorities. Aware of the regulations, the workers themselves were careful to avoid sanctions. Some worked under false name, while others gave inaccurate personal data to the company officials. However, in times of severe state repression the company management was afraid of the authorities just as much as the workers

⁶⁰ Izveštaj sa obilaska partijske organizacije građevinskih preduzeća u Nišu i preduzeća Hidrogradnje, A CK SKJ, V, k – IV/ 59.

⁶¹ Radmila, Radić, Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji od 1945. do 1950, *Tokovi revolucije*, XX – XXI (1988), 65.

⁶² Nezavedeno, bez datuma, iz 1949, *AJ*, 25 – 152 – 403.

⁶³ Sa savetovanja članova biroa CK Narodne omladine Jugoslavije i CK Narodne omladine republika po pitanju rada sa radničkom omladinom (7. 10. 1949); *AJ*, 114 – 58.

⁶⁴ Yugoslavia: Fortnightly Summary. Period ending 16th February, 1950, R. Jarman, *Yugoslavia: Political Diaries 1918 – 1965*, v IV (London: Archive Edition Ltd, 1997), 147.

⁶⁵ Radmila, Radić, Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji od 1945. do 1950, *Tokovi revolucije*, XX – XXI (1988), 57.

were - according to the regulations, directors should have been held responsible if they had failed to prevent the fluctuation.⁶⁶

Due to the slow, but visible, changes in economic policy, the number of employed workers was constantly decreasing from 1950 onwards. By the end of 1951, the unemployment had become an issue, particularly in large cities. Young and unskilled workers were most affected by the joblessness. The more rational use of work force, the relative increase in productivity, mass migrations, but also the decline of crafts, the ruin of the tertiary sector and severe drought, which all combined to increase the pressure on cities, were some of the main causes of unemployment. In order to solve the emerging problem, the government organized public works, limited overtime working hours, tried to boost investments on the regional level and introduced some changes in taxation.⁶⁷ Still, these measures had only temporary effect. To solve the problem, it was necessary to undertake serious structural changes – the modification of investment policy, the development of manufacturing industry and services, better educational structure of the employees, but also the improvement of living standard to increase the spending which would, in turn, stimulate production. Moreover, it turned out that mass migrations (that started involuntarily) could not be stopped or controlled. The data collected in a survey from 1957 showed that 70 % of the (mostly unqualified) youth wanted to move to the cities in order to find an employment.⁶⁸ Thus, in the course of only one decade the problem of underemployment turned into the problem of unemployment. Unprepared and incapable of undertaking structural reforms, Party leaders had to seek for a different solution. In October 1956, the Federal Executive Council cautiously and timidly considered the possibility of ‘exporting’ the surplus workers abroad, since the French and Luxembourg officials approached the Yugoslav authorities looking for inexpensive and largely unskilled workforce.⁶⁹ However, political considerations and concern for the reputation of a socialist country in the world delayed the decision to address the accumulated economic and social problems by sending unskilled rural labor force to the Western European countries until 1963.⁷⁰

⁶⁶ Ivana, Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2013), 225–226.

⁶⁷ Kratak izveštaj o nezaposlenosti, A JBT, KPR III – A – 1 – e.

⁶⁸ Anketa CK Narodne omladine Jugoslavije sprovedena od 15. 10 do 4. 11. 1957. među seoskom omladinom; AJ, 114 – 95.

⁶⁹ Informacija o pitanju upošljavanja naših radnika u inostranstvu, Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III – A – 1 – e.

⁷⁰ Ivana, Dobrivojević, U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope, *Istorija 20. veka*, 2 (2007), 89–100.

Ivana Dobrivojević

(NE)DOBROVOLJNI GRADITELJI SOCIJALIZMA:
MLADI RADNICI U RANOM PERIODU SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Rezime

U jednoj od najzaostaliјih evropskih zemalјa, sveukupna društvena modernizacija, oličena pre svega u industrijalizaciji i urbanizaciji, predstavljala je istorijsku nužnost. Partijska shvatanja o ulozi i značaju omladine, dominantno ruralni karakter jugoslovenskog društva, nedostatak kvalifikovanih radnika, ali i entuzijazam i želјa za obnovom zemlje, najprisutniji među mladima, uticali su da omladina, pre svega ona sa sela, podnese najveći teret obnove i modernizacije zemlje. Ipak, patrijarhalna vezanost za zemlju i zemljoradnju, teški uslovi života i rada u fabrikama i na socijalističkim gradilištima, niske nadoknade, ali i shvatanja da nema veće nesreće za seosku devoјku od zaposlenja u industriji, odbijali su mnogo omladine od odlaska u grad. Suočeni sa stalnom nestašicom radne snage, partijski čelnici su se okrenuli mobilizaciji mladih za odlazak u frontovske brigade, na radne akcije ili u uključivanje u industriju – bilo kao privremena, bilo kao stalna radna snaga. U prvim posleratnim godinama na ovakav rad se gledalo kao na kuluk, pa ni pretnje kaznama i prinudna mobilizacija nisu davali želјene rezultate. Iako su već od početka 1950-ih godina pojedini ekonomisti upozoravali da organizovanje radnih akcija skupo staje državnu kasu, a da od rada mladih koji nisu poznavali prirodu građevinskog posla najčešće nema previše koristi, sa omladinskim akcijama se nastavilo i posle kraćeg prekida 1952. godine. Liberalizacija u zemlјi, odmakla društvena modernizacija, bolji uslovi života u gradovima, kao i sve veće zaostajanje polјoprivrede i sela u celini, kao rezultat višegodišnjeg maćehinskog odnosa vlasti prema agraru, uticali su i na promenu shvatanja mladih. U početku prinudno pokrenut prelazak zemljoradnika u industriju i migracije na relaciji selo – grad bilo je teško kontrolisati, budući da je već od polovine 1950-ih godina najveći broj mladih pokušavao da završi neki od kurseva i pronađe posao u gradu.

Mr MIOMIR GATALOVIĆ, istraživač-saradnik

Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 342.4(497.1)"1963"(093.2)
342.24(497.115)"1959/1963"(093.2)

PRERASTANJE AUTONOMNE KOSOVSKO- METOHIJSKE OBLASTI U AUTONOMNU POKRAJINU KOSOVO I METOHIJU 1959–1963.*

APSTRAKT: U članku se razmatraju politički razlozi, način sprovođenja i primarne posledice prerastanja Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju, od teritorijalnog zaokruživanja Kosova i Metohije iz 1959. godine do usvajanja Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. godine. Taj ustav je omogućio pravno izjednačavanje Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije sa Autonomnom Pokrajinom Vojvodinom u sastavu Socijalističke Republike Srbije.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Srbija, Kosovo i Metohija, autonomija, teritorijalno zaokruživanje, komunalni sistem, Ustav SFRJ iz 1963, Albanci, Josip Broz Tito, Fadilj Hodža, Petar Stambolić

U cilju razumevanja uzroka i toka prerastanja Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti (AKMO) u Autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohiju (APKM) od važnosti je prvo sagledati proces teritorijalnog zaokruživanja Kosova i Metohije iz 1959. godine. U pitanju je bilo stvaranje preduslova za ustavno-pravno izjednačavanje AKMO sa Autonomnom Pokrajinom Vojvodinom (APV) u sastavu Narodne Republike Srbije (NRS), pri čemu bi trebalo naglasiti da je NRS bila jedina od šest jugoslovenskih republika koja je u svom sastavu imala autonomne jedinice, i to dve. Iako su u još nekim republikama Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) postojali uslovi za stvaranje autonomnih jedinica, od preuzimanja državne vlasti 1945. godine Savez komunista Jugoslavije (SKJ) na čelu sa Josipom Brozom Titom (1892–1980) odlučno je stajao na stanovištu da u drugim delovima

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize: saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Federacije ne treba stvarati autonomije. Samo prerastanje AKMO u APKM izvršeno je u sklopu donošenja novog ustava jugoslovenske federacije tokom 1963. godine kada je FNRJ preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.

Teritorijalno zaokruživanje Kosova i Metohije 1959. godine

U skladu sa marksističkim postavkama, pripreme za uvođenje novog opštinskog tzv. *komunalnog sistema* u Jugoslaviji započele su krajem 1954. godine. Rukovodstvo SKJ, kao kreator državne politike, smatralo je da bi komuna trebalo da postane osnovna ćelija društva i da bi lokalni organi vlasti trebalo da se razvijaju kao asocijacije neposrednih proizvođača udruženih na teritorijalnoj osnovi, što se uklapalo u koncepcije samoupravljanja, decentralizacije i razvijanja socijalističke demokratije. Zakonom o uređenju opština i srezova iz juna 1955. opštine su teritorijalno uvećavane sa tendencijom da postepeno preuzmu nadležnosti srezova, tako da je do 1. septembra u Jugoslaviji smanjen broj srezova sa 351 na 107 i broj opština sa 4.052 na 1.479, odnosno u Srbiji sveden broj srezova sa 133 na 42 i broj opština sa 2.253 na 737. Tokom 1957. broj srezova je na jugoslovenskom nivou dodatno smanjen na 95, a ove promene bile su potvrđene i u dokumentima Sedmog kongresa SKJ iz 1958. godine. Navedene izmene tada još uvek nisu bitno uticale na AKMO, koja je i dalje bila podeljena na pet srezova: Prištinski, Pečki, Kosovskomitrovački, Prizrenski i Gnjilanski.¹

Politička, društvena i ekonomska situacija u AKMO početkom 1959. godine nije bila dobra, budući da je u pitanju bilo najnerazvijenije područje ne samo u NRS, već i u FNRJ. Poseban problem predstavljala je stalna jugoslovenska propaganda među albanskim stanovništvom Kosova i Metohije koju je forsiralo rukovodstvo Narodne Republike Albanije (NRA). Shodno tome, SKJ je pojačao upućivanje najviših partijskih i državnih rukovodilaca u AKMO sa zadatkom da širokim narodnim masama, pre svega albanskom stanovništvu kao dvotrećinski zastupljenom u Oblasti, objasnjavaju i ukazuju šta je sve pozitivno jugoslovenska država učinila za njih. O navedenom eksplicitno svedoči proslava 40-godišnjice KPJ, kada je u Đakovici 15. marta 1959. održan veliki narodni miting na kojem je sekretar Oblasnog komiteta Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju (OK SKS za KM) Fadilj Hodža (1916–2001) rekao da je *NOB rešila nacionalno pitanje*

¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988, 341; Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji*, III, Novi Sad 2001, 363; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 306; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, 229; *Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške*, Beograd 1958, 68.

za sve narodnosti u Jugoslaviji i nacionalne manjine, da je po prvi put u Titovoj Jugoslaviji Šiptarima omogućeno da slobodno i ravnopravno grade svoj život, da zbog toga postoji ogromno oduševljenje Šiptara Kosova i Metohije za izgradnju socijalističke Jugoslavije i da mnogi ljudi ili neće ili ne mogu da shvate kako to da su oni Šiptari koji su nekada gajili separatističke težnje postali tako fanatični Jugosloveni. Takođe, on je poručio rukovodstvu NRA na čelu sa Enverom Hodžom (1908–1985) da Jugoslavija brine za domaće Albance i da oni kroz narodnu vlast i komunalni sistem upravljaju sami sobom.²

Tokom leta 1959. godine, potpredsednik Izvršnog veća AKMO Ali Šukrija (1919–2005) izjavio je kako se *politika i praksa SK i socijalističke Jugoslavije prema nacionalnim manjinama uvek sastojala u tome da omogućava i obezbeđuje njihov svestrani razvitak*, dok je član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (CK SKS) Milija Kovačević (1914) poručio da *dese-tine hiljada Šiptara rade u organima radničke i društvene samouprave, počev od mesnih odbora pa sve do Savezne narodne skupštine, i ravnopravno učestvuju u raspodeli svih dobara*, što je označio kao *najveće dostignuće jugoslovenske socijalističke demokratije*. Interesujući se za opravdanost društveno-ekonomskih ulaganja u razvoj Oblasti, predsednik Narodne skupštine Srbije Jovan Vese-linov (1906–1982) i predsednik Republičkog izvršnog veća Miloš Minić (1914–2003) apelovali su tokom posete AKMO da se reši nedostatak struč-nih kadrova i zatražili *šire i smelije* proširenje mreže srednjih stručnih škola.³

Pitanje budućih teritorijalnih promena u AKMO pokrenuto je na sednici Izvršnog komiteta CK SKS 12. septembra 1959, kada je Slobodan Penezić Krcun (1918–1964) podneo izveštaj sa diskusija održanih u kos-metskim srezovima tokom kojih su upućene molbe da se još neko vreme toleriše aktuelno stanje u pogledu broja i veličine srezova i opština i predla-gano eventualno spajanje nekoliko manjih opština, što je argumentovano velikom društvenom zaostalošću. Na narednoj sednici Izvršnog komiteta CK SKS, održanoj 28. septembra, jedina tačka dnevnog reda bila je *O pred-stojećim promenama u administrativnoj podeli*, u vezi sa čime je referat pod-neo Stevan Doronjski (1919–1981), koji je istakao pravilnost politike SK na Kosovu i Metohiji povodom *nacionalnog i socijalnog oslobođenja Albanaca* i pohvalio nacionalni sastav rukovodećih organa komuna i Narodnog odbora (NO) AKMO. Iznevši podatak da u partijskom članstvu na teritoriji NRS

² Uspešnom propagandom oblasnog političkog rukovodstva stvoreni su uslovi da predsednik Savezne narodne skupštine Petar Stambolić (1912–2007) 1. marta 1959. bude izabran za delegata na Četvrtom kongresu SKS u ime komunista rudara Starog Trga. Videti: *Petar Stambolić izabran za delegata u Starom Trgu*, Jedinstvo, 2. mart 1959; *Hajka Envera Hodže služi jedino neprijateljima albanskog i jugoslovenskog naroda*, Jedinstvo, 16. mart 1959.

³ Z. V., *Godine najintenzivnijeg privrednog razvitka*, Jedinstvo, 13. jul 1959; *Štrajk rudara ostaće živ dokument u istoriji naše Partije*, Jedinstvo, 20. jul 1959; *Slavlje u Ramljanu*, Jedinstvo, 28. septembar 1959; *Hemijska industrija na Kosovu*, Jedinstvo, 5. oktobar 1959.

postoji 17.831 Albanac i 318 Turaka, on je kritikovao svako gledanje na nacionalne manjine kao na *građane posebne vrste kojima se poklanjaju privilegije* i čiju *lojalnost prema socijalističkoj Jugoslaviji treba stalno proveravati*. U potonjoj diskusiji, odbačeno je postojanje *manjinskog pitanja* kao posebnog i zatraženo da se u Oblasti *pođe putem ukidanja srezova kako bi se nacionalnim manjinama omogućilo veće ostvarivanje prava*. Plenum OK SKS za KM je 10. oktobra usvojio predlog nove teritorijalne podele Kosova i Metohije koja je predviđala ukidanje srezova i smanjivanje broja opština od 1. januara 1960. godine.⁴

Prva vest o ovim promenama objavljenja je u oblasnom listu *Jedinstvo* 12. oktobra 1959, pri čemu je neophodnost ukidanja srezova i ukрупnjavanja opština objašnjena *potrebom koju nalažu život i dalji ekonomski društveni razvitak*. Okviran plan je bio da se formiraju opštine koje bi prosečno obuhvatale po 50 naselja sa oko 27.000 stanovnika. Proširenje teritorija opština na oko 36.000 ha pravdano je time da će ono podstaći udvostručenje njihovog ukupnog društvenog bruto proizvoda, pri čemu je isprva planirano da najveća opština bude Prizren sa oko 50.000 i najmanja Štrpce sa preko 10.000 stanovnika. Sekretar OK SKS za KM Dušan Mugoša (1914–1973) pohvalio je ovaj predlog kao *sazrevanje naše komune* i zatražio da se uspostavi direktna veza između OK SKS za KM i opštinskih komiteta, kao i da se iz oblasnih foruma u opštine pošalje izvestan broj *političko i stručno najzrelijih* kadrova. F. Hodža je ukazao da je postojala ideja da se srezovi ranije ukinu, ali da su oni ipak ostavljeni da bi *pomogli opštinama pri uhodavanju komunalnog sistema*. Kako je dalje objasnio: *Praksa je u proteklom periodu pokazala da su se velike i ekonomski jače opštine vrlo brzo afirmisale i osamostalile, dok sa manjim opštinama to nije bio slučaj. Zbog svega toga, mi smo došli do zaključka da treba ići na velike opštine. One bi trebalo da predstavljaju jedinstvenu teritorijalnu i ekonomsku zajednicu koja bi bila u stanju da se u narednom periodu razvija bržim tempom, afirmiše i osamostali*. S obzirom da su srezovi postali *suvišna instanca između opštine i Oblasti*, F. Hodža je zaključio da bi po njihovom ukidanju trebalo obrazovati jedinstveni budžet i društveni plan za celu AKMO.⁵

Referat *Pitanje daljeg razvitka komune i teritorijalne podele* podneo je S. Penezić Krcun na Drugom plenumu CK SKS 13. oktobra 1959, u kojem je istakao da je Partija svesna teškoća koje povlače teritorijalne promene, posebno u radu različitih državnih organa i organizacija, ali da su one *nužnost koju su nametnuli život i iskustva sa terena* kako bi se ostvarili veliki

⁴ Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKS, 12. septembar 1959, AS, D-2, K-2; Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKS, 28. septembar 1959, AS, D-2, K-2.

⁵ *Teritorijalne promene*, Jedinstvo, 12. oktobar 1959; *U današnjim uslovima srez je suvišna instanca*, Jedinstvo, 12. oktobar 1959.

rezultati u razvitku privrede, podizanju društvenog standarda i rešavanju prosvetnih, kulturnih i zdravstvenih potreba. Iako su partijski rukovodioci u početku smatrali da bi pre promena u Oblasti trebalo osnažiti tamošnje organizacije SK, prevagnulo je mišljenje da bi što skorije ukidanje srezova bilo korisno kako bi se *eliminisala jedna suvišna stepenica između opštine, Autonomije i Republike*. Odbačen je predlog da se na teritoriji AKMO formiraju dva velika sreza – Srez Kosovo i Srez Metohija, što je Penezić argumentovao: *U tom slučaju Oblasni odbor bi postao suvišan, pa su drugovi sa Kosmeta izašli sa predlogom da se ukinu srezovi i mi smo to prihvatili*. Tako je bio ojačan NO AKMO koji je, pored prava koja pripadaju autonomiji, mogao da vrši kompetencije srezova, odnosno *ostvareno je jedinstveno rukovođenje iz jednog centra na jednoj jedinstvenoj teritoriji*.

U diskusionom delu Plenuma, F. Hodža je naglasio važnost teritorijalnih promena sa ekonomskog aspekta koji je predviđao da Oblasni narodni odbor ubuduće budžetski bude direktno povezan sa Republikom, zatraživši da se kadrovi iz srezova ne povlače u oblasne organe nego da *ostanu na terenu i ojačaju opštinske strukture*.⁶

U drugoj polovini oktobra 1959. održane su u AKMO plenarne sednice sreskih odbora Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) na kojima je kroz organizovanje zborova birača data *narodna podrška* ukidanju srezova u cilju *svestranog razvitka privrede, kulture i stvaranja materijalnih uslova za opšti napredak građana*. Tako je na proširenom plenumu Sreskog odbora SSRN u Kosovskoj Mitrovici, uz prisustvo P. Stambolića, saopšteno da se ide na stvaranje pet opština – Kosovske Mitrovice sa 44.000, Vučitrna sa 34.700, Srbice sa 24.000, Zubinog Potoka sa 16.000 i Slatine sa 11.644 stanovnika. Inače, u ovom srezu su postojale 63 privredne organizacije od kojih su se 32 nalazile u Kosovskoj Mitrovici i 23.760 učenika i 650 prosvetnih radnika od kojih u Kosovskoj Mitrovici 7.111 i 228. Na proširenom plenumu Sreskog odbora SSRN u Prištini, potpredsednik NO Bogoljub Nedeljković (1920–1986) podneo je izveštaj u kojem je predloženo ukidanje 12 od 20 opština, pri čemu bi najveće opštine bile Priština sa 58.233 i Podujevo sa 40.280 stanovnika, a najmanje Štrpce i Orlane. Na plenumu Sreskog odbora SSRN u Peći, uz prisustvo predsednika NO Pavla Jovičevića (1910–1985), saopšteno je da se planira formiranje opština Peć, Đakovica, Klina, Istok, Mališevo, Dečani i Junik, od kojih bi prve dve bile najveće sa 42.000 i 39.000 stanovnika.

U Prizrenu su sednici Sreskog odbora SSRN prisustvovali predsednik Oblasnog odbora SSRN Ismet Šaćiri (1918–1986) i član Predsedništva Kolj Široka (1922–1994), a istaknuto je da će umesto postojećih 12

⁶ Stenografske beleške sa Drugog plenuma CK SKS, 13. oktobar 1959, AS, Đ-2, K-6.

biti obrazovano 5 komuna od kojih bi najveća bila Prizren sa 52.000 stanovnika.⁷

Izvršno veće AKMO je na sednici 27. oktobra 1959. preporučilo ukidanje svih pet srezova u Oblasti i smanjivanje broja opština sa 65 na 28. Umesto prosečno po 22 naselja sa 2.432 stanovnika i površinom od 16.445 ha, nove opštine je trebalo da prosečno imaju po 47 naselja sa 28.100 stanovnika i da zahvataju površinu od 37.541 ha. U Kosovskomitrovačkom srezu planirano je ukidanje 5, u Prištinskom 12, u Pečkom 9 u Prizrenskom 6 i u Gnjilanskom 5 opština, dok bi po broju stanovnika najveća opština postala Prizren sa 53.272, po broju naselja Kosovska Mitrovica sa 81 i po površini Peć sa 54.183 ha. Izvršni komitet CK SKS je 5. novembra ocenio *pravilnom orijentaciju drugova iz Oblasnog komiteta* po pitanju kadrovskih promena i preporučio da najveći broj kadrova iz sreskih komiteta ostane u opštinama, a da se *nešto kadrova iz srezova povuče u oblasne organe kako bi se ojačao aparat*. Sutradan je Oblasno izvršno veće izvelo statistiku da se od ukupno 56.619 građana na zborovima birača za predložene promene izjasnilo 49.619 ili 87,8% i predložilo da se u nadležnosti opština nađu katastarske uprave, statistički zavodi, službe planiranja, sredstva sreskih fondova za unapređenje poljoprivrede, fondovi za kadrove i stipendije i investicioni fond, da u svim opštinama budu formirani zavodi za unapređenje školstva i da sreski sudovi ostanu aktivni i njihovo finansiranje padne na teret Oblasnog budžeta.⁸

Predstojeće teritorijalne promene je pozdravio član Izvršnog komiteta CK SKJ Svetozar Vukmanović Tempo (1912–2000), koji je na Kosmetu boravio povodom obeležavanja 15-godišnjice oslobođenja, kada ga je F. Hodža izvestio da je administrativna reorganizacija *dobro primljena među narodima* Oblasti kojima je objašnjeno da je to učinjeno u *cilju jačanja socijalističkih društvenih odnosa, decentralizacije državne uprave i stvaranja potencijala za brži razvoj Oblasti*. Pa ipak, F. Hodža je objasnio da je bilo *izvesnih lokalističkih suprotstavljanja* u Slatini i Đurakovcu koje su otklonjene i da se kod jednog broja kadrova javio strah od gubitka posla usled ukidanja srezova i nekih opština, ali da je Oblasno izvršno veće ostalo pri stavu da nijedan službenik neće ostati bez posla i da se neće smanjivati njihovi prihodi, kao i

⁷ *Naši zadaci*, Jedinstvo, 26. oktobar 1959; S. Č., *Ekonomsko jačanje komuna*, Jedinstvo, 2. novembar 1959.

⁸ *28 komuna umesto sadašnjih 65 opština*, Borba, 28. oktobar 1959; *U Oblasti 28 opština*, Jedinstvo, 2. novembar 1959; *Formiraće se i mesni komiteti*, Jedinstvo, 2. novembar 1959; Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKS, 5. novembar 1959, AS, Đ-2, K-2; T. M, *Većina birača na Kosovu i Metohiji izjasnila se za novu teritorijalnu podelu*, Borba, 6. novembar 1959; *Najveći deo funkcija srezova na Kosovu i Metohiji biće prenet na opštine*, Borba, 7. novembar 1959; *Usvojen predlog o novoj teritorijalnoj podeli*, Jedinstvo, 9. novembar 1959; *Osećamo se ponosni*, Jedinstvo, 16. novembar 1959.

da će se višak službenika uputiti na rad u administraciju privrednih organizacija ili na školovanje po skraćenom kursu. O komunalnim pitanjima je bilo reči i na Drugoj plenarnoj sednici CK SKJ, održanoj 18. i 19. novembra, kada je Dušan Petrović Šane (1914–1977) istakao: *Mi danas u Srbiji preduzimamo prilično značajne mere u pravcu proširivanja srezova i opština. Od 501 opštine ostaće 250, od 37 srezova ostaće 21 srez. Kako se vidi, ovaj broj svodimo gotovo na polovinu. Na te mere smo išli zbog toga što dosadašnji razvitak i analize nesumnjivo pokazuju, da pored svih pozitivnih rezultata koje su postigle komune, mnoge od njih i po svom teritorijalnom, ekonomskom i društvenom položaju nisu bile u stanju da ispolje veću inicijativu ni u pogledu ekonomskog razvitka ni u pogledu daljeg razvijanja socijalističkih društvenih odnosa, kao i da su im perspektive u tom pogledu bile veoma slabe. Ta analiza pokazuje da moramo ići na stvaranje takve komune i opštine koja će u društvenom i ekonomskom pogledu, u razvijanju proizvodnih snaga i razvijanju društvenih službi, u kadrovskom pogledu, biti takve da mogu da deluju kao samostalne društveno-ekonomske jedinice i zajednice.*⁹

Zakon o ukidanju srezova u AKMO je, po usvajanju u Narodnoj skupštini NRS, stupio na snagu objavljivanjem u *Službenom glasniku NRS* 5. decembra 1959. i predviđao je prestanak postojanja srezova kao političko-teritorijalnih jedinica, odnosno sreskih narodnih odbora i njihovih organa u Oblasti zaključno sa 31. decembrom 1959. godine. Tako je Narodni odbor AKMO stekao pravo da potvrđuje statute opština, donosi propise, utvrđuje ekonomske instrumente i mere, vrši izvesne poslove opština, preuzeo je sve fondove koji su saveznim i republičkim propisima predviđeni kao sreski fondovi i prava osnivača prema ustanovama i privrednim organizacijama, ali i obavezu da do 31. marta 1960. usvoji propise koji bi zamenili postojeće donete od strane sreskih narodnih odbora i saveta.

Odluka o novoj teritorijalnoj podeli komuna i ukidanju srezova u AKMO usvojena je 22. decembra 1959. na sednici Oblasnog narodnog odbora, kao i Predlog odluka o izmenama i dopunama Statuta AKMO kojima je predviđeno povećanje članova Oblasnog izvršnog veća. Tako je AKMO u 1960. godinu ušla sa sledećim opštinama: Vitina, Vučitrn, Glogovac, Gnji-lane, Dečani, Dragaš, Đakovica, Zjum, Zubin Potok, Istok, Kačanik, Klina, Kosovska Kamenica, Kosovska Mitrovica, Leposavić, Lipljan, Mališevo, Novo Brdo, Orahovac, Orlane, Peć, Podujevo, Prizren, Priština, Srbica, Suva Reka, Uroševac i Štrpce.¹⁰

⁹ Stenografske beleške sa Druge plenarne sednice CK SKJ, 18–19. novembar 1959, AJ, 507, II/20; *Dalji razvoj našeg sistema*, Jedinstvo, 23. novembar 1959.

¹⁰ *Zakon o ukidanju srezova u AKMO*, Jedinstvo, 7. decembar 1959; *Zakon o ukidanju srezova u AKMO*, Službeni glasnik NRS, 50, Beograd 1959; *Godina velikih investicionih ulaganja*, Jedinstvo, 24. decembar 1959; *Odluka o izmenama i dopunama Statuta AKMO*, Službeni list AKMO, 25, Priština 1959; *Osamostaljivanje novih komuna*, Jedinstvo, 11. januar 1960.

Teritorijalno zaokruživanje Kosova i Metohije izvršeno je na račun centralne Srbije, dodavanjem područja Leposavića i Leška koja su pripadala Raškom okrugu, kao i Pančičevog vrha na Kopaoniku. Novoformirana opština Leposavić na AKMO obuhvatala je Leposavić, Lešak i Ibarsku Slatinu, a zvanično obrazloženje ovakve državne odluke bilo je da stanovništvo ovog kraja gravitira prema Kosovskoj Mitrovici zbog zaposlenja u rudnicima i industrijskim preduzećima. Postoje, međutim, indicije da je korekcija granice izvršena na zahtev Petra Stambolića kako bi mu se na izborima osigurala ubedljiva pobeda, budući da je većina stanovništva ovog područja bila srpske nacionalnosti. Narodna Republika Srbija je time, praktično, poklonila deo svoje uže teritorije Autonomnoj Kosovsko-metohijskoj oblasti, čime je ona ojačana i utvrđena kao kompaktna autonomna jedinica. U prvoj polovini januara 1960. izabrano je 28 opštinskih komiteta SK u novim komunama u Oblasti, dok je Predsedništvo oblasnog odbora SSRN prošireno sa sedam novih članova – M. Kovačević, S. Hasani, S. Aksić, I. Kurteši, M. Krtolica, I. Pulja i M. Pljakić. Pored toga, započete su pripreme za sprovođenje opštih izbora za organe narodne vlasti u opštinama Kosova i Metohije. Osmoj oblasnoj konferenciji SKS za KM, održanoj od 13. do 15. aprila 1960, prisustvovao je organizacioni sekretar CK SKS Dušan Petrović Šane. On je pohvalio uvođenje novog komunalnog sistema istakavši da su *nacionalnim manjinama omogućena uživanja svih prava koji imaju i drugi građani Jugoslavije, posebno pravo na slobodan razvitak*, te ukazao da podizanje radničke klase i tehničke inteligencije iz redova nacionalnih manjina zahteva naročitu brigu komunista zbog čega je neophodno razvijati mrežu osnovnih i srednjih škola, kao i da je potrebno održavati *stalnu budnost komunista prema neprijateljskim oblicima propagande koju plasira rukovodstvo Albanije*. Na kraju Konferencije D. Mugoša je izabran za sekretara i Džavid Nimani (1919–2000) za organizacionog sekretara OK SKS za KM.¹¹

Formiranje Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija 1963. godine

Povodom 17-godišnjice oslobođenja Prištine, 19. novembra 1961. je održan veliki narodni miting tokom kojeg je na centralnom Trgu bratstva i jedinstva otkriven impozantan Spomenik revoluciji visok 25 metara, koji je

¹¹ S. Terzić, *Stara Srbija (XIX–XX vek). Drama jedne civilizacije*. Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko-tetovska oblast, Novi Sad 2012, 34; D. T. Bataković, *Kosovo i Metohija. Istorija i ideologija*, Beograd 2007, 8; S. Aksić, *Položaj autonomnih pokrajina u ustavnom sistemu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa posebnim osvrtom na položaj i razvoj Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije*, Beograd 1967, 98; M. Krasnići, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963, 286; *Sprovođenje zakona o korišćenju zemljišta*, Jedinstvo, 18. januar 1960; *Osmo oblasna konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, 13–15. 4. 1960, Priština 1960, 5.

u narednim godinama postao jedan od simbola grada. Tom prilikom je D. Petrović Šane izjavio da je intenziviran rad na pripremama za donošenje novog Ustava Jugoslavije, čime je bilo otvarano novo poglavlje u istoriji Kosova i Metohije. Naime, odluka o obrazovanju Komisije za ustavna pitanja pod predsedništvom Edvarda Kardelja (1910–1979), usvojena je još na zasedanju Savezne narodne skupštine 2. decembra 1960, ali je rad na donošenju novog jugoslovenskog ustava sporo tekao. U Izvršnom komitetu CK SKS održani su 14. i 18. oktobra 1961. konsultativni sastanci sa članovima sekretarijata Pokrajinskog komiteta (PK) SKS za Vojvodinu i OK SKS za KM na kojima su rukovodioci APV u načelu tražili veća ustavna prava, a funkcioneri AKMO ukazali da bi *dosadašnja praksa trebalo da ostane i da u Saveznom ustavu što se tiče autonomija ne treba ništa menjati*, što je pravdano praktičnim razlozima *da se ne izazove sumnja šiptarske manjine u to da li će im stečena prava ostati*. O istoj temi je razgovarano i na sednici Izvršnog komiteta CK SKS održanoj 20. i 24. oktobra, nakon čega je zaključeno da kod kadrova u APV i AKMO postoji *međunacionalno nepoverenje i negativna shvatanja autonomaštva i birokratizma*, kao i da bi pitanje autonomnih jedinica u novim ustavnim rešenjima trebalo rešavati *uz dosledno poštovanje principa nacionalne ravnopravnosti*.¹²

Upravo u ovo vreme počela je u vrhu SKJ da sazreva misao da bi AKMO trebalo izjednačiti po nazivu, statusu i organizaciji sa APV, o čemu je definitivna odluka saopštena na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ 22. novembra 1961. kada je raspravljano o modalitetima ustavnih promena. Zatraživši da Federacija i dalje raspolaže fondovima koji su potrebni za razvoj zaostalih područja, E. Kardelj je po pitanju autonomnih jedinica rekao: *Mi imamo, konkretno, dve takve autonomije – u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji. One su nastale iz vremena narodnooslobodilačkog rata, na bazi jedne političke platforme koju smo mi još pre rata, a i u toku rata, imali u pogledu tih pokrajina, tako da su te autonomije bile jedna od bitnih komponenata politike KPJ. Međutim, mi smo formalno taj problem rešili verovatno dosta neprincipijelno. U tom smislu mi smo prosto prepisali iz Staljinovog ustava one formulacije koje je u pogledu autonomija imao sovjetski ustav – u pogledu predstavljanja, delegiranja, njihovog statusa itd. Sada se postavlja pitanje da li na tome treba da ostanemo ili tu treba nešto izmeniti. Po mom mišljenju, bilo bi normalno da republički ustav konstituiše i garantuje autonomije tih oblasti. Međutim, činjenica je da je istorijski proces kod nas išao drugačije, da su te autonomije uspostavljene i garantovane saveznim ustavom i da bi sada neko menjanje u tom pravcu izgledalo kao da mi odstupamo od tog principa autonomije... Predlog koji smo mi u Ustavnoj komisiji izgradili prema tom pitanju otprilike je ovakav: da*

¹² Veliki miting u Prištini, Jedinstvo, 20. novembar 1961; Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKS, 20. i 24. oktobar 1961, AS, Đ-2, K-2; Neka načelna pitanja za prednacrt novog ustava FNRJ, novembar 1961, AJ, 507, III/87.

se konstatuju prava nacionalnih manjina, koja važe za sve bez razlike, i da se republikama da pravo da mogu da stvaraju autonomne jedinice tamo gde za to postoje nacionalni ili ekonomski ili drugi razlozi, s tim da to mora da bude potvrđeno i Saveznim ustavom na način koji u isto vreme znači i davanje saglasnosti za postavljanje i za ukidanje. Pored toga, utvrđuje se status AP Vojvodine i AP Kosova i Metohije. Na to je J. Veselinov istakao da se partijsko rukovodstvo NRS slaže sa Kardeljevim ocenama i da bi trebalo izjednačiti Vojvodinu i Kosovo i Metohiju da obe budu autonomne pokrajine, čime bi se donekle rešio problem nerazvijenosti sa kojim Srbija ima velike probleme.¹³

Na sastanku Sekretarijata OK SKS za KM 19. decembra 1961. D. Mugoša je izneo stav Izvršnog komiteta CK SKJ da će u okviru NRS i dalje postojati dve autonomne jedinice, da će pravo formiranja odnosno ukidanja autonomnih jedinica imati Republika uz saglasnost Federacije i da će povodom izbora poslanika za Veće naroda Savezne skupštine NRS delegirati 20 poslanika i Oblasni narodni odbor 5 poslanika koji će morati da budu potvrđeni u Republičkoj skupštini, kao i da će se AKMO u svim pravima i po nazivu izjednačiti sa APV, čime bi NRS stekla dve autonomne pokrajine. Predlog odluke o obrazovanju Komisije za pripremu nacрта novog statuta AKMO, za čijeg predsednika je određen D. Mugoša i za ostale članove Dž. Nimani, S. Aksić, A. Šukrija, K. Široka, H. Sulejmani, D. Dragojević, S. Hasani, R. Vukčević, V. Deva, K. Patrnogić, R. Vranići, R. Glavić, T. Simić, S. Zatrići i B. Zulević, usvojen je već 23. decembra. Prva sednica Komisije za izradu novog statuta AKMO održana je u Prištini 16. januara 1962. i na njoj je za rukovodioca operativnog Sekretarijata izabran F. Hodža, za sekretara R. Vukčević i za članove S. Aksić, A. Šukrija, S. Hasani, H. Sulejmani, K. Patrnogić, I. Đukić, V. Deva, R. Vranići i Š. Sulejmani. Cilj rada Komisije bio je da se na bazi Saveznog i Republičkog ustava izradi Nacrt statuta kojim bi bila regulisana dotadašnja praksa AKMO, uz naglašavanje da je najbitnije što će novi statut još jedanput potvrditi opravdanost postojanja AKMO.¹⁴

Načelna diskusija o novom saveznom ustavu vođena je na sednici Izvršnog veća CK SKJ, 23. i 24. aprila 1962. godine, kada je zaključeno da je Prednacrt suviše opširan, da sadrži niz ponavljanja i da bi trebalo izbeći fiksiranje izvesnih odnosa koji mogu biti podložni većim promenama ili se još

¹³ Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, 22. novembar 1961, AJ, 507, III/87.

¹⁴ Zbog usvajanja novog jugoslovenskog ustava, Savezna skupština je 7. aprila 1962. donela odluka o produženju trajanja njenog mandata, dok je sutradan mandat NO AKMO prolongiran na godinu dana u cilju izrade novog oblasnog statuta. Videti: Zapisnik sa sastanka Sekretarijata OK SKS za KM, 19. decembar 1961, AS, Đ-2, 218; Izabrana komisija za pripremu novog Ustava, Jedinstvo, 25. decembar 1963; Komisija za izradu novog statuta AKMO počela rad, Borba, 17. januar 1962; M. K., Počinje izrada statuta Kosova i Metohije, Jedinstvo, 22. januar 1962; Usvojen izveštaj o radu Izvršnog veća, Jedinstvo, 9. april 1962.

nalaze u razvoju, što je uticalo da se na sastanku Sekretarijata OK SKS za KM, 31. maja, formira grupa u sastavu F. Hodža, A. Šukrija, S. Aksić i Dž. Hamza, koja je trebalo da izučiti i uputi predloge za reorganizaciju oblasnih organa uprave. O navedenoj temi je diskutovano na sednici Sekretarijata OK SKS za KM 18. juna, kada je F. Hodža izneo osnovne koncepcije promena prema kojima je Izvršno veće trebalo da dobije odbore – koordinacioni, za privredu, unutrašnju politiku i narodnu odbranu, dok bi se broj komisija smanjio na četiri stalne i devet povremenih. Sekretarijati i sekcije za zdravlje i socijalnu politiku i komunalne poslove objedinili bi se u jedan sekretarijat i jedan savet, a slično je predviđeno i sa sekretarijatima i savetima za prosvetu i kulturu, kao i iz oblasti privrede, izuzev sekretarijata za finansije, za poljoprivredu i šumarstvo i za industriju i saobraćaj. Zadržali bi se Zavod za plan i Sekretarijat za opštu upravu i smanjio broj članova Izvršnog veća u skladu sa Prednactrom ustava NRS. Na kraju sastanka određen je 5. juli kao rok da se sačine konačna rešenja.¹⁵

Predsednik FNRJ Josip Broz Tito je 7. avgusta 1962. saopštio da je Nacrt novog jugoslovenskog Ustava predat Saveznoj skupštini i da je planirano da javna diskusija započne na jesen. Shodno tome, sredinom septembra održana je sednica Izvršnog odbora Oblasnog odbora SSRN na kojoj je doneta odluka da se započne sa pripremama za održavanje svenarodne diskusije o Nacrtu novog jugoslovenskog ustava, koji je preveden na albanski jezik. Prednacrt novog jugoslovenskog ustava, kojim je država menjala naziv u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ), usvojen je na zajedničkoj sednici Saveznog odbora SSRNJ i Savezne skupštine, održanoj 20. i 21. septembra, nakon čega je iznet na javnu diskusiju do 10. decembra. U ekspozeu predsednika Ustavne komisije E. Kardelja istaknuto je da novi Ustav predstavlja *izraz desetogodišnje prakse izgradnje samoupravnog socijalističkog društva* i da je njegovo donošenje potrebno zbog toga što *mnogi propisi više ne odražavaju stvarno stanje socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji*, dok je u diskusionom delu F. Hodža pohvalio napore države u vezi sa uvođenjem novog komunalnog sistema i povećanom brigom o nedovoljno razvijenim područjima, posebno Kosova i Metohije. Tokom oktobra započele su diskusije o Prednacrtu saveznog ustava širom AKMO, koje su izazvale veliko interesovanje građana, a najčešće postavljana pitanja odnosila su se na imovinske probleme, pravo na rad i zapošljavanje, položaj komuna i privrednih organizacija, unapređenje poljoprivrede.¹⁶

¹⁵ Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, 23–24. april 1962, AJ, 507, III/90; Zapisnik sa sastanka Sekretarijata OK SKS za KM, 31. maj 1962, AS, Đ-2, K-217; Zapisnik sa sastanka Sekretarijata OK SKS za KM, 18. jun 1962, AS, Đ-2, K-217.

¹⁶ J. B. Tito, *Govori i članci 1961/62*, Zagreb 1965, 331; *Pripreme za svenarodnu diskusiju o ustavu*, Jedinstvo, 17. septembar 1962; *Hronologija radničkog pokreta 1919–1979*, III, Beograd 1980, 214; *Novi Ustav je najjače zakonsko oružje za naš dalji pravilan razvitak*, Jedins-

U prvoj polovini novembra 1962. godine Narodna skupština NRS je usvojila Prednacrt novog republičkog ustava kojim je NRS menjala naziv u Socijalističku Republiku Srbiju (SRS), dok je javna diskusija bila otvorena do kraja tekuće godine. Prednacrt novog statuta kojim je AKMO menjala naziv u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju prihvaćen je na sednici Oblasnog narodnog odbora 7. decembra i upućen na javnu diskusiju do 15. januara 1963. godine. Prednacrt statuta APKM je predviđao postojanje Pokrajinske skupštine umesto Oblasnog narodnog odbora kao najvišeg organa narodne vlasti i društvenog samoupravljanja, ravnopravnosti i posebnih prava nacionalnih manjina, naročito u pogledu organizovanja nastave na manjinskim jezicima, obaveze pokrajinskih organa da sve propise objavljuju na srpskohrvatskom i albanskom jeziku i dužnosti radnih organizacija da pripadnicima nacionalnih manjina obezbede upotrebu maternjeg jezika u njihovom radu. Oblasno Izvršno veće je 18. februara odlučilo da se Nacrt statuta APKM razmatra do kraja marta i potom prosledi na usvajanje Narodnom odboru AKMO, dok je 16. marta održano savetovanje sa predsednicima opština i sekretarima opštinskih komiteta na kojem je zatraženo da se ubrza izrada statuta opština kako bi se Statut APKM usvojio početkom aprila. Oblasna statutarna komisija je 27. marta prihvatila Nacrt statuta APKM koji je bio usaglašen sa Nacrtima ustava SFRJ i SRS, konstatujući da je podneto 250 predloga i primedaba.¹⁷

Savezna narodna skupština je proglasila drugi po redu jugoslovenski Ustav, tzv. *Povelju samoupravljanja*, 7. aprila 1963. godine. Novim Ustavom je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija definisana kao *savezna država dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda i socijalistička demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju*, čiju teritoriju sačinjavaju teritorije socijalističkih republika. Položaj socija-

tvo, 24. septembar 1962; *U diskusijama o Ustavu posebno ukazivati na ulogu radnog čoveka u socijalističkom razvitku*, Borba, 30. septembar 1962; *Radnog čoveka treba gledati kao stvaraoca, a ne kao bezbojnu masu*, Jedinstvo, 1. oktobar 1962; *Veliko interesovanje građana*, Jedinstvo, 29. oktobar 1962; *Informacija o aktivnosti na objašnjavanju Prednacrtu ustava*, 1962, AS, D-2, K-29a.

¹⁷ Od pomenutih predloga i primedbi, najviše je bilo iz Socijalističkog saveza – 100, stručnih udruženja – 29 i organa vlasti – 24. Usvojena je 61 primedba, od kojih se 20 odnosilo na sastav Pokrajinske skupštine, 10 na dužnosti poslanika i ostale na sistematiku statuta, otvaranje škola na albanskom i turskom jeziku i na predlog da se izraz nacionalna manjina zameni terminom *narodnost*. Videti: *Prednacrt ustava Srbije dat na javnu diskusiju*, Jedinstvo, 19. novembar 1962; T. M., *Prednacrt statuta Kosova i Metohije na javnoj diskusiji*, Borba, 8. decembar 1962; *Prednacrt statuta AP Kosova i Metohije dat na javnu diskusiju*, Jedinstvo, 10. decembar 1962. T. M., *U martu novi statut AKMO*, Borba, 19. februar 1963; M. S., *Nacrt statuta Pokrajine razmatraće se u martu*, Jedinstvo, 25. februar 1963; *Sednica Ustavne komisije*, Jedinstvo, 11. mart 1963; *Statut Pokrajine biće usvojen početkom aprila*, Jedinstvo, 18. mart 1963; *Pet značajnih godina*, Jedinstvo, 25. mart 1963.

lističke republike, kao federalne jedinice, opisan je kao *državna demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju* i bez republičke saglasnosti nisu mogle biti vršene teritorijalne promene i menjane granice. Ovako skrojen Ustav nije polazio od suverenosti republika već od suverenih prava radnih ljudi i naroda Jugoslavije, što je predstavljalo svojevrstan presedan. U pogledu autonomija, Ustav je definisao autonomne jedinice kao svoje kategorije, odnosno kao vrstu *društveno-političke zajednice koju republika može obrazovati na područjima posebnog nacionalnog sastava ili na područjima s drugim osobenostima*, pri čemu je *osnivanje ili ukidanje autonomne pokrajine stupalo na snagu kada se potvrdi u Ustavu Jugoslavije*. Autonomna Kosovsko-metohijska Oblast izjednačena je u pravima sa AP Vojvodinom, tako da je njen naziv promenjen u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju. U Ustavu je navedeno da su ove dve pokrajine u sastavu Socijalističke Republike Srbije (SRS), što je 1945. godine ustanovljeno odlukom *Narodne skupštine NR Srbije na osnovu izražene volje stanovništva ovih područja*, a njihova prava i dužnosti i osnovna načela o organizaciji utvrđivao je Ustav SRS. Autonomne pokrajine su i dalje bile predstavljane u Saveznoj skupštini sa po 5 poslanika koji su bili u sastavu republičke delegacije zbog čega je SRS imala ukupno 20 poslanika.¹⁸

Novi Ustav Srbije, kojim je ona promenila naziv iz narodne u socijalističku republiku, proglašen je u Narodnoj skupštini NRS 9. aprila 1963. i njime je ona bila definisana kao *državna socijalistička demokratska zajednica naroda Srbije*. U glavi VI utvrđena su prava i dužnosti autonomnih pokrajina, načela organizacije vlasti, njihov odnos prema republičkim organima, normativna ovlašćenja i izvori prihoda. Organizacija vlasti u autonomijama postala je istovetna republičkoj, odnosno autonomne pokrajine su imale stalne izvore prihoda koji su godišnje bili utvrđivani zakonom i to iz priho-

¹⁸ Saveznu narodnu skupštinu, kao organ društvenog samoupravljanja, činilo je pet veća – Savezno, Privredno, Prosvetno-kulturno, Zdravstveno-socijalno i Organizacionopolitičko. U nadležnosti Federacije potpadali su briga o zaštiti suverenih prava i ravnopravnost naroda, raspodeli društvenog dohotka, privrednog razvitka zemlje i osnovnih sloboda i prava čoveka i građanina. Funkcija predsednika Republike, koji je mogao biti biran dva puta na mandat od po četiri godine, bila je odvojena od funkcije predsednika SIV-a. Ustanovljeni su Ustavni sud i Savet federacije. Videti: D. B. P., *Usvojen Nacrt statuta APKM*, Jedinstvo, 1. april 1963; *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima pokrajina*, Beograd 1963; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1989*, III..., 351; Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti*, III..., 376; K. Nikolić, *Srbija u Titovoj Jugoslaviji (1941–1980)*, Beograd 2011, 244; S. K. Pavlović, *Srbija. Istorija iza imena*, Beograd 2004, 207; R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Beograd 1985, 274; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1986, 296; Đ. Slijepčević, *Srpsko-arbanški odnosi kroz vekove sa posebnim osvrtom na novije vreme*, Minhen 1974, 346; *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd 1989, 383; K. Salju, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985, 43; *Kosovo i Metohija 1943–1963*, Priština 1963, 155.

da republike koji se ostvaruju na teritoriji pokrajine, dok su opštine i srezovi mogli da ustupe deo svojih sredstava autonomnoj pokrajini za ostvarivanje zadataka od zajedničkog interesa. Najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja u pokrajini bila je pokrajinska skupština sastavljena od pokrajinskog veća i jednog ili više veća radnih zajednica, koja je donosila odluke i propise i čiji poslanici su bili delegati sa teritorije pokrajine. Izvršno veće je bilo političko-izvršni organ pokrajine, a organi uprave su bili pokrajinski sekretarijati. APV i APKM su bile izjednačene u pogledu pravosuđa i imale su odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini. Pokrajina je takođe mogla u raspodeli normativnih ovlašćenja da odstupi od republičkog zakonodavstva kako bi pojedina pitanja uredila samostalno donošenjem dopunskih pokrajinskih propisa. No, stavovi koje je Republičko izvršno veće donosilo i uputstva republičkih organa bili su obavezujući za političko-izvršne organe i organe uprave autonomija, što je u kasnijem periodu izazivalo česte kritike i nazadovoljstva pokrajinskih funkcionera.¹⁹

Ustav SRS je u Glavi III uredio položaj narodnosti – kako je glasio novi termin za nacionalne manjine, a u članovima 82–86 dužnosti autonomnih pokrajina u ovoj oblasti. U nabrojanju nacionalnih manjina u Srbiji, Albanci (originalno navedeno – *Šiptari*) kao najbrojniji bili su prvi pomenu ti, a sve nacionalne manjine bile su *u svemu ravnopravne i imale ista prava i dužnosti, određene ustavom i zakonom, kao i ostali građani republike Srbije i uživale pravo slobodne upotrebe svog jezika, izražavanja i razvijanja svoje kulture i osnivanja ustanova koje obezbeđuju ova prava*. Tako je bilo omogućeno osnivanje škola sa nastavom na jezicima nacionalnih manjina, pravo upotrebe maternjeg jezika u postupku kod državnih organa i organizacija koja vrše javna ovlašćenja i da se u autonomnim pokrajinama, gde živi veći broj pripadnika narodnosti, zakonom definiše vođenje administracije i na jeziku narodnosti u državnim organima i ustanovama koje vrše javna ovlašćenja. Suštinski posmatrano, autonomija autonomnih pokrajina je bila zajamčena Ustavom SFRJ, što potvrđuje činjenica da SRS više nije imala slobodu da ih ukine, dok je u oblasti zakonodavne i izvršne vlasti zadržan uglavnom raniji uobičajen odnos između republičke vlasti i teritorijalne autonomije. Osim toga, pokrajinska skupština je donosila statut pokrajine koji je morao biti u skladu sa Ustavima SFRJ i SRS. Shodno tome, na zasedanju Narodnog odbora AKMO 10. aprila proglašen je novi Statut Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija, koji je D. Mugoša nazvao *Poveljom bratstva i jedinstva*

¹⁹ *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima pokrajina*, Beograd 1963; R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 274; Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti*, III..., 376; K. Nikolić, *Srbija...*, 244; D. Bogdanović, *Knjiga...*, 296; Đ. Slijepčević, *Srpsko...*, 346; *Kosovo i Metohija u srpskoj...*, 383; *Kosovo i Metohija 1943–1963...*, 155; K. Saliu, *Nastanak...*, 43; Proglašen Statut APKM, *Jedinstvo*, 15. april 1963.

naroda Kosova i Metohije, nakon čega je obrazovana Komisija za izbor poslanika Skupštine APKM na čelu sa sudijom Okružnog suda u Prištini Dževdetom Palaskom.²⁰

Treći po redu Statut APKM definisao je ovu pokrajinu kao *društveno-političku zajednicu u Socijalističkoj Republici Srbiji zasnovanu na samoupravljanju i vlasti radnog naroda*, obavezavši radne ljudi u svojim pravima i dužnostima da *ostvaruju društveno samoupravljanje i stvaraju uslove za razvitak privrede i društvenih službi i razvijaju bratstvo i jedinstvo među nacionalnostima Pokrajine, kao i sa svim narodima koji žive u SRS i SFRJ*. U glavi II određena su prava i dužnosti APKM: stara se o razvoju privrednih i drugih društvenih delatnosti i o razvoju društvenog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa na svojoj teritoriji, uređuje organizaciju pokrajinskih organa i donosi Statut Pokrajine, određuje način izbora poslanika Pokrajinske skupštine, određuje poslove od opšteg interesa za Pokrajinu u oblasti privrede, prosvete i kulture, narodnog zdravlja, socijalnog staranja i u komunalno-stambenoj delatnosti, odlučuje o korišćenju pokrajinskih sredstava, stara se o sprovođenju zakona i drugih saveznih i republičkih propisa i o održavanju javnog reda i mira, neposredno izvršava propise kada je za to izričito ovlašćena, vrši nadzor u pogledu izvršavanja zakona od strane srezova i njihovih organa, ostvaruje društveni nadzor na teritoriji pokrajine, osniva radne organizacije i druge samoupravne ustanove, organe i službe, pruža pomoć opštinama i srezovima u ostvarivanju njihovih prava i dužnosti i vrši druge poslove određene republičkim zakonom. Pokrajinsku skupštinu sačinjavali su delegati opština i ona je bila najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja, a sastojala se od pet veća: Pokrajinskog, Privrednog, Organizaciono-političkog, Socijalno-zdravstvenog i Prosvetno-kulturnog. Broj delegata Pokrajinskog veća bio je 70 i ostalih veća po 50, odnosno ukupno 270 poslanika. Svaka opština sa Kosova i Metohije na izborima je birala po jednog poslanika u svako veće, dok su se ostali delegati birali prema broju stanovnika svake opštine.²¹

U pogledu položaja nacionalnih manjina – narodnosti, Statut APKM je posebno razradio prava Albanaca (originalno navedeno *Šiptara*) i Turaka u glavi II stav 39, koji su imali pravo na upotrebu maternjeg jezika u organima vlasti i samoupravljanja, vođenju administracije i u razvijanju škola i drugih ustanova na jezicima ovih nacionalnih manjina. Vođenje administracije na albanskom (originalno navedeno *šiptarskom*) i turskom jeziku bilo je moguće u postupku kod pokrajinskih organa, okružnih sudova, ustanova i drugih organizacija koje ostvaruju prava i dužnosti Pokrajine, prilikom podnošenja molbi, žalbi, tužbi i drugih podnesaka, u slučaju izdavanja

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

rešenja, presuda, svedočanstava, uverenja, potvrda i drugih akata kojima su bila rešavana njihova prava i obaveze. Obim i način vođenja administracije na ovim jezicima određivale su opštine i radne organizacije na svojim teritorijama kroz svoje statute.²² Sredinom aprila 1963. u APKM su istaknuti kandidati za poslanike Savezne i Republičke skupštine, a jedan od najvećih predizbornih mitinga bio je održan 23. maja 1963. u Kosovskoj Mitrovici kada je pred oko 50.000 građana kandidat za poslanika P. Stambolić posebno kritikovao antijugoslovenske izjave albanskog i kineskog rukovodstva povodom proglašenja novog Ustava SFRJ, dok je F. Hodža konstatovao da su *Šiptari u Jugoslaviji našli svoju sreću i put u lepšu budućnost u bratskoj zajednici sa ostalim jugoslovenskim narodima*.²³

Izbori za predstavnike skupština opština održani su 26. maja i za poslanike Savezne i Republičke skupštine 16. juna 1963. u APKM. Prva sednica Pokrajinske skupštine Kosova i Metohije održana je 18. juna i na njoj je za predsednika ovog tela izabran Stanoje Aksić (1921–1970), za predsednika Pokrajinskog veća M. Malići, Privrednog veća S. Jusufi, Prosvetno-kulturnog veća E. Plana, Organizaciono-političkog veća D. Dragojević i Socijalno-zdravstvenog veća R. Mladenović. Za predsednika Pokrajinskog izvršnog veća izabran je A. Šukrija, dok su ostali članovi bili V. Deva, T. Simić, S. Hasani, H. Mustafa, R. Glavić, B. Nedeljković, I. Pulja i N. Gaši. Od 270 poslanika Pokrajinske skupštine njih 36 bilo je sa visokom stručnom spremom, 76 sa višom, 89 sa srednjom i 69 sa nižom. Na prvoj sednici Pokrajinskog izvršnog veća, održanoj 19. juna, obrazovana su tri odbora – Odbor za unutrašnju politiku pod S. Hasanijem, Odbor za društveni nadzor pod T. Simić i Odbor za opšta privredna pitanja pod V. Devom. Na plenumu Pokrajinskog komiteta SSRN za predsednika Pokrajinskog odbora SSRN izabran je Dž. Nimani, za potpredsednika Ž. Ćurčić i za sekretara I. Đukić. Na plenumu Pokrajinskog komiteta (PK) SKS za KM, održanom krajem juna, umesto Dž. Nimanija za novog organizacionog sekretara izabran je I. Kurteši.²⁴

²² Isto.

²³ *Istaknuti kandidati za poslanike Savezne i Republičke skupštine*, Jedinstvo, 22. april 1963; *Naš Ustav je snaga koja pokreće, orijentiše i deluje da brže idemo napred*, Jedinstvo, 27. maj 1963.

²⁴ Kada su u pitanju pokrajinski sekretari, za poljoprivredu i šumarstvo izabran je B. Radonjić, za opšte privredne poslove R. Sapundžija, za industriju i saobraćaj – A. Bakali, za budžet i opštu upravu – K. Patrnogić, za narodno zdravlje i socijalnu politiku – M. Balabani, za prosvetu i kulturu – K. Deva, za unutrašnje poslove – M. Mijušković, za trgovinu Dž. Džabiri, za narodnu odbranu – I. Jurjević i za poslove finansija R. Agaj. Videti: *Za nova pregnuća i uspehe*, Jedinstvo, 3. jun 1963; *Poslanici veća radnih zajednica Savezne narodne skupštine sa područja Kosova i Metohije*, Jedinstvo, 10. jun 1963; *Nova skupština u novoj sali*, Jedinstvo, 17. jun 1963; *Za predsednika Skupštine Kosova i Metohije izabran je Stanoje Aksić*, Borba, 19. jun 1963; *Izgrađivati nove demokratske oblike*, Jedinstvo, 24. jun 1963; *Imenovani*

Time je proces prerastanja Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju bio okončan, pri čemu se može uočiti da je on imao podršku najvišeg rukovodstva SKJ koje je smatralo će se na taj način sa jedne strane dati podstrek bržem ekonomskom napretku ovog prostora, a sa druge strane podstaći Albance, kao većinsko stanovništvo Kosova i Metohije, da se aktivnije integrišu u jugoslovensku federaciju.

Miomir Gatalović

TRANSFORMATION OF THE AUTONOMOUS KOSOVO METOHIJA
REGION INTO AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA
1959–1963

Summary

Plan for disbandment of the five districts and enlargement of the municipalities from 65 to 28 in the Autonomous Kosovo-Metohija Region was announced at the meeting of the Executive Committee of the Central Committee on the 12th September 1959. The Plan was confirmed at the session of the Regional Committee of the Communist Party of Serbia for Kosovo-Metohija on 10th October same year. The Law which approved disbandment of mentioned districts was adopted by the National Assembly of Republic of Serbia, and started to be applied from 1st January 1960. Creation of the new Kosovo-Metohija's Leposavic district territory was performed at the expense of central Serbia. The idea of equalization of Autonomous Kosovo Metohija with the other Serbian Provincem the Autonomous Province of Vojvodina Region matured as part of the adoption of the new Yugoslav constitution. It was announced at the meeting of the Executive Committee of the Yugoslav Central Committee on 22nd November 1961.

The new Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia was adopted on 7th April 1963. It has approved the creation of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija as a part of the Socialist Republic of Serbia. These changes were confirmed by the Constitution of the Serbia and the Statute of Kosovo-Metohija which were adopted on 9th and 10th April 1963. The autonomy of both provinces in Serbia was guaranteed by the Yugoslavia Constitution. Serbia had no longer the rights to abrogate them. The highest authority in Autonomous Province of Kosovo

and Metohija became the Provincial Assembly with five councils and 270 seats. The fundamental rights of the two most numerous national minorities – Albanians and Turks were especially developed. Territorial completion of Kosovo and Metohija province and its transformation from region to the province status was wholeheartedly supported the highest leadership of the Yugoslav Communist Party leadership. The highest Yugoslav circles believed that the change of the status would be followed by the rapid economic progress of the region. On the other hand, it was administrative and constitutional change will allowed Albanians, as the majority population Kosovo and Metohija, to actively integrate into the Yugoslav federation.

TRŠĆANSKA KRIZA 1974. I POGORŠANJE JUGOSLOVENSKO-AMERIČKIH ODNOSA*

APSTRAKT: U članku je analiziran uticaj obnavljanja graničnog spora između Jugoslavije i Italije na jugoslovensko-američke odnose. Aktuelizovanje dileme oko dugoročne održivosti provizornog rešenja u pogledu Trsta sankcionisanog Londonskim memorandumom, iskomplikovalo je odnose Jugoslavije sa njenim ključnim trgovinskim partnerom – Italijom, ali i saradnju sa SAD, bez koje je bila teško održiva jugoslovenska politika ekvidistance prema suprotstavljenim blokovima.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Italija, SAD, Tršćanska kriza, Tito, Aldo Moro, razgraničenje, vojni manevri, NATO

Tokom proleća 1974. godine odigravaju se događaji koji će dodatno iskomplikovati aktuelna nastojanja zvaničnika iz Beograda i Vašingtona za unapređenjem bilateralne saradnje. Upravo u to vreme ponovo dolazi do eskalacije tršćanske krize i oštre jugoslovensko-italijanske konfrontacije oko nekadašnje Zone B. Ono što je naročito izazivalo veliku dozu ogorčenja u Beogradu, bilo je učešće američke Šeste flote zajedno sa italijanskim oružanim snagama u manevrima u severnom Jadranu, nadomak Trsta. Uključivanje Amerikanaca u ove manevre u Beogradu je tumačeno kao namerna provokacija i američka podrška italijanskim teritorijalnim pretenzijama prema Jugoslaviji.

Povod za novo zaoštavanje jugoslovensko-italijanskih odnosa, koje je u mnogo čemu podsećalo na burna politička i vojna previranja u vreme eskalacije tršćanske krize tokom 1953. godine, bilo je jugoslovensko postavljanje metalnih tabli sa natpisom „SFR Jugoslavija – SR Slovenija“ na graničnim prelazima prema Italiji u oblasti Kopra i Buja koja je nekada pripadala

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature*, (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Zoni B. Ovo nije bilo prvi put da Jugoslavija pribegne ovakvom rešenju u cilju konačne inkorporacije Zone B u sastav jugoslovenske teritorije. Deset godina ranije, oktobra 1964, Jugoslavija je takođe postavila slične table. Doduše, one nisu bile metalne i na njima je pisalo samo – „Državna granica“. Ali, posle protesta Italije, Jugoslavija je uklonila ove table. Ovaj put, zvanični Beograd nije bio spreman na popuštanje.¹

Kao i ranije, otpočeo je svojevrsan „rat notama“. Prvo je italijanska vlada uputila Jugoslaviji dve oštre protestne note (15. februara² i 11. marta 1974³) u kojima je upozorila jugoslovenske vlasti da postavljanje metalnih ploča „nema osnovu ni u jednom sporazumu u materiji sa italijanskom vladom i da je u suprotnosti sa Ugovorom o miru i Londonskim memorandumom o saglasnosti od 5. oktobra 1954. godine“; „da jugoslovenski suverenitet nikada nije bio proširen na italijansku teritoriju označenu kao Zona B“ i „da je nedopustiva svaka jednostrana promena postojećeg statusa između Italije i Jugoslavije“.⁴ Italijani su upozoravali svog suseda da demarkaciona linija uspostavljena Londonskim memorandumom nije ujedno i granična linija između dve zemlje i da zato na tom prostoru Jugosloveni ne smeju da postavljaju ploče kojima se prejudicira konačno razgraničenje.

Jugoslovenska vlada je u svojoj noti od 15. marta ovakve stavove Italijana okarakterisala kao „grubo mešanje u unutrašnje poslove SFRJ i napad na njen suverenitet i teritorijalni integritet“, kao „otvorene teritorijalne revandikacije na delove SFRJ“ i „pokušaj revizije mirovnih ugovora zaključenih posle Drugog svetskog rata“.⁵

Ubrzo je usledio italijanski odgovor. U noti od 19. marta, italijanska vlada je još eksplicitnije insistirala na provizornosti Memoranduma o saglasnosti i pravnoj neutemeljenosti jugoslovenskih optužbi.⁶

Već narednog dana, 20. marta 1974, u Beogradu je održana sednica Saveznog izvršnog veća, na kojoj su donete važne odluke, koje će činiti srž

¹ Massimo Bucarelli, *Zakasnelo prijateljstvo – italijansko-jugoslovenski odnosi u drugoj polovini dvadesetog veka – 1947–1992*, Tokovi istorije, br. 3/2012, 13–36; Saša D. Mišić, *Politički odnosi Jugoslavije i Italije u periodu od 1968. do 1975. godine*, doktorska disertacija odbranjena 13. marta 2013. na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

² DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 48 276. *Telegram Ambasade SFRJ u Rimu Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove, 23. februar 1974.*

³ Isto, PA, Italija, f-58, 410 915. *Telegram Ambasade SFRJ u Rimu Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove, 11. mart 1974.*

⁴ Tekst nota italijanske vlade povodom postavljanja tabli na graničnim prelazima prema Italiji i jugoslovenske note videti u: *Borba*, 16. mart i 5. april 1974.

⁵ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 412 231. *Najnoviji razvoj jugoslovensko-italijanskih odnosa.*

⁶ Isto, 412 472.

buduće politike Jugoslavije u sklopu rešavanja graničnog spora sa Italijom.⁷ Odlučeno je da se spor sa Italijom internacionalizuje i to na taj način što će jugoslovensko ministarstvo inostranih poslova naložiti jugoslovenskoj delegaciji na Konferenciju o evropskoj bezbednosti i saradnji, koja se upravo održavala u Ženevi, da upozna učesnike tog skupa sa svim detaljima u vezi sa jugoslovensko-italijanskim sporom. Budući da je jedna od ključnih tema kojima se bavila Konferencija u Ženevi bilo upravo pitanje nepovredivosti granica, jugoslovenski predstavnici su trebali da skrenu pažnju ostalim delegatima na „italijanske pretenzije koje predstavljaju udarac ciljevima ove konferencije“ i ujedno i pokušaj „revizije“ stanja stvorenog posle Drugog svetskog rata. U tom smislu, Italija je jedina zemlja u Evropi koja otvoreno ispoljava teritorijalne pretenzije prema svojim susedima. Pored toga, jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima širom sveta su date posebne instrukcije kako da obrazlože stavove svoje vlade o novonastalom problemu. Tu su posebnu ulogu trebala da odigraju diplomatska predstavništva u Velikoj Britaniji i SAD, zemljama koje su učestvovala u potpisivanju i bile garant punovažnosti Memoranduma o saglasnosti iz 1954. U sklopu internacionalizacije spora sa Italijom, odlučeno je da se spor iznese i pred Ujedinjene nacije i u tom smislu trebalo je o tome uručiti posebno pismo samom generalnom sekretaru svetske organizacije Kurtu Valdhajmu.⁸

Posebna pažnja tokom pomenute sednice SIV-a poklonjena je merama koje treba preduzeti na unutrašnjem planu kako bi se na pravi način odreagovalo na italijansku kampanju. U tom smislu, „društvenopolitičkim organizacijama“ naloženo je da preduzmu „odgovarajuće aktivnosti“ da bi se šira jugoslovenska javnost što bolje upoznala sa novonastalom situacijom i podstakla na akciju. Rezultati ovakve strategije mogli su se vrlo brzo osetiti. „Aktiviranje“ domaće javnosti usledilo je vrlo brzo. Nije prošlo ni nekoliko dana od sednice SIV-a, a širom zemlje su započele „spontane“ manifestacije i javni protesti protiv italijanske vlade. Presudnu ulogu u tom sklopu imala su informativna sredstva, u prvom redu – štampa. Već od 22. marta ove aktivnosti poprimaju obrise dobro sinhronizovane i koordinisane kampanje. Štampa i televizija na udarnim mestima objavljivali su vesti o sporu sa Italijom i sve to bogato ilustrovali fotografijama sa protestnih mitinga na kojima su dominirale parole podrške jugoslovenskom rukovodstvu. Na tim mitinzima, ali i u stotinama pisama upućenim Titu, uz oštre proteste sve više se izražava spremnost da se oružjem brani suverenitet Jugoslavije. Pri tome se naročito vodilo računa da se naglasi postojanje

⁷ AJ, PR, I-5-b/44–17. *Informacija o jugoslovensko-italijanskim odnosima*, 21. mart 1974.

⁸ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 414 643. Dopis SIV upućen SSIP-u 29. marta 1974; Isto, f-58, 412 478. *Ambasadama SFRJ u Moskvi, Vašingtonu, Londonu, Parizu, Misiji pri UN u Njujorku*, 22. mart 1974.

punog jedinstva svih aktera protesta i jedinstvo jugoslovenskog rukovodstva. Protesti se odigravaju u svim delovima zemlje i u njima učestvuju građani svih profesija i svih starosnih doba (studenti zajedno sa profesorima, radnici, ostareli borci, seljaci, vojne starešine i pripadnici svih redova vojske).⁹

Krajem marta 1974. jugoslovensko-italijanski spor sve više poprima obrise ozbiljnog sukoba na relaciji Jugoslavija – NATO. Do ovakvog obrta dolazi zbog manevara amfibijskih snaga NATO-a u oblasti Tršćanskog zaliva. Plan za održavanje ovih vojnih manevara sačinjen je godinu dana ranije i jugoslovenske vlasti su bile blagovremeno upoznate sa tim planom. Pa ipak, zvaničnici iz Beograda su optužili SAD i NATO da su se, opredeljujući se za ovu akciju, upravo u momentu kada je kriza na ovom prostoru opasno eskalirala, svrstali na italijansku stranu. Od tog momenta spor između Jugoslavije i Italije dobija novu, širu dimenziju i još ozbiljniji karakter.

Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Toma Granfil, povodom manevara italijanskih oružanih snaga i američke Šeste flote u severnom Jadranu u rejonu Trsta, uputio je 25. marta 1974. oštro upozorenje jugoslovenske vlade Velsu Stableru (Wels Stabler), pomoćniku državnog sekretara za Evropu u Stejt departmentu i zatražio objašnjenje o pozadini ovakvog poteza SAD. Sa američke strane strane izraženo je „žaljenje što je došlo do problema između dve zemlje sa kojima SAD imaju prijateljske odnose“ i iskazana nada da će se tu uskoro naći pozitivno rešenje. Pri tome, izostao je bilo kakav komentar u vezi sa američkim uplitanjem u jugoslovensko-italijanski konflikt.¹⁰

Dva dana kasnije, taj problem je bio tema žive diskusije između američkog ambasadora Malkolma Tuna (Malcolm Toon) i zamenika jugoslovenskog ministra inostranih poslova Jakše Petrića. Tun je uveravao Petrića „da niukom slučaju ne može biti reči o tome da NATO stoji iza italijanske interpretacije spora“, već o „nesretnoj koincidenciji“. Manevri su planirani već odavno i „između njih i italijanske note ne postoji nikakva povezanost“, naglasio je Tun. Petrić nije prihvatao ovakvu argumentaciju. Manevri su, po njemu, mogli biti ranije planirani, jer je ranije isplanirano i donošenje italijanske note. U tom smislu, Petrić je postavio pitanje: „zašto je u ovom trenutku, nakon 20 godina, italijanska vlada našla za potrebno da otvoreno istupa sa teritorijalnim pretenzijama“. Budući da su u jugoslovenskim političkim krugovima bile poznate procene Stejt departmenta o oslabljenoj međunarodnoj poziciji Jugoslavije zbog dezintegracionih procesa u

⁹ S. D. Mišić. *n. d.*, 298–299; AJ, KPR; I-5-b/44–17. *Informacija o jugoslovensko-italijanskim odnosima do 30. marta 1974. g.*; Isto. *Informacija o telegramima upućenim Predsedniku Republike povodom nota italijanske vlade.*

¹⁰ AJ, KPR, I-3-a/107–210. *Jugoslovensko-italijanski odnosi. Stav SAD.*

zemlji i Titovog narušenog zdravlja,¹¹ Petrić se takođe zapitao nije li italijanski nastup „povezan sa nekim procenama o međunarodnom položaju Jugoslavije“.¹²

Tokom narednih dana u Jugoslaviji otpočinje oštra novinska kampanja protiv SAD zbog vojnih manevara u severnom Jadranu. U tom duhu, karakterističan je članak objavljen 3. aprila na prvoj strani *Borbe*, naslovljen „Manevri pritiska“. Američko-italijanski manevri su u ovom redakcijskom uvodniku okarakterisani kao „opasno povampirenje strašila iz Hladnog rata“ u cilju „zastrašivanja jedne miroljubive i nesvrstane zemlje“. Pri tome, u članku se nedvosmisleno ukazuje na političku pozadinu ove „mračne predstave“. Ona se održava „pod okriljem i amblemima NATO pakta, organizacije sa petnaestak zemalja-članica, čije vlade izgleda još uvek nisu dovoljno svesne koliko ih ovo paradiranje krstarica – u sadašnjoj i ovakvoj situaciji – stavlja u izuzetno delikatan položaj. Naime, manevri u Jadranu se ne vrše prema nekom drugom bloku ili paktu, već prema granicama nesvrstane i miroljubive Jugoslavije koja je toliko mnogo učinila da se jadranske vode sve češće i više spominju kao 'more mira'. Pojava Šeste flote u ovom delu Mediterana, po prvi put na vojnim manevrima, uz otezanje sa prisustvom u Tršćanskom zalivu, opasan je i događaj i presedan: u znatno širim evropskim razmerama“.¹³

Već narednog dana, posle objavljivanja ovog članka, predstavnik američke ambasade zatražio je prijem u jugoslovenskom ministarstvu inostranih poslova, kako bi izrazio protest zbog ovakvog „netačnog izveštavanja“ jugoslovenske štampe o vojnim manevrima u severnom Jadranu. Posebno mu je smetalo to što se u *Borbi* navodi da se radi o „prvim“ manevrima ove vrste u tom delu Jadranskog mora, iako je takvih manevara bilo i ranije, što je inače dobro poznato jugoslovenskim vlastima. Da su to stvarno bili prvi ovakvi manevri, onda bi to imalo nekog značaja. Plasiranje ovakvih netačnih podataka, Amerikanci su tumačili svesnom namerom jugoslovenskih zvaničnika da se predimenzionira značaj jedne rutinske vojne vežbe i uveri sopstvena javnost da se u susedstvu dešava nešto dramatično. Što se tiče kasnijeg kraćeg zadržavanja američke flote u Tršćanskoj luci po završetku vežbe, američki diplomata je objasnio da je ambasador Tun pokušao da ubedi učesnike manevara da brodovi odu u neku drugu luku a ne Trst, ali je to odbačeno, jer bi to značilo odustajanje od ranijeg dogovora, što bi svakako naišlo na negativan prijem kod italijanske vojne komande i vlade. S dru-

¹¹ Dragan Bogetić, *Američke analize budućnosti Jugoslavije posle Tita s početka 70-tih godina*, Tokovi istorije, br. 1/2012, Beograd 2012, 159–174.

¹² AJ, KPR, I-5-b/104–19. *Zabilješka o razgovoru zamjenika saveznog sekretara J. Petrića sa ambasadorom SAD M. Toon-om, 27. marta 1973.*

¹³ *Borba*, 3. april 1974.

ge strane, tu se radilo o rutinskoj odluci, koja je bila prirodna s obzirom na prostorno određenje u kome je realizovana amfibijska vežba i koja ni na koji način nije bila uperena protiv Jugoslavije (američki brodovi su i ranije često bili usidreni u Tršćanskoj luci). Posle objavljivanja pomenutih novinskih komentara, američka ambasada u Beogradu poslala je saopštenje za jugoslovensku štampu, ali nijedan list nije to objavio, iako je, po mišljenju američkih diplomata, to bio najbolji način da se jugoslovenska javnost upozna sa stavom SAD. Ovako, ovaj spor se dalje zaoštava „mimo američke kontrole“, iako bi američke vlasti želele „da se izađe iz ove situacije“, jer su zainteresovane za dobre odnose sa Jugoslavijom. Stoga je prilog, koji nisu hteli da objave nijedne novine u Jugoslaviji, ipak, uručen predstavniku jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova. U njemu je ukazano da „s obzirom na ovdašnje očigledno pogrešno shvatanje cele stvari, svakako će biti korisno objasniti, da snage Sjedinjenih Država i Italije učestvuju u davnoplaniranim amfibijskim vežbama NATO-a malih razmera. Slične amfibijske vežbe NATO-a održavane su i u toku minulih godina u ovom istom kraju. One ni na koji način nisu u vezi sa sadašnjim italijansko-jugoslovenskim spornim pitanjem oko Trsta. Sjedinjene Države i dalje ostaju verne stavu koji smo zauzele 1954. godine kada su Italija, Jugoslavija, Velika Britanija i Sjedinjene Države potpisale Londonski memorandum o sporazumu u pogledu Slobodne Teritorije Trsta“.¹⁴

Za razliku od Amerikanaca, koji su vrlo energično reagovali na zbivanja u Jugoslaviji povodom manevara u severnom Jadranu, jugoslovenski saveznici iz Pokreta nesvrstanosti držali su se vrlo uzdržljivo i pasivno. O tome je redovno bilo obaveštavano jugoslovensko ministarstvo inostranih poslova u brojnim telegramima iz jugoslovenskih ambasada sa afro-azijskog i latino-američkog prostora. Tipičan je bio telegram iz Alžira, inače države poznate po radikalnim stavovima prema politici SAD i vojnim akcijama NATO-a. U tom telegramu se ukazuje na sklonost alžirskih zvaničnika da izbegnu bilo kakvo sporenje sa Italijom zbog Jugoslavije, jer bi na taj način mogli ugroziti ekonomsku saradnju sa Italijom, koja je od primarnog interesa za većinu mediteranskih država. Stoga, na pitanje jugoslovenskih diplomata: „Zašto ne reaguju i zašto ne osude Italijane zbog njihovih teritorijalnih aspiracija prema Jugoslaviji“, Alžirci su se opravdavali da im je teško da se na pravi način postave, jer se tu radi o širem problemu, proizašlom iz agresivne politike zapadnih sila i da je, zapravo, glavni krivac Amerika i NATO, jer im smeta nesvrstanost i međunarodna pozicija Jugoslavije.¹⁵

¹⁴ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 415 523. *Zabeleška o razgovoru D. Grubora, zamenika načelnika IV uprave sa D. Tice, savetnikom ambasade SAD, 4. april 1974.*

¹⁵ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-59, 424 798. *Telegram ambasade SFRJ u Alžiru Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove, 20. maj 1974.*

Ni Sovjeti nisu ispoljavali neku naročitu spremnost da podrže Jugoslaviju u njenom sporu sa Italijanima i Amerikancima. I oni su se tu, naravno, rukovodili sopstvenim interesima i nastojanjima da ne ugroze bipolarni detant. U izveštaju jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova, naslovljenom „Reagovanje u evropskim socijalističkim zemljama na najnoviji razvoj jugoslovensko-italijanskih odnosa“, ukazano je na to „rezervisano“ i „pasivno“ držanje Kremlja. Ono je posebno dolazilo do izražaja tokom prve faze spora – „nije bilo ni internih, niti javnih reagovanja i komentara, niti natpisa u štampi“. Nešto kasnije, SSSR je reagovao tako što je govorio „da je iznenađen italijanskom akcijom i da se pita koji su razlozi naveli italijansku vladu da u vreme detanta i KEBS-a istupa na ovaj način“. Posle dalje eskalacije spora, SSSR je konačno izneo svoj zvaničan stav „da nema govora o menjanju posleratnih granica i da do toga može doći samo putem rata, što je malo verovatno u sadašnjim uslovima“. U tom smislu je naglašavano da „što se tiče SSSR, pitanje jugoslovensko-italijanske granice je rešena stvar... Mirovni ugovor sa Italijom i Londonski sporazum predstavljaju deo evropskog uređenja posle Drugog svetskog rata“. Sovjetsko insistiranje na „nepromenljivosti“ evropskih granica (za razliku od stava Zapada o „nepovredivosti“ granica) predstavljalo je, zapravo, sovjetski odgovor na svaki eventualni pokušaj da se dovedu u pitanje granice prema Nemačkoj.¹⁶

U jugoslovenskom ministarstvu inostranih poslova su smatrali da je razvoj situacije primorao Sovjete da, makar, deklarativno podrže Jugoslaviju, ali da pri tome čine sve što je u njihovoj moći da ubede jugoslovenske zvaničnike da odustanu od daljeg zaoštavanja spora. Taj pokušaj „da nas smiruju“, posebno je dolazio do izražaja u sovjetskim upozorenjima „da treba voditi računa da nas protivnička strana ne isprovocira“, „da ne treba isključiti mogućnost italijanskog pokušaja da se Jugoslavija prikaže kao faktor koji otežava sporazumevanje i saradnju u Evropi“. Ovakva dozirana i uslovljena sovjetska podrška dolazila je do izražaja i u napisima u sovjetskoj štampi. Naime, tu su, doduše, bile prenošene izjave jugoslovenskih zvaničnika i pisanje jugoslovenske štampe, ali nisu davani nikakvi komentari. Ovakav prilaz, takođe, dolazio je do izražaja i tokom svih razgovora vođenih između jugoslovenskih i sovjetskih zvaničnika. U tim razgovorima Sovjeti su ukazivali na to da se radi o „neprijatnoj stvari“ i „da ne veruju da iza ove provokacije stoji Niksonova administracija, jer situacija koja bi nastala daljim pogoršanjem jugoslovensko-italijanskih odnosa ne bi mogla da ostane bez posledica na sovjetsko-američke odnose i na dosadašnji trend popuštanja u Evropi i šire“. Ambasador SSSR-a na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji, Mendeljevič, upozorio je Jugoslovane da su Sovjeti „bili

¹⁶ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 415 576. *Reagovanje u evropskim socijalističkim zemljama na najnoviji razvoj jugoslovensko-italijanskih odnosa.*

zabrinuti i iznenađeni našim istupanjem na KEBS-u i interesovao se da li je naša delegacija ovo pitanje pokrenula samoinicijativno ili po instrukcijama vlade. Izneo da bi insistiranje na daljem razmatranju ovog problema na KEBS moglo komplikovati dalji tok Konferencije“. Istovremeno, sovjetski predstavnik je istakao da je njegova vlada „zadovoljna blagom reakcijom Italijana“. Pored svih ovih negativnih opaski na račun sovjetskog držanja u aktuelnoj situaciji, u izveštaju se navodi da SSSR želi da tu situaciju iskoristi i za „svojevrsan pritisak u pravcu približavanja nekih naših stavova sovjetskim stavovima (pitanje granica, dokumenti KEBS-a)“.¹⁷

Pa ipak, zvanični Beograd nije odustao od svojih nastojanja da iskoristi KEBS kao pogodnu tribinu za internacionalizaciju svog spora sa Italijom i predstavi Italiju kao državu koja dovodeći u pitanje granicu prema svom susedu – dovodi u pitanje osnovna načela za koja se Konferencija zalaže. Stavovi iz platforme, usvojeni na sednici Saveznog izvršnog veća 20. marta 1974, i dalje su činili okosnicu jugoslovenske politike prema Italiji.¹⁸

Mesec dana posle početka krize, konačno se oglasio i sam Josip Broz. To je učinio tokom boravka u Sarajevu i razgovora sa tamošnjim rukovodstvom. Obraćajući se predstavnicima društveno-političkih organizacija u Sarajevu, 15. aprila 1974, izložio je svoje mišljenje o teritorijalnim pretenzijama Italije i italijansko-američkim vojnim manevrima u Jadranu. „Ovaj pritisak na nas nije slučajan, to nije samo stvar Italije, to je stvar i Atlantskog pakta. Nisu Amerikanci slučajno sa njima izvodili manevre tu, na Jadranu, pred našim nosom, na našoj granici“. Elaborirajući tezu da je Jugoslavija „tačka na koju se vrše pritisci“, Tito je dao i svoje tumačenje pozadine takvog stanja: „Vi znate da je bilo raznih pričanja. Neki su pisali da sam ja šlogiran, pisali su ovo i ono... A takvi stalno čekaju da do nečega dođe u Jugoslaviji, da se ona pocijepa, raspadne, ne bi li šta dobili“.¹⁹

Novinska kampanja u Jugoslaviji protiv SAD i Titov govor u Sarajevu uzrokovali su izuzetno negativne reakcije u SAD. Pomoćnik državnog sekretara za Evropu Vels Stabler pozvao je jugoslovenskog ambasadora u Vašingtonu Tomu Granfila i ponovo mu izložio stavove svoje vlade u vezi aktuelnog spora. Upozorio ga je da su jugoslovenske optužbe u potpunosti neutemeljene i da se zvanični Vašington odlučno protivi davanju podrške bilo čijim teritorijalnim pretenzijama.²⁰

¹⁷ Isto.

¹⁸ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 417 529. *Obnavljanje pretenzija Italije na bivšu Zonu B i program naših daljih akcija.*

¹⁹ *Predsednik Tito govori predstavnicima društveno-političkih organizacija Sarajeva*, Borba, 16. april 1974.

²⁰ DA MSP RS, 1974, PA, Italija, f-58, 417 529. *Reagovanje SAD na najnoviji razvoj jugoslovensko-italijanskih odnosa*, 10. april 1974.

Predstavnici američke ambasade u više navrata su izražavali svoje nezadovoljstvo pisanjem jugoslovenske štampe o manevrima u severnom Jadranu. Ukazivali su na netačnost navoda da ti manevri predstavljaju bilo kakav oblik pritiska na Jugoslaviju i da se takvi manevri u kojima učestvuje Šesta flota prvi put organizuju upravo u tom delu Mediterana (slični manevri u kojima je američka Šesta flota učestvovala su organizovani i ranije).²¹

Ambasador Tun je u pismu pomoćniku ministra za inostrane poslove Raifu Dizdareviću, 5. aprila, izrazio svoju „uznemirenost“ zbog komentara u jugoslovenskoj štampi, na radiju i televiziji o manevrima NATO-a i „tobožnoj američkoj podršci Italiji“. Istakao je da bi u slučaju da su manevri otkazani – Italijani to tumačili kao podršku Jugoslaviji. Obe strane, i Jugoslavija i Italija, zbog problema koje imaju na unutrašnjem planu svesno doprinose eskalaciji spora, smatrao je ambasador. Jugoslavija to čini kako bi „veštački ojačala jedinstvo“ među republikama, a Italija radi privremene podrške ekstremnih krugova „klimavoj vladi“.²²

Da su jugoslovenska strahovanja o unapred isplaniranom i koordinisanom sadejstvu američke i italijanske vlade u vreme eskalacije tršćanske krize bila u celini neopravdana i bezrazložna, pokušao je da uveri jugoslovenske diplomate i američki državni sekretar Henri Kisindžer (Henry Kissinger). Dobra prilika za to ukazala se tokom Šestog specijalnog zasedanja Generalne skupštine UN, kome je pored američkog državnog sekretara, prisustvovao i jugoslovenski ministar inostranih poslova Miloš Minić.

Bez obzira na evidentnu razliku u stavovima ove dvojice ministara oko uzroka i modaliteta razrešenja energetske krize kojoj je bilo posvećeno pomenuto vanredno zasedanje Generalne skupštine i bez obzira na činjenicu da je tokom prethodnog redovnog zasedanja svetskog parlamenta Kisindžer odbio da se susretne sa Minićem (zbog Minićevih optužbi na račun SAD u vezi sa državnim udarom u Čileu) – dvojica diplomata su ovaj put pokazala zavidan stepen kooperativnosti.

Tokom razgovora, vođenog 15. aprila 1974. u sedištu UN, nezaobilazna tema, naravno, bio je problem koncipiranja nove platforme na kojoj bi se ubuduće zasnivali odnosi između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Kisindžer je ovaj razgovor otvorio stavljajući u prvi plan pozitivne efekte inicijative nesvrstanih zemalja tokom Šestog specijalnog zasedanja Generalne skupštine i ispoljavajući određeno razumevanja za jugoslovenske stavove o tom pitanju. Istakao je „da kao osnovni principi jugoslovensko-američkih odnosa ostaju da važe oni koji su postavljeni tokom sastanaka predsednika Niksona i Tita u Beogradu i Vašingtonu“. U

²¹ AJ, PR, I-3-a/107-210.

²² AJ, PR, I-3-a/107-211. *Jugoslovensko-italijanski odnosi. Stav SAD.*

tom smislu, Kisindžer je, čak, dva puta ponovio „da vidi jugoslovensku nesvrstanost, kao pozitivan doprinos svetskom miru“.²³

Minić je ovo pozitivno primio – rekao je da ceni ova uveravanja i da će ih preneti svojoj vladi. Upozorio je Kisindžera da su ta uveravanja „posebno značajna sada, u momentu kada je jugoslovenska javnost uznemirena zbog nekih iznenađujućih koincidencija“. Postepeno je težište razgovora prebacivao na glavni problem u jugoslovensko-američkim odnosima. Naglasio je da „bismo bili mnogo srećniji da u ovom momentu nije došlo do manevara Šeste američke flote u neposrednoj blizini naših granica“ i da je još veću zabrinutost u Jugoslaviji izazvalo to „što su ti brodovi posle manevara otišli u Trst. To je, hteli mi to ili ne, poprimilo karakter vojnog pritiska na Jugoslaviju“. Istakao je da to „nije samo naš utisak, nego i mnogih drugih u Evropi i u svetu“.²⁴

Kisindžer je negirao da SAD vrše bilo kakav pritisak na Jugoslaviju svojim učešćem u manevrima na severnom Jadranu. Stalno je ponavljao da američka „pomorska akcija u oblasti Trsta nema nikakve veze sa jugoslovensko-italijanskim sporom“.²⁵ Objasnio je „da u slučajevima kad SAD negde vrše vojni pritisak, on o tome obično biva obavešten. U ovom konkretnom slučaju nije uopšte znao gde idu brodovi posle manevara. Radi se o rutinskoj odluci mornarice“. Uveravao je Minića da to nema nikakvu političku pozadinu, ali mu se činilo opravdanim i to „što smo mi to mogli shvatiti kao pritisak“. Dodao je, kao u šali, „da ne bi trebalo da pojačavamo naš obalni odbrambeni sistem protiv američke mornarice, jer bi to bilo nepotrebno trošenje sredstava“. Minić je, reagujući na ovu upadnicu, upitao Kisindžera: „šta bi on uradio na našem mestu, u situaciji ovolikog broja nepoželjnih koincidencija“, na šta je ovaj odgovorio: „To je pravo pitanje“, ali je potom dodao „da je odgovor na njega već pošteno dao“. Izjavio je „da se SAD neće uplitati u naš spor sa Italijom oko Trsta i nikakve vojne manifestacije u Jadranu neće sprovesti koje bi mogle ličiti na zastrašivanje“. Smatrao je potrebnim da napomene „da je dosadašnja aktivnost SAD na Jadranu bila više usmerena na zaštitu Jugoslavije“ nego na neku suprotnu opciju. Doduše, odmah se ogradio da Jugoslavija nije nikada takvu zaštitu tražila „ali je bilo momenata kada su SAD o tome razmišljale“. Po već usta-

²³ FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 68. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974. US-Yugoslav bilateral Relations*; AJ, KPR, I-4-c/2–19.

²⁴ DA MSP RS, 1975, PA, SAD, f-124, 418 133. *Zabeleška o razgovoru potpredsednika SIV-a i saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića sa državnim sekretarom za inostrane poslove SAD H. Kisindžerom, 15. aprila 1974. u Njujorku.*

²⁵ FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 68. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974. US-Yugoslav bilateral Relations.*

ljenom klišeju, Minić je precizirao „da mi zaštitu ne tražimo ni od koga“ i da „ukoliko dođe do agresije i rata protiv nas, to će biti opštenarodni rat naroda Jugoslavije kakav smo vodili i u nedavnoj prošlosti“. Ipak, zahvalio se Kisindžeru na iskazanoj spremnosti SAD da pruže podršku Jugoslaviji ukoliko bi njen suverenitet bio ugrožen. U datoj situaciji, smatrao je da bi poželjnije bilo da se zajedničkim naporima Jugoslavije i SAD „poprave štetne posledice za naše bilateralne odnose koje su proizašle iz pomenutih okolnosti“. Tu je, pre svega, imao u vidu intenziviranje ličnih kontakata zvaničnika dveju država. „Naprimera, planirana, pa odložena, poseta ministra trgovine Denta ili konsultacije Vašeg zamenika Raša“. Ovu inicijativu podržao je Kisindžer, smatrajući da će dogovor s tim u vezi biti lako postići. Obećao je da će se i sam lično angažovati i sugerisao Miniću da jugoslovenska ambasada u Vašingtonu to konkretizuje. Još jednom je naglasio da, kada je reč o sporu Jugoslavije i Italije, SAD ne podržavaju teritorijalne zahteve Italije i izneo svoj utisak da takvi zahtevi neće još dugo biti forsirani, jer su uslovljeni momentalnim unutrašnjim političkim okolnostima. Dodao je „da su, iskreno govoreći i SAD bile iznenađene“ postupcima Italije i obećao „da će učiniti sve što mogu da se stvari stišaju“. Minić se složio sa Kisindžerom da je postupak Italije predstavljao svojevrsno iznenađenje, s obzirom na dugogodišnju prisnu jugoslovensko-italijansku saradnju, koja je nailazila na veliko uvažavanje u Evropi. U tom smislu, napomenuo je da Jugoslavija nema nikakvih teritorijalnih pretenzija ni prema Italiji ni prema bilo kojoj drugoj zemlji u Evropi i da pitanje svojih granica smatra definitivno rešenim. Stoga o tom pitanju nema uopšte nameru da razgovara sa Italijom, a da je na Italiji da ispravi ono što je učinila.²⁶

U Beogradu je Kisindžerovo istupanje tokom razgovora sa Minićem ocenjeno kao veliki zaokret u politici SAD prema Jugoslaviji i kao pokušaj Amerikanaca da vrate odnose sa Jugoslavijom na „normalni kolosek“. Takav zaokret objašnjen je pojačanim respektom SAD prema Jugoslaviji zbog njenog relativno izbalansiranog nastupa u UN u sklopu borbe nesvrstanih zemalja za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka (u odnosu na grupu „radikalnih“ nesvrstanih zemalja koje je predvodio alžirski predsednik Bumedijen). U duhu takvog tumačenja, Nikson i Kisindžer su procenili da je politika pritiska na Jugoslaviju tokom prethodne dve godine bila „pogrešna“ i „nije dala rezultate“, već sasvim suprotne efekte, posebno kada je reč o sporu Jugoslavije sa Italijom. Stoga je pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa išlo na ruku Sovjetima, a potencijalno nanosilo štetu Amerikancima, tim pre što je u pitanju bila jedna uticajna članica Pokreta

²⁶ DA MSP RS, 1975, PA, SAD, f-124, 418 133. Zabeleška o razgovoru potpredsednika SIV-a i saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića sa državnim sekretarom za inostrane poslove SAD H. Kisindžerom, 15. aprila 1974. u Njujorku.

nesvrstanosti koja je igrala važnu ulogu u sklopu razrešenja krize na Bliskom istoku i koordinisane akcije nesvrstanih zemalja čiji je cilj bila radikalna transformacija postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka. Jugoslovenski zvaničnici su razgovor Minića i Kisindžera ocenjivali kao „koristan“ i „konstruktivan“. Nastojanja američkog državnog sekretara da obezbedi atmosferu za normalizaciju bilateralnih odnosa uprkos Minićevoj kritičnosti na račun američkih „pritisaka“ i „iznenađujućih koincidencija“ u pogledu jugoslovensko-italijanskog spora, shvatili su kao američko prihvatanje Jugoslavije kao ravnopravnog partnera, proizašlo iz saznanja „da se pritisci ne isplate“.²⁷

Mada Kisindžer nije u potpunosti uspeo da ubedi Minića u pogledu stvarne pozadine američkog učešća u manevrima u severnom Jadranu, čini se da je njegovo obrazloženje ipak bilo iskreno i da je odražavalo stvarno raspoloženje unutar američkih političkih krugova. To se može zaključiti i na osnovu sadržine razgovora koji su na ovu temu u Vašingtonu narednog meseca vodili ambasador Malkolm Tun, Robert Elsvort (Elsworth), pomoćnik američkog ministra za odbranu i general H. Lobdel (Lobdell), direktor ministarstva za odbranu zadužen za Evropu. Iz samog tona i sadržaja razgovora vidi se da Amerikanci ni u kom slučaju nisu ranije isplanirali manevre u severnom Jadranu sa italijanskim pomorskim snagama, jer su znali da će Italija tokom marta ponovo pokrenuti pitanje Zone B. Odluku da se uključe u te manevre, uprkos eskalaciji jugoslovensko-italijanskog graničnog spora, doneli su teška srca, isključivo zbog toga što bi odlaganje tih manevara u Italiji bilo shvaćeno kao akt podrške Jugoslaviji. Svesni da će se u svakom slučaju zameriti ili Italiji, ili Jugoslaviji, Amerikanci su ipak dali prednost svom važnom savezniku iz NATO-a. Pa ipak, tokom razgovora, Tun je upozorio svoje sagovornike da treba razmotriti političke posledice manevara organizovanih u severnom Jadranu, u momentu kada je došlo do eskalacije tršćanske krize. Napomenuo je da „on ne bi voleo da se u doglednoj budućnosti tamo održavaju vežbe u koje su uključene američke vojne snage u Jadranu – bar dok Jugosloveni i Italijani ne pristupe pregovorima“. Iako mu je Elsvort skrenuo pažnju da zbog političkih faktora Amerikanci ne mogu da odustanu od svojih redovnih vojnih vežbi, postignuta je generalna saglasnost da se Tunovo stanovište ubuduće ima u vidu.²⁸

U Stejt departmentu su procenjivali da spor između Beograda i Rima ide na ruku nastojanjima pojedinih političara u Jugoslaviji koji se protive otopljanju jugoslovensko-američkih odnosa i podržavaju radikalne „antiimperijalističke“ stavove pojedinih članica Pokreta nesvrstanosti u

²⁷ DA MSP RS, 1975, PA, SAD, f-124, 418 610

²⁸ FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 69. *Memorandum of Conversation, Washington, June 25, 1974.*

Ujedinjenim nacijama. Protagonisti tog radikalizma, po proceni zvaničnika iz Vašingtona, insistiraju na tome da je bezbednost i nezavisnost Jugoslavije u većoj meri ugrožena od Zapada nego od Istoka. Stoga se u američkim političkim krugovima sve više ispoljava interes za što skorijim razrešenjem jugoslovensko-italijanskog spora.²⁹ Igrom okolnosti ovakav trend počinje da sve više dolazi do izražaja u praksi, zahvaljujući postepenom sazrevanju svesti obeju sukobljenih strana o štetnosti dalje eskalacije krize.

Naime, mesec dana posle otpočinjanja bilateralnog spora, rat nota između Jugoslavije i Italije ulazi u završnu fazu. U tom smislu, italijanska vlada je još 16. aprila 1974. uručila svoju poslednju notu Jugoslaviji. Ta nota je zapravo predstavljala odgovor na jugoslovensku notu od 30. marta. Iako se tekst ove note nije mnogo razlikovao od ranijih nota, ipak je njen ton bio znatno pomirljiviji. U tom smislu se može tumačiti i poruka da Italija „nema nikakvih teritorijalnih pretenzija prema SFRJ“ i da „poštuje demarkacionu liniju, jednako kao što poštuje državnu granicu“.³⁰ Spor je otpočeo upravo stoga što je italijanska vlada insistirala na oštroj distinkciji pravnih i političkih implikacija formulacija „demarkaciona linija“ i „državna granica“.

Posle ove note vrhunac krize u odnosima Jugoslavije i Italije je prošao. Ulazi se u završnu fazu razrešenja graničnog spora aktiviranjem tajnog pregovaračkog kanala. U taj mehanizam, zbog negativne reakcije italijanskog javnog mnjenja i nestabilnosti italijanske vlade, nije direktno uključeno italijansko ministarstvo inostranih poslova. Da je ovakvo rešenje bilo optimalno u postojećoj situaciji i da je jedino ono moglo da obezbedi redovne kontakte dve strane, pokazalo se tokom brojnih sastanaka koji su potom održani.

U neku ruku, ispravnost primene ovakve metodologije indirektno je potvrdio 28. septembra 1974. i sam italijanski ministar inostranih poslova (a nešto kasnije premijer), Aldo Moro, tokom sastanka sa jugoslovenskim kolegom Milošem Minićem, u sedištu UN u Njujorku. Odmah na početku razgovora Moro je skrenuo pažnju Miniću da, s obzirom na nesinhronizovanost političkog angažmana pojedinih članova vlade, uopšte nije detaljno upoznat sa delovanjem tog pregovaračkog „kanala“. Miniću ovakva upadica nije baš delovala ohrabrujuće. Upozorio je sagovornika da ga „zabrinjava da

²⁹ The National Archives, Foreign and Commonwealth Office, 28/2804. – Informacije jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova su ukazivale na sve učestalije pritužbe članica NATO svom savezniku Italiji zbog zaoštavanja odnosa sa Jugoslavijom. Tim povodom je pripreman i poseban sastanak zapadne alijanse. Od italijanske vlade je zatraženo da u pismenoj formi informiše članice NATO-a o svom stavu. – AJ, KPR, I-5-b/44–17. *Informacija o jugoslovensko-italijanskim odnosima*, 26. april 1974.

³⁰ AJ, KPR, I-5-b/44–17. *Verbalna nota*, 16. april 1974.

opet ne dođe do promene vlade, koja bi mogla da nas vrati na početak“.³¹ Ovdje treba posebno skrenuti pažnju na jedan ozbiljan problem koji je sam po sebi (po proceni jugoslovenskih diplomata) bio značajno izvoriste nestabilnosti i nepouzdanosti vlade u kojoj je Moro trebalo da ima ključnu ulogu. Radilo se o učestalim američkim pritiscima na Italiju povodom pitanja eventualnog učešća komunista i socijalista u novoj vladi. Taj „istorijski kompromis“ i „skretanje unutrašnjeg razvoja Italije u levo“, nije bio prihvatljiv za Amerikance i stoga su oni u svojim javnim izjavama upozoravali na nepoželjnost takvog obrta (predsednik Ford je tu bio dosta eksplicitan tokom svoje posete Italiji, juna 1974; američki ambasador u Italiji i američki kongresmeni su se na sličan način izjašnjavali). Smatrali su da bi uključivanje komunista u italijansku vladu „stimulativno delovalo na unutrašnja kretanja i procese i u drugima zemljama zapadne Evrope (Portugal, Francuska, eventualno Španija)“. S druge strane, to bi iskomplikovalo nastojanja SAD da otvore nove baze u Italiji u slučaju da aktuelna odluka Grčke o napuštanju NATO-a zbog Kiparske krize rezultira ukidanjem baza NATO-a u toj zemlji.³² U jesen 1974. godine, jugoslovenske službe bezbednosti su došle do podataka koji su ukazivali na ozbiljna unutrašnja previranja u Italiji čiji bi epilog mogao biti državni prevrat desničarskih snaga uz pomoć policije i armije. Sudeći po tim podacima, podršku ovakvom prevratu bi pružile i Sjedinjene Američke Države, koje su se energično zalagale za odstranjivanje komunista iz italijanske vlade (budući da nisu bili uvereni da bi ovi ispoljili dovoljan stepen kooperativnosti prema zapadnom paktu). Posle povlačenja Grčke iz NATO-a, sredinom avgusta 1974, pojačao se interes Amerikanaca da Italija postane najjače uporište zapadne alijanse na Mediteranu. Nastojanja Alda Moroa usredsređena na formiranje „velike koalicije“ demohrišćana i komunista ni u kom slučaju nisu bila kompatibilna sa ovakvim američkim planovima.³³

Imajući sve ovo u vidu, Minićeva podozrivost iskazana tokom razgovora sa Moroom činila se opravdanom. Ukoliko bi se jugoslovenske procene pokazale ispravnim, potencijalno je postojala opasnost da se zbog složenih odnosa u NATO-u dovede u pitanje višemesečni trud čitavog tima diplomata iz Jugoslavije i Italije. To je, naime, bilo vreme kada su se dve strane uglavnom dogovorile oko svih spornih pitanja vezanih za jugoslovensko-italijanski spor. Postignut je načelan dogovor oko manjih teritorijalnih korekcija na obe strane. Za Italiju je bila od posebnog značaja korektura u severnom sektoru spornog područja, odnosno proširenje industrijske

³¹ AJ, KPR, I-5-b/44-17. Zabeleška o razgovoru druga Miloša Minića sa ministrom inostranih poslova Italije, A. Morom, 28. septembra 1974. godine, u Njujorku.

³² DA MSP RS, Italija, f-55, 449 901. Karakteristike italijanske spoljne politike.

³³ AJ, KPR, I-5-b/44-17. Unutrašnja situacija u Italiji.

zone Trsta. Za Jugoslaviju je, pak, bilo najvažnije da italijanska vlada konačno prizna demarkacionu liniju koja je delila dve države kao definitivnu graničnu liniju. Tito i Moro su se dogovorili da treba potpisati bilateralni sporazum (a ne multilateralni kao što je bio Memorandum o saglasnosti) i da bi trebalo obezbediti povoljnu atmosferu za njegovu instrumentalizaciju tako što bi ga svečano obznanili tokom Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, koja je upravo ulazila u završnu fazu. Samim tim, ne bi se nametnuo nepoželjan zaključak da su preporuke ove konferencije naterala dve strane da konačno potpišu sporazum, nego sasvim suprotno, kako su Jugoslavija i Italija direktno ovim činom dale svoj doprinos oživotvorenju duha KEBS-a.³⁴

Proces normalizacije jugoslovensko-italijanskih odnosa i konačnog razgraničenja dve države okončan je 10. novembra 1975, potpisivanjem Sporazuma Jugoslavije i Italije u malom primorskom mestu Osimo, udaljenom 15-tak kilometara od Ankone. Sporazum su potpisali jugoslovenski ministar inostranih poslova Miloš Minić i ministar inostranih poslova Italije Marijan Rumor. Tim sporazumom je definitivno utvrđena jugoslovensko-italijanska granica. Praktično njime je samo formalno potvrđena konačna vlast obe države nad zonama koje su već bile njima priključene samim aktom potpisivanja Memoranduma o saglasnosti, oktobra 1954. godine.³⁵

Potpisivanjem Osimskog sporazuma uklonjeno je još jedno izvorište jugoslovensko-američkih nesuglasica. Reakcija Vašingtona tim povodom je bila izuzetno pozitivna. U momentu kada je „Jadranski mir“ već bio izvestan, predstavnik Stejt departmenta Robert Funset (Robert Funseth), na konferenciji za štampu, 2. oktobra 1975, izjavio je da dogovor dve vlade „odražava državnički pristup rukovodilaca obeju vlada u nastojanju da reše ovaj dugoročni problem“ i „korak napred ka postizanju stabilnosti i bezbednosti u ovoj oblasti u Evropi“. Slične ocene dominirale su i u američkoj štampi. Ovaj događaj ocenjen je kao „jedan od prvih rezultata u Samita Helsinkiju, koji je ublažio zategnutost između Istoka i Zapada i potvrdio princip da posleratne granice u Evropi ne mogu da se menjaju silom“. U tom smislu, u američkoj štampi se često navodila i izjava Alda Mora, „da Italija želi nezavisnu, integralnu Jugoslaviju, jer je u ovakvim uslovima Italija branjena sa svoje istočne strane“.³⁶

³⁴ AJ, KPR, I-5-b/44-17. Zabeleška o razgovoru druga Miloša Minića sa ministrom inostranih poslova Italije, A. Morom, 28. septembra 1974. godine, u Njujorku.

³⁵ DA MSP RS, 1975, PA, Italija, f-55, 452 752. Ugovor između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Republike Italije („Zbirka međunarodnih ugovora“). – Sporazum je stupio na snagu 3. aprila 1977. razmenom ratifikacionih instrumenata (AJ, KPR, I-5-b/44-18).

³⁶ DA MSP RS, 1975, PA, Italija, f-55, 448 154. Reagovanja zapadnih zemalja.

Može se reći da su već tokom leta 1974. otklonjene jugoslovensko-američke nesuglasice oko jugoslovenskog spora sa Italijom, a u Beogradu i Vašingtonu je optimistički procenjivano da je faza zahlađenja jugoslovensko-američkih odnosa definitivno okončana.³⁷

Dragan Bogetić

THE CRISES OVER THE TRIESTE 1974 AND DECLINE IN YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS

Summary

This article analyzes of renewed border dispute between Yugoslavia and Italy in 1974, and its impact on the Yugoslav-American relations. The US approach to the Yugoslav-Italian dispute in 1974 about the border issue 1974 in the former Zone B, seriously jeopardized the relatively positive trend of relations between Belgrade and Washington, established during the period after Nixon's first visit to Belgrade in 1970 and Tito's visit to Washington in 1971. The appearance of the US Sixth Fleet in large Italian maneuvers in the northern Adriatic, near Trieste, Belgrade interpreted as a deliberate provocation and American support for Italian territorial claims against Yugoslavia. The Americans sharply reacted on the campaign that was waged in the Yugoslav press against the United States, and its support for Italy. The State Department had a strong belief that both sides, knowingly contribute to the escalation of the conflict, because of the internal problems. On one hand in Yugoslavia, conflict was used for artificial strengthening of unity among the republics and in Italy for temporary support to its „shaky government.“ Actualization of those dilemmas regarding the long-term sustainability of the tentative decision regarding Trieste and border issues, complicated the Yugoslav relations with Italy which was its key economical partner, as well as cooperation with the United States, without which it was difficult to sustain Yugoslav policy of equidistance towards the opposing Blocks. The fact was that both, the Yugoslav, and American officials, were partly right and partly not in their attitude. This notion contributed to calming of this dispute in the moment when the Yugoslav-Italian negotiations started, on the definitive demarcation which resulted in signing of the Osimo agreement.

³⁷ DA MSP RS, 1974, PA, SAD, f-124, 419 189 i 421 346.

RASPAD SFRJ: KRIZA, EROZIJA, PAT*

APSTRAKT: Članak se bavi prerastanjem jugoslovenske krize koja je obeležila osamdesete godine u paralizu najavljenju prekidom poslednjeg kongresa SKJ i pregrupisavanjem političkih snaga tokom 1990. Razlaz republičkih rukovodstava praćen rascepom Predsedništva SFRJ, te raskorak između Predsedništva, Saveznog izvršnog veća i vojnog vrha, prati se kroz neuspešna nastojanja da se zaustavi erozija bezbednosne situacije u SFRJ krajem 1990. i početkom 1991. Kroz dokumentarni materijal, medijske izvore i sećanja protagonista analiziraju se aktivnost i uzajamni odnosi ključnih aktera ovih procesa.

KLJUČNE REČI: Raspad Jugoslavije, SIV, Predsedništvo SFRJ, JNA, Slobodan Milošević, Ante Marković, Veljko Kadijević, Franjo Tuđman, Stipe Mesić, Janez Drnovšek, kriza, paraliza

Kraj Jugoslavije još uvek pripada krugu tema o kojima je teško pisati hladne glave. Nemala pažnja naučne zajednice, koja se odražava u bogatoj stranoj i domaćoj literaturi, oslikala je doduše glavne trendove produbljavanja jugoslovenske krize i njenog prerastanja u rat, ali je takođe otvorila i niz novih istraživačkih problema, iznurujući se u nastojanjima da locira krivce za raspad Jugoslavije, njene 'rušitelje' i 'branitelje'.¹ Oni su se i sami oglašavali memoarima, neobično brojnim za ovaj period.² Stvaranjem Haškog

* Članak je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature (177016)* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Analize dosadašnjih naučnih radova o raspadu Jugoslavije i ratu koji je na njenom prostoru izbio: Dejan Jović, Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Reč*, 62/8, jun 2001, 91–157 Sabrina Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005; Mile Bjelajac (prir.), *Pisati istoriju Jugoslavije*, Beograd 2007.

² Up. Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1995; Borisav Jović, *Lavirint jugoslovenske krize*, Beograd 2010; Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd 1993;

tribunala, uspostavljenog zarad procesuiranja odgovornih za zločine u jugoslovenskim ratovima, ova potraga je preneti i na pravnu ravan. Ovaj pristup je sa jedne strane doprineo ostrašćenostima, ali je sa druge doneo važnu novinu – velika količina dokumenata koja je prikupljena, upotrebljena kao dokazni materijal i predložena javnosti, proširila je prostor za strpljivo rasvetljavanje događaja koji su se smenjivali velikom brzinom u atmosferi tajnosti i manipulacije. Takva heuristička situacija utiče na nijansiranje slike, ne u pravcu umanjivanja bilo čije odgovornosti, već prevladavanja nekih šabloniziranih predstava o važnim fazama raspada Jugoslavije, kojima je ovaj članak posvećen.

Jugoslavija od ekonomske krize do krize sistema

Sužavanje saveznog nivoa vlasti u Jugoslaviji imalo je svoju predispoziciju barem od ustavnih promena početom sedamdesetih, koje su ojačale ingerencije republika i status pokrajina, čime je država faktički konfederalizovana u periodu u kojem se suočavala sa nemalim izazovima.³ Titova smrt maja 1980. i neredi na Kosovu godinu dana kasnije bili su ozbiljan indikator nestabilnosti, pojačavane globalnom krizom socijalizma. O krizi se počelo otvoreno govoriti već početkom mandata predsednice Saveznog izvršnog veća Milke Planinc (1982–1986). Da bi se očuvala osetljiva ravnoteža jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, problem je formulisan striktno kroz ekonomske pojmove prezaduženosti i pada proizvodnje, rasta nezaposlenosti i inflacije. Usledili su pokušaji da se nađu rešenja kroz različite mere restrikcije i štednje, te stvaranje posebnih komisija koje su kreirale kratkoročne i dugoročne antikrizne programe stabilizacije. Veoma brzo, međutim, čula su se mišljenja da kriza ima sistemski karakter i da zaseca u pitanje ustavnog i političkog ustrojstva Jugoslavije.⁴ Nesuglasice su postale izvor političkih konflikata, kako horizontalnih (među republikama), tako i vertikalnih (između republika i organa Federacije). Situacija se nije bitno

Veljko Kadijević, *Protivudar*, Beograd 2010; Janez Drnovšek, *Escape from Hell: The Truth of a President*, Ljubljana 1996; Stjepan Mesić, *Kako smo rušili Jugoslaviju. Politički memoari poslednjeg predsednika Predsjedništva SFRJ*, Zagreb 1992. U ovaj žanr treba uvrstiti i opširne televizijske intervju koje su ostavili Bogić Bogičević, Vasil Tupurkovski, Kiro Gligorov, Veljko Kadijević i Borisav Jović. Naposletku, Borisav Jović, Ante Marković, Milan Kučan i Stjepan Mesić bili su svedoci na suđenju Slobodanu Miloševiću.

³ Up. Jovan Đorđević, *Federalizam, nacija, socijalizam*, Beograd 1971; Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd 1973; Đorđi Caca, *Socijalistička republika u jugoslovenskoj federaciji*, Beograd 1977, 101–134, 206–260.

⁴ Up. Jovan Mirić, *Sistem i kriza. Prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb 1984. Svedočanstvo o šarolikosti pogleda na rešenje krize daju odgovori na anketu o budućnosti zemlje koje je među javnim radnicima prikupio Dušan Bogavac (prir.), *Šta da se radi?*, Beograd 1986.

popravljala tokom mandata drugog Predsedništva nakon Titove smrti (1984–1989), čiji član Raif Dizdarević beleži da je „političko stanje u državi veoma loše, a ekonomska situacija veoma teška (...) Prvi put u istoriji nove Jugoslavije inflacija je u 1987. godini dostigla trocifren broj – 167% (...) Kupovna moć građana opala je za 30–40%. Samo u junu 1988. Godine 62% zaposlenih primala je plate niže od prosječnih u Jugoslaviji. Bili smo tada jedina evropska zemlja sa padom društvenog proizvoda.“⁵ Ovu godinu obeležila je i „antibirokratska revolucija“, odnosno rušenje političkih garnitura na Kosovu i Vojvodini i njihova zamena pristalicama Slobodana Miloševića.⁶ Drugi veliki potres predstavljao je sukob rukovodstva Slovenije sa Jugoslovenskom narodnom armijom oko koncepcije odbrane i odavanja poverljivih dokumenata.⁷ Slovenci se sukobljavaju i sa saveznom vladom, čiju ekonomsku politiku i predlog budžeta ne odobravaju. Na samom izmaku godine ostavku daje predsednik SIV-a Branko Mikulić (1986–1988), da bi predupredio neumitan pad svoje vlade u Saveznoj skupštini SFRJ.

Postupak izbora narednog predsednika SIV-a pokazao je da autoritet saveznog nivoa vlasti slabi dramatičnom brzinom. Niko se nije grabio za posao premijera. U konsultacijama tokom januara 1989, od 23 moguća kandidata najčešće su pominjana imena Slobodana Miloševića i Milana Kučana, ali su obojica bez mnogo premišljanja odbila da napuste pozicije u svojim matičnim republikama.⁸ Tako je predsednik savezne vlade postao Ante Marković, koji se sa istrajnošću posvetio stvaranju i primeni sveobuhvatnog reformskog projekta. Na samom kraju godine Marković u skupštinskom ekspozeu najavljuje unutrašnju konvertibilnost dinara, a čini se da je njegov program uspeo da ukroti inflaciju, zaustavi rast spoljnog duga i uveća devizne rezerve.⁹ Međutim, do tada je kriza već uzela razmere koje su dovodile u pitanje ne samo uspeh ovog programa već i opstanak zemlje. Sužavanje autonomije Kosova, praćeno otporima i štrajkom rudara u Trepči februara 1989, dovelo je do uvođenja vanrednog stanja u toj pokrajini ali i do sukoba srpskog rukovodstva sa slovenačkim, koje se solidarizovalo sa štrajkom. Tinjale su i napetosti između vojnog vrha i rukovodstva Slovenije. Sada već niko nije poricao sistemski karakter krize, ali su za njeno rešenje

⁵ Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo 2000, 187.

⁶ Up. Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke, New York 2008. Svedočanstva aktera u: Bojana Lekić, Zoran Pavić, Siniša Lekić (prir.), *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987–1989*, Beograd 2009.

⁷ Janez Janša, *Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988–92*, Ljubljana 1992, 11–23.

⁸ R. Dizdarević, *n. d.*, 321–322.

⁹ Savezno izvršno veće, „Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990. godini“, *Borba*, Specijalno izdanje, Edicija Dokumenti, novembar 1991, 12–14.

nuđena potpuno oprečna rešenja – od centralizacije zemlje (Memorandum SANU) do demokratizacije, dalje decentralizacije, pa i razdruživanja (Nova revija 57). Mogućnost približavanja ovih viđenja partijskom linijom, koja je svojim vidljivim i nevidljivim nitima decenijama premežavala državne institucije, dramatično se sužavala. Savez komunista Jugoslavije (SKJ) odavno je postao konfederacija republičkih i pokrajinskih partija, pa se po tom šavu i pocepao na XIV vanrednom kongresu, 20–22. januara 1990, da se više nikada ne sastavi.¹⁰ Tokom te godine, na severozapadu brže, a na jugoistoku sporije, jugoslovenske republike su različitim tempom uvodile višestranačje i održavale izbore. Indikativna je činjenica da se nije ozbiljno razmišljalo o održavanju izbora na saveznom nivou, što je dodatno umanjilo legitimitet saveznih institucija i njihovu sposobnost da utiču na razvoj krize koja se zaoštravala.

Savezne institucije u vrtlogu krize: erozija i pregrupisanje tokom 1990.

Najvažnija savezna institucija bila je osmočlano Predsedništvo SFRJ, kolektivni šef države. Uprkos podelama, tokom prvog i drugog mandata nakon Titove smrti, činjeni su napori da se u ovom telu odluke donose konsenzusom. Međutim, konstituisanjem trećeg Predsedništva 15. maja 1989, ono postaje talac međurepubličkih nesuglasica, iznad kojih članovi ovog tela nisu hteli, ili nisu mogli da se izdignu, budući da su ih birale republičke i pokrajinske skupštine. U razmiricama su prednjačili slovenački predstavnik Janez Drnovšek, prvi predsednik ovog Predsedništva i Borisav Jović, predstavnik Srbije.¹¹ Predsedništvo naoko preživljava paralizu SKJ, čak u tom periodu upućuje Skupštini SFRJ predlog za pokretanje postupka promene ustava u cilju povećanja funkcionalnosti zemlje.¹² Međutim, u ovom telu se jasno ocrtava tzv. srpski blok, koji na funkciji predsednika Predsedništva od 15. maja 1990 predvodi Borisav Jović, kontrolišući nakon 'antibirokratske revolucije' i promene Ustava SR Srbije predstavnike Vojvodine (Dragutin Zelenović) i Kosova (Rize Sapundžiju), a oslanjajući se i na crnogorskog člana (Nenad Bućin). Sa druge strane, izolovanom Drnov-

¹⁰ O toku Kongresa videti: Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, Zagreb 2003, 462–476.

¹¹ Već njihov prvi sastanak, održan 16. maja 1989, pokazao je dubinu krize u kojoj se našla Jugoslavija. Drnovšek je tražio saglasnost Srbije za amnestiju Janeza Janše i aboliciju Azema Vlasija. „Razgovor je pokazao dijapazon problematike koja okupira novoizabranog predsednika Predsedništva: uglavnom kako da se olakša delovanje špijuna, separatista i razbijača Jugoslavije“, utisak je Jovića. – B. Jović, *n. d.*, 9.

¹² Predlog Predsedništva SFRJ da se pristupu promenama Ustava SFRJ od 25. januara 1990, *Borba*, Specijalno izdanje, Edicija Dokumenti, novembar 1991, 5–7.

šku dolazi u pomoć nova politička garnitura u Hrvatskoj, koju je predstavljala Hrvatska demokratska zajednica.¹³ Predvođena Franjom Tuđmanom, oštro se suprotstavljala politici centralizacije Jugoslavije koju su zagovarali armijski vrh i predsednik Srbije Slobodan Milošević, pa tako Sabor Hrvatske opoziva Stipu Šuvara i za člana Predsedništva bira dotadašnjeg hrvatskog premijera, čelnika HDZ-a, Stjepana Mesića. Skupštinu SFRJ sada zasipaju inkompatibilni predlozi ustavne reforme.¹⁴ U procepu između ovih sve nepomirljivijih opcija nalaze se predstavnici Bosne i Hercegovine (Bogić Bogičević) i Makedonije (Vasil Tupurkovski).¹⁵ Konsenzus se raspadao.

Situacija eskalira u opasan sukob krajem leta 1990. i tzv. balvan revolucije, odnosno preuzimanja vlasti hrvatskih Srba u opštinama u kojima su činili većinu. JNA stavlja do znanja da će na tom prostoru zaustaviti svaku 'redarstvenu akciju' hrvatske policije. Istovremeno, hrvatske pozicije klize od predloga za stvaranje konfederacije do uspostavljanja suverene Hrvatske. Pripreme se ubrzano vrše. Do kraja godine donosi se niz novih zakona, uključujući i novi Ustav, 22. decembra 1990, kojim su promenjene osnove državnog i društvenog poretka, ali i uklonjena odredba o konstitutivnosti srpskog naroda, te zamenjeni državni simboli. Istoga dana proglašena je i Srpska autonomna oblast Krajina.¹⁶ Posledično, hrvatsko-srpski odnosi, kao i odnosi između hrvatskih vlasti i vrha Jugoslovenske narodne armije erodiraju do ivice rata. To se itekako osećalo u radu Predsedništva. Stjepan Mesić je imao utisak da su članovi ovog tela „od Srbije i armijskog vrha uporno prisiljavani da vojsku izvedemo na političku scenu, kako bi se spriječio hrvatsko-slovenski prijedlog konfederativnog ugovora i onemogućio nadzor hrvatskih vlasti nad širenjem (iz Srbije potpaljivane) pobune u dijelovima Hrvatske“.¹⁷

Uzajamna prepucavanja u Predsedništvu SFRJ otvorila su vrata razmimoilaženju između ostalih saveznih institucija. Savezno izvršno veće i tim koji je okupio premijer Ante Marković, sa svojom panjugoslovenskom reformskom platformom, nailazili su na otpore i u centralističkom i u kon-

¹³ Ona je sa nešto više od 40% osvojenih glasova izborila 205 mesta u Saboru (58%), pa je tako formirala vladu. Ovaj Sabor bira osnivača HDZ-a Franju Tuđmana za predsednika Predsedništva SR Hrvatske 30. maja 1990. Videti u: Ivan Grdešić, Mirjana Kasapović, Ivan Šiber, *Hrvatska u izborima 1990*, Zagreb 1991.

¹⁴ Predloge Srbije, Hrvatske i Slovenije videti u: *Borba*, Specijalno izdanje, Edicija Dokumenti, novembar 1991, 30–34. Izmenjeni ustavi jugoslovenskih republika bili su u protivrečnosti sa saveznim ustavom.

¹⁵ O promenama sastava i načinu izbora članova poslednjeg Predsedništva videti: Kosta Nikolić, Vladimir Petrović (prir.), *Od mira do rata. Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, Beograd 2011, 16–19.

¹⁶ O napetim prilikama u Hrvatskoj od izbora do donošenja ustava piše Nikica Barić, *Pobuna Srba u Hrvatskoj*, Zagreb 2005, 52–90.

¹⁷ S. Mesić, *n. d.*, ix.

federalističkom taboru. Borisav Jović ide tako daleko da ga napada avgusta 1990. u rubrici „Odjeci i reagovanja“. Koristi pseudonim, ali svi upućeni znaju o kome je reč, čime razlaz postaje javan.¹⁸ Markovićevo zakasnelo nastojanje da formiranjem jugoslovenske stranke uzme učešća u parlamentarnim izborima u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji nije urodilo velikim plodom. Njegova politička partija – Savez reformskih snaga Jugoslavije, formirana jula 1990. uspela je da okupi impresivna imena iz jugoslovenskog javnog života, ali ne i da pridobije značajniju podršku glasača. Nije mnogo bolje stanje ni u Markovićevoj vladi, u kojoj njegov ekonomski tim (Veselin Vukotić, Živko Pregl, Aleksandar Mitrović i drugi) deluje skladno, ali je sve vidniji njegov razlaz sa ministarstvima sile – saveznim sekretarijatom za unutrašnje poslove, na čijem čelu se nalazi Petar Gračanin, i pre svega saveznim sekretarom za odbranu, generalom Veljkom Kadijevićem. Iako je, u teoriji, Marković mogao da iznudi Kadijevićevu ostavku, taj čin bi bio bez presedana, budući da je sekretar SSNO bio u špicu vojnog rukovodstva.¹⁹ Vrh JNA (Kadijevićev zamenik admiral Stane Brovet i načelnik Generalštaba general Blagoje Adžić) nastupao je koherentno, i uživao podršku penzionisanih ali i dalje uticajnih starešina poput bivšeg saveznog sekretara, admirala Branka Mamule i bivšeg načelnika Generalštaba generala Stevana Mirkovića. Posmatrajući osipanje Varšavskog pakta i transformaciju istočnoevropskih država, a kontrolišući kadar od preko 100.000 regruta i gotovo 80.000 starešina, oni su solidarni u nastojanju da vrata točak istorije unazad. „Za sve je kriv Gorbačov“, vajkao se u februaru 1990. Kadijević, šokiran raspadom SKJ: „Veoma je jeftino prodao ideju socijalizma i komunizma.“²⁰

Istovremeno nastojeći da spasu i Jugoslaviju i socijalizam, generali sa velikom skepsom posmatraju Markovićeve reformski paket, koji deluje suviše prozapadno i pretili da ugrozi položaj vojske, te neprikosnovenu taj-

¹⁸ „Moramo ga razobličiti (...) Mnogi u njemu vide nekog spasioca, ali on je običan prevarant i neprijatelj srpskog naroda.“ B. Jović, *n. d.*, 173. O ovoj rubrici, njenoj političkoj funkciji i tekstovima koje je Jović izgleda potpisao pseudonimima Vitimir Pušonjić i Dimitrije Marković, up. Aljoša Mimica, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988–1991*, Beograd 2008, 25, 198–207.

¹⁹ Odnos Predsedništva, SIV-a i vojnog vrha krajem osamdesetih godina u: K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 21–29. O stanju u vrhu JNA tokom kraja Jugoslavije videti Miroslav Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd 2004. O istoj tematici iznutra govori i manje poznata knjiga Dragana Vukušića, *JNA i raspad SFR Jugoslavije. Od čuvara do grobara svoje države*, Stara Pazova 2006. Up. Davor Marjan, *Slom Titove Armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992*, Zagreb 2008. Takođe videti dokumentarni film *Srpska verzija raspada JNA*, http://www.youtube.com/watch?v=dn_wShzIhN4 kao i interesantnu debatu u Centru za kulturnu dekontaminaciju, *Uloga JNA u raspadu Jugoslavije*, <https://www.youtube.com/watch?v=oUQGyxpehes>

²⁰ B. Jović, *n. d.*, 108.

nost njenog budžeta. Stoga se, početkom aprila 1990, Kadijević otvoreno distancirao od Markovića, nakon što SIV nije usvojio bezbednosnu procenu Štaba Vrhovne komande usmerenu ka pooštavanju mera za očuvanje integriteta SFRJ: „Poslije te sednice SIV-a definitivno su otpale sve moje, iako tada već vrlo male, iluzije o dobrim jugoslovenskim oprijedljenjima i namjerama Ante Markovića. Poslije toga mnogo puta sam dolazio u iskušenje da napustim tu vladu. O tome sam raspravljao sa mojim saradnicima. Oni su smatrali da to ne bi bilo dobro i nisu se sa tim slagali.“²¹ Generali se neprijateljski postavljaju i prema separatizmu slovenačkog rukovodstva, sa kojim je vrh JNA u sukobu još od afere sa Janezom Janšom i „Mladinom“. Tako dolaze u sve prisniji kontakt sa Slobodanom Miloševićem, prema kojem takođe pokazuju podozrenje, ali i shvatanje da im je u trenutnoj kadrovskoj ponudi politički najbliži. Ovo približavanje dobija novu dimenziju nakon izbora u Hrvatskoj, čije rezultate armija nema nameru da prihvati. Vojska se kuraži, pa tako krajem aprila 1990. Veljko Kadijević zaključuje da je „proces raspada SSSR-a zastao i sigurno neće ići dalje“, pa Borisava Jovića upoznaje sa postojanjem planova za neku vrstu intervencije u Sloveniji i Hrvatskoj u cilju zaustavljanja daljeg rastakanje Jugoslavije.²²

Vojsku doduše razočarava odluka srpskih komunista da promene ime u Socijalističku partiju. Koristeći ugled i sredstva armije, kao i njen jugoslovenski karakter, generali na raspad SKJ reaguju transformisanjem vojne partijske organizacije u stranku pod nazivom Savez komunista – pokret za Jugoslaviju (SK–PJ). U okviru priprema, starešinama JNA je predočeno da se posrtanje Sovjetskog Saveza zaustavlja, a u Jugoslaviji „reafirmišu se i narastaju snage koje su za očuvanje savezne države i njenih institucija.“ Komandantima se nalaže rad u „aktivnostima na omasovljavanju SK–PJ“, tako što će „argumentovano i strpljivo objašnjavati smisao i značaj postojanja SK–PJ (...) i da političkom borbom i akcijom doprinesu SK–PJ u borbi za Jugoslaviju.“²³ Sredinom novembra, u beogradskom Sava centru održava se osnivački kongres partije, a među osnivačima je i Mirjana Marković, Miloševićeva supruga. Ovo približavanje se odražava i u radu na terenu, kroz aktivnosti koje razobličavaju rasulo u bezbednosnom aparatu Jugoslavije. Srpska državna bezbednost počinje na jesen sa infiltracijom ljudi (poput Dragana Vasiljkovića – „kapetana Dragana“) i naoružanja u novoproglašene srpske autonomne oblasti na teritoriji Hrvatske.²⁴ Krajem novembra, hapšenjem Željka Ražnatovića Arkana u Dvoru na Uni, ove

²¹ V. Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 109–110.

²² B. Jović, *n. d.*, 140–147.

²³ *Informacija o aktuelnoj situaciji u svetu i našoj zemlji o neposrednim zadacima JNA*, Delo, 31. januar 1991. Faksimil ovog dokumenta u: J. Janša, *n. d.*, 321.

²⁴ Filip Švarm, *Jedinica. Neispričana priča o Crvenim beretkama*, Beograd 2007, 17–27.

operacije prestaju biti tajna. U isto vreme hrvatska policija, uniformisana kao i tajna, radi na naoružavanju Hrvatske spolja u cilju stvaranja sopstvenih oružanih snaga, nastojeći da kompenzuje gubitke izazvane stavljanjem naoružanja hrvatske Teritorijalne odbrane pod kontrolu JNA u maju 1990. Dok oružje tako cirkuliše prostorom Jugoslavije, crvene lampice se pale i van zemlje. Ambasador SAD Voren Cimerman upoznaje saveznog sekretara za inostrane poslove Budimira Lončara sa obaveštajnom procenom CIA iz oktobra 1990, koja je prognozirala da će, ako se nastavi erozija bezbednosne situacije, „Jugoslavija za godinu dana prestati da funkcioniše kao savezna država“.²⁵ Posećuje i Kadijevića, koji njegova upozorenja dočekuje hladno: „Jedno je deklarisanje za jedinstvenu Jugoslaviju, a drugo je stvarni rad.“ Na Cimermanovo isticanje da se zalaže za jedinstvo i demokratiju, Kadijević kaže: „Jedinstvo može bez demokratije, ali na jedan drugi način. Mi se borimo za dobar život i razvoj demokratije na način koji će obezbediti to jedinstvo, a ne da se pod firmom demokratije razbije jedinstvo.“²⁶

Vrh JNA nije sumnjao u svoju pozvanost da odsudno utiče na tok krize, ali je lutao u potrazi za adekvatnim sredstvima i političkom podrškom. Percipirajući novo hrvatsko rukovodstvo kao glavnog protivnika, Uprava bezbednosti SSNO u oktobru 1990. lansira operaciju „Štit“ u cilju suzbijanja uvoza oružja u Hrvatsku, čije je tokove brzo i opsežno dokumentovala. Sa ovim materijalom, koji je implicirao visoke hrvatske rukovodioce, poput ministara odbrane Martina Špegelja i unutrašnjih poslova Josipa Boljkovca, vojni vrh 21. oktobra upoznaje Borisava Jovića, predsednika Predsedništva, ali ne i ostale članove ovog tela.²⁷ Jović nije bio impresioniran ovom konspirativnošću: „Veljko me obaveštava da Hrvati dalje podižu stepen gotovosti radi napada na Armiju. Zatražio sam pismenu informaciju za sve članove Predsedništva. Treba da znaju, da se ne bi iznenadili šta se može dogoditi“, zapisuje u dnevnik.²⁸ Nezadovoljan ovakvom reakcijom, i nevoljan da deli informacije sa telom u kojem sedi i predstavnik Hrvatske, Kadijević na svoju ruku odobrava plan o presecanju kanala uvoza oružja i hapšenju odgovornih. Vojska nije bila slepa za činjenicu da se ne radi o prosto policijskoj akciji, već političkom delovanju čije su implikacije dalekosežne. Plan je podrazumevao hapšenja nakon istupanja u javnost Veljka Kadijevića 2. decembra. „Tek nakon ovoga bi bilo obavešteno Predsedništvo

²⁵ B. Jović, *n. d.*, 220; FOIA, CIA, NIE: Yugoslavia Transformed, iii http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1817859/1990-10-01.pdf

²⁶ Stenogram ovog razgovora u: Veljko Kadijević, *Protivudar*, 191–192. Up. Voren Cimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd 2003, 54–59.

²⁷ Aleksandar Vasiljević, „Štit“, *akcija vojne bezbednosti. Dnevničke beleške operativca*, Beograd 2012, 59

²⁸ Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 258.

SFRJ i javnost o do tada preuzetim merama, a od Predsedništva bi se očekivalo da donese naredbu o raspuštanju i razoružavanju svih paravojnih sastava“. ²⁹ Vojska je izgledala rešena da deluje samostalno.

Događaji su, međutim, krenuli u drugom pravcu. Kadrijević je zaista istupio u javnost, ali se pred sam početak akcije predomislio. ³⁰ Saopštio je Aleksandru Vasiljeviću, zameniku načelnika vojne bezbednosti, „da su u međuvremenu na Štabu odlučili da se nikakve dalje mere ne preduzimaju mimo znanja i verifikacije Predsedništva SFRJ.“ Umesto hapšenja, vojska je sačinila traženu informaciju o naoružavanju za Predsedništvo. Način na koji je ova informacija distribuirana Predsedništvu rečito je govorio o odnosu vojske i njenog kolektivnog vrhovnog komandanta. „Imajući u vidu potrebu preduzimanja mera zaštite naših ključnih izvora angažovanih u akciji, odlučeno je da se informacija ne dostavlja članovima Predsedništva ranije, nego neposredno kada počne sednica.“ ³¹ Ipak, armijskom vrhu se nije dalo da postigne željeni efekat. Informacija je distribuirana 11. decembra 1990, ali je sednica Predsedništva odložena, što zbog odsustva Vasila Tupurkovskog, što zbog želje srpskog bloka da se ova tematika odloži nakon decembarskih izbora u Srbiji, koji su učvrstili Miloševićevu vlast. ³² U toku ovih mesec dana kriza dalje eskalira – Milošević zarad predizbornih povećanja plata i penzija vrši monetarni udar u primarnu emisiju novca, čime zadaje težak udarac Markovićevom programu. U Sloveniji se pak 23. decembra održava plebiscit o nezavisnosti. Zaoštrava se i stanje u Hrvatskoj – 4. januara 1991. rukovodstvo SAO Krajine izuzima ovaj prostor iz ingerencija MUP-a Hrvatske, a nekoliko dana docnije hrvatska vlada donosi odluku o potpisivanju izjava o lojalnosti kao preduslovu zadržavanja radnog odnosa u hrvatskoj policiji. Oružje nastavlja da cirkuliše.

Predsedništvo zemlje se na ovaj razvoj događaja osvrće tek na sednici od 9. januara 1991, na kojoj je na osnovu vojne informacije, uz protivljenje Mesića i Drnovšeka i odsustvo Tupurkovskog, donelo *Naredbu o rasformiranju i razoružanju nelegalnih vojnih sastava*, za šta se daje desetodnevni rok. ³³ Umesto da vrati oružje, Hrvatska reaguje ubrzano povećavajući rezervni sastav svoje policije, dajući retroaktivno pokriće paravojnom naoružavanju. Konstatujući da od razoružanja nema ništa, vojna bezbednost

²⁹ A. Vasiljević, *n. d.*, 86.

³⁰ Intervju je dat Miroslavu Lazanskom, emitovan televizijski a prenela ga je *Politika*, 3. decembar 1990.

³¹ A. Vasiljević, *n. d.*, 97.

³² B. Jović, *n. d.*, 230. Za Miloševićevu Socijalističku partiju Srbije glasa 49% izašlih na izbore, što joj je po postojećem izbornom zakonu donelo 194 od 250 skupštinskih mesta. Za Miloševića, međutim, glasa čak 65% izašlih na izbore. Up. Vladimir Goati, *Partije i partijski sistem u Srbiji*, Niš 2004, 249.

³³ Naredba Predsedništva je objavljena u: K. Nikolić, V. Petrović, *Od mira do rata*, 59.

takođe reaguje – kreće u hapšenja dva podoficira (Franje Kovača i Vlade Šabarića) i dva civila (Antuna Habijaneca i Đure Dečaka), umešanih u šverc oružja. Glavni protagonisti naoružavanja Hrvatske ostaju nedostupni organima gonjenja, pa je tako „Štab Vrhovne komande 23. januara obavestio javnost da će JNA, ako se na području Hrvatske odmah ne raspuste svi mobilisani sastavi, podići borbenu gotovost jedinica na nivo koji će garantovati sprovođenja na zakonu osnovanog krivičnog postupka i izvršenja sudskih odluka.

Deo jedinica JNA stavljen je u povišen stepen borbene gotovosti. Predsedništvo SFRJ je, ocenjujući političko-bezbednosnu situaciju veoma kritičnom, 25. januara 1991 godine, pozvalo na razgovor rukovodstvo Hrvatske.³⁴ I zaista, Tuđman tog dana sa saradnicima dolazi u Beograd, gde se sreće sa Miloševićem. Istovremeno, u Palati Federacije odvojeno zasedaju Predsedništvo SFRJ i Savezno izvršno veće, ali je tema ista – ocena političko-bezbednosne situacije u zemlji i traženje puta ka njenom prevazi- laženju. Ključni protagonisti jugoslovenske krize nalaze se pod istim krovom, a Borisav Jović zapisuje u dnevnik: „Ovaj bi dan mogao biti preloman za tok događaja u Jugoslaviji.“³⁵

Kafana u Palati Federacije, 25. januar 1991.

Sednicu Predsedništva, u čijem radu su uzeli učešća i premijer Ante Marković i Veljko Kadijević, otvorio je Borisav Jović, predočavajući novu Informaciju SSNO o rastućim napetostima u Hrvatskoj, kao i predlog vojske u kojem se „zahteva od svih učesnika da (1) poštuju zakonitost u sprovođenju krivičnog postupka koji je otpočeo kako bi se odvijao na miru i u skladu sa zakonom; (2) pozove odgovorne činioce da učine sve kako bi se smanjile međunacionalne napetosti i izbeglo neposredno sukobljavanje; (3) naloži JNA da bude spremna da se odmah angažuje ako bi došlo do međunacionalnih sukoba u bilo kom delu Jugoslavije.“³⁶ Jović deluje saglasan sa predloženim merama, te otvara sednicu apelujući na kolege da „delujemo u pravcu stvaranja atmosfere u kojoj će se normalni zakonski postupci za sprovođenje Naredbe Predsedništva odvijati bez incidenata.“ Stjepan Mesić ne pristaje na ovakvo ublaženo oslikavanje situacije. Suprotstavlja se dnevnom redu, videvši u zahtevima vojske „preludij za uvođenje izvanrednog stanja“, već najavljenog delimičnim podizanjem borbene gotovosti JNA.³⁷ Između njih dvojice dolazi do burne razmene:

³⁴ V. Kadijević, *Protivudar*, 113.

³⁵ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 259.

³⁶ Informacija SSNO je objavljena u: K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 60.

³⁷ Isto, 62.

BORISAV JOVIĆ: Zašto vam smeta gotovost?

STJEPAN MESIĆ: Pa, sve je u redu, nemam ništa protiv. Vi i dalje idite, idite na još veću gotovost.

BORISAV JOVIĆ: Ali, ona nikoga nije ugrozila, ona se sprema da se brani ako je neko napadne.

STJEPAN MESIĆ: Ja u toj raspravi neću učestvovati. Ako smatrate da još nije dobra gotovost, još povećajte bojevu gotovost.

BORISAV JOVIĆ: Smanjićemo je u meri u kojoj se smanji gotovost vaših oružanih snaga.

STJEPAN MESIĆ: Samo idite. Ja sam smatrao, kada se radi o ovakvim stvarima, da tu moramo imati nekakav konsensus; posebno kada se radi o stvarima koje se dešavaju u jednoj republici. Budući da se ovdje ide na nadglasavanje, nemojte od mene tražiti da učestvujem u toj raspravi. (...) Dignite još i avione u zrak, i rakete – sve, da ne bi slučajno neko odbio da dođe na saslušanje. Najbolje je da helikopterima kružite po gradu“.³⁸

Ne obazirući se na Mesićeve prigovore, Jović nastavlja sednicu, ali mu se suprotstavlja Janez Drnovšek, koji smatra da su predlozi vojske ishitreni: „Naredba ne daje osnova za neku posebnu borbenu gotovost, čak mobilizaciju JNA. Za bilo kakve posebne aktivnosti JNA bila bi potrebna posebna odluka u okviru vanrednog stanja, i u okviru našeg sadašnjeg – postojećeg saveznog zakonodavstva.“³⁹ U svojim sećanjima je zabeležio: „Sednica Predsedništva od 25. januara 1991 je bila apsolutno kritična. Vojno rukovodstvo je zahtevalo razoružanje paravojnih formacija i pripremlilo predlog kako to da se uradi. Sve je bilo upravljeno protiv Hrvatske. Sloveniju su jedva pominjali. Sednica je počela tako da je bilo očigledno da je bila pažljivo pripremljena, kao da je Jović dogovorio scenario sa generalima. Hrvatski predstavnik, Stipe Mesić, je protestovao. Na početku je vatreno govorio, a onda je ućutao. Iz iskustva sam znao da će predlozi JNA biti izglasani ukoliko se sednica zaključi i dođe do glasanja. Sem mene i Mesića, svi bi glasali za. Iako je čitava stvar bila uperena protiv Hrvatske, znao sam da će sa ovakvim predlogom Slovenija biti sledeća na redu. Zato sam uložio sav trud da sprečim Predsedništvo da izglasa ovaj predlog.“⁴⁰

JANEZ DRNOVŠEK: Molim, ja sam tražio reč.

BORISAV JOVIĆ: Bogić se javio, a do sada nije imao reč, dobićeš i ti reč.

JANEZ DRNOVŠEK: Ja sam tražio dva puta.

³⁸ Isto, 68.

³⁹ Isto, 65–66.

⁴⁰ J. Drnovšek, *n. d.*, 221.

BORISAV JOVIĆ: Ne možeš ti svaki put da govoriš, iza svakog.

JANEZ DRNOVŠEK: Nemoj tu da vršiš neki teror sada, pogledaj koliko ti govoriš, stalno upadaš u reč drugima, a imaš diskusiju posle svakoga.

BORISAV JOVIĆ: Izvoli.

JANEZ DRNOVŠEK: Ja ne prihvatam tvoj način diskusije.

BORISAV JOVIĆ: I ja tvoj način.

JANEZ DRNOVŠEK: Ti govoriš o nepoštenosti. To je farsa, sve što si govorio je farsa.

BORISAV JOVIĆ: To je moje duboko ubeđenje.

JANEZ DRNOVŠEK: Za tebe je federacija samo u funkciji Srbije i JNA treba da bude u funkciji Srbije.

BORISAV JOVIĆ: Tebi je u funkciji rasturanja.

JANEZ DRNOVŠEK: Uvek štitimo samo interese Srba na Kosovu, u Kninskoj krajini samo štitimo interes Srba.

DRAGUTIN ZELENOVIĆ: To što govoriš je čista svinjarija!

(...)

JANEZ DRNOVŠEK: Nemam ja nikakve obaveze da slušam tebe da višeš.

DRAGUTIN ZELENOVIĆ: Ti si sve to rekao. Ja mogu tebi da kažem da ti radiš u interesu ko zna koga.

JANEZ DRNOVŠEK: Neću više da učestvujem u radu.⁴¹

Drnovšek je naknadno obrazložio svoju strategiju: „U određenom trenutku tokom sednice Predsedništva izazvao sam prekid. Kao i toliko puta ranije, oštro sam se sukobio sa Jovićem i Zelenovićem i napustio sednicu. Zalupio sam vrata, rekavši da napuštam Predsedništvo i odlazim u Ljubljanu gde ću sazvati konferenciju za štampu i sve izneti u javnost“.⁴² Jović bi i dalje neometano nastavio sednicu da se nije oglasio Bogić Bogičević zahtevajući da se omogući pauza tokom koje bi ubedio Drnovšeka da se vrati. Budući da Vasil Tupurkovski nije prisustvovao sednici, bez Drnovške, Mesića i Bogičevića nije bilo moguće doneti bilo kakvu odluku. Jović je ostao bez izbora. Data je pauza, ali ne pre novog okršaja, ovog puta sa premijerom Markovićem:

ANTE MARKOVIĆ: Ja moram, onda, uzeti riječ, samo dvije rečenice. Savezno izvršno vijeće je prekinulo sjednicu zbog mog prisustva ovdje. Ono raspravlja, upravo, političko-sigurnosnu situaciju. Gore čeka 20 i nešto

⁴¹ K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 75–76.

⁴² J. Drnovšek, *n. d.*, 221.

ljudi nastavak sjednice. Sada su mi javili da su završili tekuća pitanja i dobio sam poruku da svi čekaju.

BORISAV JOVIĆ: Mi tebi nećemo smetati, ni u kom slučaju, da držiš svoju sednicu. Predlažem da ti proceniš – ako je tebi tamo hitnije i važnije, drži svoju sednicu, pa ćemo se međusobno obavještavati o situaciji. Mi smo tebe pozvali sa ciljem da pomogneš i da budeš u toku. Ako imaš tamo obaveze koje se ne mogu odložiti, mi ćemo sarađivati, konsultovati se, pozvati te na kraju ili kako god hoćeš.

ANTE MARKOVIĆ: Ja ne moram, uopće. Dobro, vi ste mene pozvali. Mogu odslušati i otići (...) Ja sam prisutan i htio sam nešto reći. Ti mi ne daš da kažem. Nije to prvi put (...) Dobro, nema veze.

BORISAV JOVIĆ: Nemoj da insceniraš, čoveče.

ANTE MARKOVIĆ: Ništa ja ne insceniram.

BORISAV JOVIĆ: Pa, insceniraš. Evo, dajem ti reč. Izvoli, o temi. Ili tražiš pauzu, ili tražimo pauzu. Bogić je otišao. Dobićeš reč posle pauze, prvi. Ako hoćeš. Možeš i sada, da ga zovemo da se vrati. (...) Započeo si razgovor da ti imaš važnija posla.

DRAGUTIN ZELENOVIĆ: Izvini, Boro. Samo da te tu ispravim. Nije rekao čovek da ima važnija posla. Nego je rekao da ga gore čeka dvadeset ljudi, pa se pita: hoće li pre pauze ili posle, da kaže to što hoće da kaže.

BORISAV JOVIĆ: Pa, nije tim rečima. Ali je objašnjavao važnost toga posla, čak i da je kompleksniji, da je celina. Petnaest minuta pauza. Dobićeš reč odmah iza toga, ako hoćeš. Ili da ih zovemo sada? Meni je svejedno.⁴³

Tokom pauze su pregrupisane snage. Janez Drnovšek piše: „Konsultovao sam se sa Mesićem. Dogovorili smo se da izdržimo i da će morati da dođe Tuđman sa ostatkom hrvatskog rukovodstva. Signalizirao sam da ću se vratiti na sednicu pod tim uslovima. Nakon što smo to prodiskutovali tokom pauze, oni su se složili i ja sam se vratio na sednicu“.⁴⁴ Ante Marković je pak razgovarao sa Kadijevićem: „U mom kabinetu, kad smo bili sami (...) Kadijević je rekao da su oni razradili u Generalštabu cijeli plan o tome kako će pohapsiti Tuđmana i rukovodstvo Slovenije, i da oni imaju sve potrebne pretpostavke, predloge i sve spremno da to mogu napraviti. „Nama treba još politička odluka. Predsjedništvo je nije kadro donijeti“ (...) Kako to nisu mogli dobiti, a sve su drugo spremili, pokušali su preko mene, krivo me procjenjujući.“⁴⁵ Marković saopštava svoje negativno mišljenje o pred-

⁴³ K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 77–79.

⁴⁴ J. Drnovšek, *n. d.*, 222.

⁴⁵ Ante Marković, *Moja istina o smrti Jugoslavije*, Danas, Beograd, 13–26. novembar

lozima Kadrijeviću i nalaže mu da ga prenese članovima Predsedništva, a sam odlazi na sednicu Saveznog izvršnog veća.

Taktika odugovlačenja je davala rezultate. Kada je sednica Predsedništva ponovo počela, Mesić je izvestio Predsedništvo da je Tuđman na putu da uzme učešća u radu i takođe je podsetio članove da je Vasil Tupurkovski odsutan sa sednice budući da je zadužen da obiđe ugrožene opštine i sastavi izveštaj o bezbednosnoj situaciji u njima. Kadrijević je kiselo preneo članovima stav Ante Markovića da se ne slaže sa predlogom SSNO, jer premijer smatra da bi se mogao „izazvati suprotan efekat, upravo, povećati međunarodne napetosti (...) Da ne bi bilo nesporazuma, ja sam dužan da kažem da SIV vodi raspravu o tome. Ja sam ovo prenio, nakon što je Marković otišao, kada sam sa njim razgovarao, to je njegov stav.“⁴⁶ Nenad Bućin je reagovao: „Ja, inače, mislim na Markovića kada govorim o SIV-u. Možda je to moja greška, ali u svakom slučaju, ovoga puta sam mislio na njega.“ Kadrijević je bio eksplicitan: „To nije kompliment za nas ostale“. Kada je već uzeo reč, Kadrijević je tu priliku iskoristio da iznese i sopstveni stav. „Možda nikad nije na odmet podsjetiti (...) – u sferi odbrane – insistirao sam na tome da se radi po zakonu (...) Drugo, očekivalo se i pričalo da će vojska izvršiti udar. To već nije povodom ovog slučaja, nego i nekoliko puta pre. Naravno, nikakvog udara nije bilo, niti ga može biti, niti je planiran, niti može biti planiran, niti će biti izveden. Naime, mogu da garantiran – dok sam na ovoj funkciji. Da garantiram – bez obzira šta ko mislio, šta ko planirao i gdje planirao. (...) Prema tome, sve ono što sam ranije rekao – a i sada ponavljam – nikakvih aktivnosti, u odnosu na rušenje bilo koje legalne institucije u ovom društvu, bez obzira kako bilo ko od nas gledao – ovako ili onako, to je druga stvar – nema, neće biti i nije bilo. (...) Sada se postavlja pitanje: zašto je Armija bila prinuđena da podigne borbenu gotovost mirnodopskog ešalona? Cjelokupni istražni postupak, koji će se kroz dalji proces vidjeti, pokazaće šta se sve radilo, da je ona zapravo, bila prinuđena – da ne bi kao noj „nabila glavu u pjesak“ – da preuzima mjere da se obezbjedi. Bio bih sretan, i vjerujem u to, da rukovodstvo Hrvatske – mislim na najuže rukovodstvo, uključujući Stipu, koji ovdje sjedi i govori – ne zna šta se sve planiralo i šta se preduzimalo. To je bio razlog, jer nikakvoj vojsci na svijetu se ne može dozvoliti da je neko uhvati i „podavi“, pobije joj ljude; ili kada se da uzbuna – starešine, pohvataju kuriri; uhvate taoci, žene i djeca. Da li je to tako ili nije, to će pokazati sudski, odnosno istražni postupak. Dakle, radi se o teškim krivičnim djelima oružane pobune, a ne samo o ovome, o čemu mi govorimo. Ako ovo što je napisano u tački 3. ne doprinosi tom smirivanju – nego bi moglo izazvati, naime Predsjedništvo će odlučiti – to je njego-

⁴⁶ K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 82.

vo pravo, ali što se nas tiče kao predlagača, svaki racionalniji predlog, u tom pogledu, ću podržati. Htio bih samo da kažem, da je i ova formulacija koja je ovdje data, kaže: „Nalaže se Armiji da bude spremna da se odmah angažuje ako bi došlo“... Dakle, da bude spremna, ali ne nalaže joj se od strane Predsedništva da se uključi, nego da bude spremna. Prema tome, odluku donosi Predsedništvo. Armija nije ni predložila, niti će prihvatiti, čak ako bi se zaključilo da ona i njene institucije ocjenjuju je li došlo ili ne, do međunarodnih sukoba.“⁴⁷

Ova mešavina umirujućih stavova i pretnji nije postigla željeni efekat na članove Predsedništva. Marković se u međuvremenu vratio na Predsedništvo: „Prvo, zamolio bih da na sjednicama Predsjedništva imam tretman kao predsjednik Saveznog izvršnog vijeća i da ne govorim ovdje u svoje osobno ime, nego u ime institucije, i da mi se, onda, ne daju nikakve kvalifikacije, da se ne prekida moje izlaganje, nego, ako se s tim ne slaže, može se poslije iznijeti svoje stanovište, bez obzira na to da li to stanovište neko prihvata ili ne prihvata.“⁴⁸ Članovima je preneo jednoglasan zaključak SIV-a da, u svetlu zabrinutosti Evropske zajednice oko podizanja borbene gotovosti. Bogić Bogićević je predložio da umesto usvajanja vojnih predloga „daju izjave predsjednik i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ, da se obrate građanima, da stišaju strasti, da nema potrebe za uznemirenost, da nema potrebe za sutrašnje demonstracije i da daju obećanje da će se naoružanje koje se nalazi kod ljudi vratiti u skladišta, tamo gdje im je mjesto.“⁴⁹ Sve u svemu, podrška za predloge armijskog vrha se topila, čak i u okviru „srpskog bloka“. Oglasio se i Riza Sapundžiju koji se založio za preformulisanje treće tačke predloga SSNO, sa čim se čak i Nenad Bućin saglasio, osvrćući se na ton dotadašnje rasprave: „Ako ćemo ovako diskutovati, onda to nema svrhe, ovo je onda kafana, a ne Predsedništvo.“⁵⁰

Oružje, laži i video-trake

Vojska je imala još jedan adut. Rasprava na Predsedništvu je trajala još neko vreme, a onda je sednica prekinuta kada je „neko došao i hrvatskim funkcionerima rekao da se prikazuje neki film koji bi trebalo oni da vide. Oni su zahtevali prekid sednice tako da smo načinili pauzu“.⁵¹ Članovi su se povukli u različite prostorije da pogledaju Drugi dnevnik RTB-a, na kojem je najavljen i insertovan, a odmah ako njega i prikazan prikazan

⁴⁷ Isto, 82–85.

⁴⁸ Isto, 86.

⁴⁹ Isto, 82.

⁵⁰ Isto, 69.

⁵¹ B. Jović, *Politički lavirint devedesetih*, 64.

dokumentarni film, naslovljen *Šta je istina o naoružavanju terorističkih formacija HDZ-a u Hrvatskoj?*, čiji je autor bila Informativna služba Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu u produkciji vojnog filmskog centra „Zastava filma“. ⁵² Protagonista ovog dokumentarnog kolaža bio je penzionisani general JNA Martin Špegelj, ministar odbrane u hrvatskoj vladi, koji je snimljen u privatnom stanu kako objašnjava saradnicima koja će biti metodologija obračuna sa starešinama JNA ako i kada počne oružani sukob. Osim snimka Špegeljevih razgovora, ovaj kolažni materijal je obilovao snimcima ilegalnog uvoza šlepera sa mađarske granice. Video-zapisi su presecani zvučnim snimcima iz obraćanja Franje Tuđmana i Josipa Boljkovca, hrvatskog ministra unutrašnjih poslova, dok je za nosioce uvoza naoružanja označen niz osoba iz vrha hrvatskog bezbednosnog aparata – Marijan Balban, Ilija Dodig, Željko Tomljenović i Josip Perković. Služba za informisanje javnosti SSNO je završila emitovanje upozorenjem: „Prikazan je samo deo iz obilja materijala koji svjedoči o putevima naoružavanja šovinističkih formacija HDZ-a i pravoj prirodi istaknutih čelnika vladajuće stranke, koji se spremaju za masovni teror nad građanima Jugoslavije.“ Takođe je preneto saopštenje SSNO: „U toku 24. i 25. januara 1991. godine organi krivičnog gonjenja u Jugoslovenskoj narodnoj armiji lišili su slobode više lica za koje se osnovano sumnja da su neposredno učestvovali u organizovanju i naoružavanju ilegalnih paravojnih organizacija na teritoriji Republike Hrvatske i da su pripremali diverzantsko-terorističke akcije i napade na pripadnike Jugoslovenske narodne armije, članove njihovih porodica i vojne objekte, odnosno da su pripremali oružanu pobunu. U sutrašnjem specijalnom izdanju „Narodna armija“ na 52 strane donosi dokumentarna i autentična svedočanstva o tome kako su naoružane terorističke formacije HDZ-a u Hrvatskoj. U specijalnom izdanju osvetljena je istina o ulozi i odgovornosti hrvatskog vrhovništva u stvaranju terorističkih odreda na tlu Hrvatske, kao i dokazi o mešanju nekih naših suseda i drugih zemalja u unutrašnje poslove Jugoslavije.“ Spikerka je završila umilnim tonom: „Pratili ste specijalnu emisiju Televizije Beograd o tome šta je istina o naoružavanju terorističkih formacija Hrvatske demokratske zajednice u Hrvatskoj. Dragi gledaoci, prijatno i do viđenja.“⁵³

⁵² *Šta je istina o naoružavanju terorističkih formacija HDZ-a u Hrvatskoj?*. <http://www.youtube.com/watch?v=0D2zTSbEg6k> Transkript ove emisije reprodukovan je u: Kosta Nikolić, Vladimir Petrović (prir.), *n. d.*, 88–98. O načinu nastanka ovog materijala svedočio je pred Haškim tribunalom general Aleksandar Vasiljević, koji je rukovodio tom operacijom. *Suđenje Slobodanu Miloševiću*, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006, knj. 31, 457–461, 592–594. O toj tematici je napisao i knjigu sećanja. Up. Aleksandar Vasiljević, „Štit“, *akcija vojne bezbednosti. Dnevničke beleške operativca*, Beograd 2012.

⁵³ K. Nikolić, V. Petrović, *n. d.*, 97–8.

Nažalost, još uvek nisu dostupni, a možda nisu ni vođeni zapisnici sa nastavka sednice Predsedništva, ali nije teško dokučiti kako je ova projekcija odjeknula u Palati Federacije. Drnovšek piše sledeće: „Tuđman i njegova pratnja su stigli oko 8 uveče i skupili su se u mojoj kancelariji: Predsednik Tuđman, sa kojim je bio premijer Manolić, predsednik Sabora Domljan i šef Tuđmanovog ureda, Šarinić. Slučajnost je htela da je baš dok su se okupljali u mojoj kancelariji i dok sam im ukratko govorio šta se dogodilo, na televiziji počelo puštanje filma o Špegelju i krijumčarenju oružja u Hrvatsku. Ono o čemu je govorio general Kadijević na Predsedništvu par sati ranije je sada pokazivao na beogradskoj televiziji. Sada je bilo jasnije da je cela stvar bila planirana i orkestrirana. Predsedništvo je trebalo da usvoji zaključak popodne, a vojska bi verovatno počela da ih izvršava u Zagrebu odmah uveče, pripremili bi javnost pokazivanjem filma o ovim velikim izdajnicima i o krijumčarenju oružja.“⁵⁴ Takvo tumačenje je dominiralo i u Hrvatskoj, gde je ostatak rukovodstva zasedao i očekivao kako hapšenje predsednika i premijera u Beogradu, tako i vojno preuzimanje kontrole nad Zagrebom.⁵⁵

Događaji se, međutim, razvijaju u drugom pravcu. Tuđman i Manolić se pridružuju sednici Predsedništva, koja je nastavljena do duboko u noć. Atmosfera je bila napeta. Borisav Jović se seća: „Ja sam znao da će taj film biti prikazan. Oni su bili totalno zbunjeni i nisu mogli prosto svojim očima da veruju da je u kancelarijama u kojima su se oni dogovarali kako je sve to moglo da se snimi. Bili su potpuno zgranjeni i odjednom su rekli da je to čista montaža sa kojom se želi srušiti hrvatska vlast, a u stvari su uhvaćeni na delu (...) Mesić je rekao da je sve to izmišljeno. (...) Pozvan je Tuđman i oni su posle duge diskusije, cele noći, pristali nanovo da razoružaju svoju rezervnu miliciju, pod uslovom da i vojska skine svoju bojevu gotovost. To je bio rezultat te noći. Cele noći je bila drama, svak svakoga je optuživao (...) Taj kompromis je na kraju prosto isplivao na površinu kao neko moguće rešenje – umorili se borci“.⁵⁶ Kompromis je formulisan kroz saopštenje Predsedništva: „Detaljna analiza uzroka koji su doveli do međusobnog nepoverenja i podozrenja i napetosti pokazala je da ne postoje razlozi koji bi opravdali izazivanje ovakve međunacionalne napetosti i zategnutosti u Republici Hrvatskoj i između organa Republike Hrvatske i Federacije. Postignuta je potpuna saglasnost da se preduzmu mere koje će tu napetost smanjiti. U tom duhu, dogovoreno je da se 26. januara ove godine do 12 časova izvrši demobilizacija rezervnog sastava milicije u Hrvatskoj i istovremeno stepen borbene gotovosti jedinica JNA prevede u redovne

⁵⁴ J. Drnovšek, *n. d.*, 223.

⁵⁵ Davorin Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, Zagreb 1999, 147.

⁵⁶ B. Jović, *Politički lavirint devedesetih*, 64–65.

mirnodopske uslove. Na taj način će se stvoriti uslovi za potpuno normalno odvijanje života i otklanjanja svake međunacionalne konfrontacije. Zajednički je zaključak da se time stvaraju uslovi da se dalje vodi istražni postupak predviđen zakonom. Dogovoreno je takođe da će vojnopravosudni organi u vođenju istražnog i sudskog postupka sarađivati sa nadležnim organima.⁵⁷

Kao što se moglo i očekivati, ovaj je kompromis svako video na svoj način. Po Veljku Kadijeviću, „na tom sastanku je dogovoreno i zaključeno da se 26. januara do 12 časova izvrši demobilizacija rezervnog sastava milicije u Hrvatskoj i istovremeno stepen borbene gotovosti JNA dovede u redovno stanje, kao i da vojnopravosudni organi nastave istražni i sudski postupak bez ometanja. Sastanak je trajao do kasno u noć. Hrvatska strana je bila neuobičajeno kooperativna u prihvatanju stavova Predsedništva SFRJ i reklo bi se spremna da žrtvuje neke izvršioce krivičnih dela. Uskoro je, međutim, došlo do obrta u hrvatskom stavu“.⁵⁸ Janez Drnovšek je situaciju video drugačije: „Kada se sednica nastavila, zajedno sa hrvatskim rukovodstvom i uz podršku Markovića, uspeli smo posle burne debate da smirimo situaciju. Čak je i drugim članovima Predsedništva postalo jasno da ovo nije pitanje neke akademske rezolucije Predsedništva, nego vojne intervencije, i naposljetku smo, uprkos protivljenju i podizanju tenzije od strane srpskog bloka u Predsedništvu, uspeli da zaključimo sednicu sa nekom vrstom kompromisne rezolucije – javne izjave koja u praksi nije značila baš ništa. Vojska nije dobila mandat da interveniše u Hrvatskoj, da razoruža paravojne formacije ili da uradi bilo šta što je predložila. Sednica se završila oko ponoći.“⁵⁹ Rukovodstva su se razišla, a jugoslovenska javnost ostala zapanjena filmom koji je videla. Niko nije znao šta sledi dalje.

Stanje nakon sednice, koje se moglo primeniti i na opšte odnose unutar saveznog vrha i republičkih rukovodstava, sumirao je Borisav Jović: „Niko nikome ništa nije poverovao“.⁶⁰ Hrvatsko rukovodstvo je iz Beograda otišlo uvereno da je za dlaku izbegnut vojni udar. Onoga momenta kada se našao u Zagrebu, Tuđman je „izjavio da smo bili na rubu građanskog rata, vojska je bila mobilizirana, ali je hrvatska politika, razborita i odlučna, još jednom pobijedila.“⁶¹ Poručio je hrvatskom narodu „da može mirno da spava“, a sutradan su masovne demonstracije podrške u Zagrebu razvejale iluzije vojnog rukovodstva da će prikazivanje dokumentarnog filma oslabiti pozicije hrvatskog rukovodstva. Film se odbacuje kao vešta montaža, traži

⁵⁷ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 261.

⁵⁸ V. Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 114.

⁵⁹ J. Drnovšek, *n. d.*, 223.

⁶⁰ B. Jović, *n. d.*, 261.

⁶¹ Davorin Rudolf, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*, Zagreb 1999, 147.

se međunarodna ekspertiza radi utvrđivanja autentičnosti snimka, a i sam Špegelj istupa u javnosti sa tvrdnjom da u njemu ima „laži, istina i poluistina“, a zatim nestaje ispod radara i ne odaziva se sudskom pozivu.⁶² U odsustvu hapšenja rukovodilaca koji su pomenuti u video-snimku, presuđivali su im srpski mediji. Tako *Politika* od 27. januara na prvoj strani upozorava: „Rezervisti raspušteni, oružje se još ne vraća“, a naslovnicom od 30. januara podseća: „Uvoz oružja bio po nalogu vlade“. Najavljuje se i novi feljton „Kome smetaju Srbi u Hrvatskoj“, s podnaslovom „San o velikoj Hrvatskoj do Drine, Zemuna i Crnoj Gori kao njenom privesku“. U istom broju Milorad Vučelić upozorava: „Moramo se do kraja i bez iluzija i samoobmana suočiti sa činjenicom da se u Hrvatskoj, među Hrvatima, do sada nije našao niko ko bi izrekao bar jednu jedinu reč osude javnim planerima 'kasapljenja' i novog ustaškog genocida nad Srbima i svim drugim nepoćudnim. To do sada nije uradio ni jedan hrvatski intelektualac ni književnik, nijedno društvo ili udruženje, niko od poslenika javne reči, niko od ugleda i autoriteta, nijedan propagandista, a ni katolička crkva. Hrvatska, dakle, ponovo ćuti...“.⁶³ Na istu tematiku još su dramatičnije naslovnice „Ekspresa“: „Spremali pokolj“ (26. januar), „Hteli da poteče krv“ i „Puške (ne) vraćaju“ (27. januar). *Večernje novosti* od 27. januara posvećuju dokumentarnom filmu gotovo ceo broj u tekstu pod nazivom „Plan za teror bez milosti“, a sa njihovom naslovnicom dva dana kasnije dominira pitanje: „Zar je Špegelj na slobodi?“.⁶⁴ Jedni su se pitali zašto je film pušten, a drugi zašto se na njemu stalo?

Pat

Više od dvadeset godina kasnije, sudeći po komentaru Miloša Vasića na okruglom stolu održanom 2012, pitanje je i dalje na stolu: „I na kraju su proizveli taj jedan krajnje čudan film (...) To je jedna stvar koja je meni ostala apsolutno nerazjašnjena do dana današnjeg.“⁶⁵ Odgovoru je moguće približiti se napuštanjem šabloniziranih predstava o 'rušiteljima' i 'braniteljima' Jugoslavije. U uvodnom delu ovog članka potcrtana je kompleksnog

⁶² Špegeljjev demanti, transkript okruglog stola o dokumentarcu i povezan materijal objavljen je u: Slaven Letica, Mario Nobilo (prir.), *JNA. Rat protiv Hrvatske. Scenarij vojnog udara u Hrvatskoj i metode specijalnog rata u njegovoj pripremi*. Posebna izdanja „Globusa“, Zagreb 1991, 31–40.

⁶³ *Politika*, 27. januar 1991, 1; Milorad Vučelić, Kraj iluzija, *Politika*, 30. januar 1991, 1, 9.

⁶⁴ *Politika ekspres*, 26. januar 1991, 1; 27. januar 1991, 1; *Večernje novosti*, 27. januar 1991, 1–7, 12–13; 29. januar, 1.

⁶⁵ *Uloga JNA u raspadu Jugoslavije*, 1:59:40 <https://www.youtube.com/watch?v=oUQGyxpehes>,

rasporeda snaga u SFRJ i njihove dinamične preraspodele tokom 1990, bez koje nije moguće razumeti konkretne događaje, pa ni ovaj. Na vlast u Sloveniji i Hrvatskoj su došle nove grupacije, ali se ne manje dramatičan, mada postepen obrt dogodio u razmišljanju i delanju srpskog rukovodstva. Nakon neuspeha u nametanju svoje volje na XIV kongresu SKJ, Miloševićeva grupa napušta koncept recentralizacije Jugoslavije, miri se sa opcijom „skraćanja“, pa i ubrzava odlazak Slovenije, a svoju pažnju usmerava na sticanje političke kontrole nad ostatkom zemlje. Budući da sam Milošević iza sebe nije ostavio mnogo pisanih tragova, nije moguće pratiti ovu evoluciju u detaljima, ali već 28. juna 1990. novi koncept dobija obrise: „Razgovor sa Slobodanom Miloševićem o stanju u zemlji i Srbiji. On se slaže sa idejom o 'izbacivanju' Slovenije i Hrvatske, ali me pita da li vojska hoće da izvrši takvo naređenje.“⁶⁶ Da bi obezbedilo podršku JNA, srpsko rukovodstvo se i dalje deklarativno zalaže za jedinstvenu i čvrstu Jugoslaviju, ali u praksi radi na njenom podrivanju sa ne manje energije od slovenačkog i hrvatskog. Deklarisanje za jedinstvenost zemlje ima i drugu funkciju – izolovanje vojske od drugog potencijalnog partnera, Ante Markovića. On je hladnokrvno primio raspad SKJ, jasno stavivši do znanja da se zalaže za očuvanje zemlje, ali ne i sistema. Vojni vrh, koji je nameravao da sačuva oba, automatski ga je otpisao, na oduševljenje Miloševićeve grupe.⁶⁷ Od tada, vojska traži politički oslonac za svoj konzervativni jugoslovenski projekat nasuprot Markovićevom reformskom. I vojska i Marković osnivaju političke partije, ali na izborima ni SRSJ ni SK–PJ ne uspevaju da ostvare pomena vredne uspehe. Marković stoga ostaje sve više izolovan, a vojska traži partnere u zemlji na jedinom mestu na kojem ih može i naći – u rukovodstvima Srbije i Crne Gore, sačinjenim od nereformisanih i tek u poslednji čas preimenovanih komunista.

Ova saradnja, međutim, bila je daleko od idilične. Nijedna strana nije imala iluzija. Kadijević je znao da je „bitna razlika je u tome što smo mi početno čvrsto branili poziciju Jugoslavije, a oni Srbije.“⁶⁸ Dolazak HDZ i Tuđmana na vlast zbližio je Miloševića i vojni vrh, ali je JNA i dalje u prvi plan stavljala očuvanje teritorijalne celovitosti čitave Jugoslavije i rušenje antikomunističkih režima, a ne presecanje hrvatske teritorije i očuvanje Miloševićevog režima u nekakvoj skraćenoj Jugoslaviji. „Generali još uvek imaju opsesije o jedinstvu Jugoslavije, ovakva kakva je, bez sloge i bez budućnosti“, piše Borisav Jović oktobra 1990.⁶⁹ Otud i odsustvo entuzijaz-

⁶⁶ B. Jović, *n. d.*, 161.

⁶⁷ „Dobro je da je Veljko već jednom 'pročitao' Antu Markovića. Stalno je bio pod opsesijom da se Ante bori za očuvanje Jugoslavije.“ B. Jović, *n. d.*, 118 (22. februar 1990).

⁶⁸ V. Kadijević, *Kontraudar*, 115–116.

⁶⁹ B. Jović, *n. d.*, 201.

ma kod njega i kod Miloševića za podršku vojnom udaru na prostoru čitave Jugoslavije. To vojno rešenje bi značilo *de facto* okupaciju Slovenije i Hrvatske, ali i marginalizaciju civilnih vlasti, uključujući srpsko rukovodstvo. Zato Jović i odlaže sednice Predsedništva posvećene problemu naoružavanja, a Kadijevića podstiče na medijska istupanja u decembru koja snaže Miloševićevu poziciju na predstojećim izborima. Sa izbornom pobedom iza sebe, Milošević i dalje ne želi da armijskom vrhu dâ određene ruke, i dok se kriza oko naoružavanja bliži vrhuncu, razlike u pristupu izbijaju u prvi plan. Srpsko rukovodstvo se zalaže za „varijantu da ih preko noći „odsečemo“ od Jugoslavije, pa nek idu u 'Evropu', ali vojska to ne prihvata (...) Veljko zastupa tezu beskompromisnog nastupa do totalnog sloma njihove vlasti (...) Očigledna je razlika u stavovima vojske i nas iz Srbije. Vojska je za slamanje hrvatske vlasti, a mi smo za zaštitu srpskog stanovništva u Krajinu, ali to za sada mnogo ne potenciram“, piše Jović, koga 17. januara posećuje Cimerman i prenosi stav SAD da bi „upotreba sile u rešavanju ovog problema dovela do ozbiljnih sukoba.“⁷⁰ Ukrštanjem ovih spoljnih i unutrašnjih faktora pronalazi se 19. januara zajedničko tle između 'branitelja' Jugoslavije, o kojem u dnevniku uredno referiše Borisav Jović: „Veljko, Adžić i ja postigli smo sporazum u sledećem: Nama ne odgovara radikalna varijanta sukoba sa narodom i prisilno obaranje vlasti, jer ne vidimo dobru perspektivu izlaska iz te situacije. Više nam odgovara varijanta onemogućavanja, slabljenja i kompromitovanja sadašnje HDZ vlasti, sa što manjim sukobom sa narodom (...) Preduzeće se sve što je potrebno da se diskredituje hrvatska vlast usled nelegalnog naoružavanja i antijugoslovenske politike.“⁷¹

Izraz ovog kompromisa bila je burna, haotična sednica Predsedništva krunisana šokantnim puštanjem dokumentarnog filma, koji vojni vrh smatra velikim uspehom. Informacija Političke uprave SSNO, distribuirana starešinama 25. januara, isticala je da je „Jugoslavija, doduše uz visoku cijenu, odolela prvom udaru i valu antikomunističke histerije. Zadržani su realni izgledi za očuvanje zemlje kao federativne i socijalističke zajednice (...) Donošenjem Naredbe Predsjedništva SFRJ izvršenje tog zadatka počelo je povoljno, posebno sa stajališta afirmacije društvenog ugleda JNA. Javnost se na najkonkretniji način time upoznaje s našim čvrstim opredeljenjima (...) Usporedo se svi moramo zalagati u konstituiranju i osposobljavanju Saveza komunista – pokreta za Jugoslaviju.“⁷² Dok se vojska uzdala u pad Tuđmanovog režima kroz povećanja neposrednog pritiska na hrvatsko

⁷⁰ Isto, 257, 249; V. Cimerman, *n. d.*, 65. Ova intervencija je bila u vezi sa indirektnim podacima da je vojni vrh sredinom januara planirao širi krug hapšenja, koji je uključivao i članove slovenačkog (Janša, Bačvar) a ne samo hrvatskog rukovodstva. S. Letic, M. Nobilo, *n. d.*, 58–59.

⁷¹ B. Jović, *n. d.*, 255

⁷² *Delo*, 31. januar 1991.

rukovodstvo za razoružavanje rezervne policije, a sa posrednim ciljem potpunog delegitimisanja hrvatskih vlasti, Milošević je ispravnije procenio da će ovaj medijski ispad samo produbiti srpsko-hrvatske antagonizme i doprineti postepenom prevođenju jugoslovenskih oružanih snaga na njegove pozicije. Po završetku ove sednice te pozicije otkrio je Borisavu Joviću: „Kad vojska jednom 'pokrije' srpske teritorije u Hrvatskoj mi se više ne bojimo raspleta jugoslovenske krize. Bez toga ništa. Nama drugačiji tok događaja ne odgovara.“ Jović je bio skeptičan: „Bar on u to veruje. Slobodan se još drži onoga što je moglo donedavno, ali vojska nije htela – da ih 'odsećemo' od Jugoslavije, ali sada to nije moguće – rat bi buknuo po celoj dubini Slovenije i Hrvatske. JNA je svugde u dubinama tih republika, nije se blagovremeno povukla na nove položaje.“⁷³ Milošević, međutim, misli da ima načina da ostvari taj cilj. Još 24. januara susreće se sa članovima slovenačkog rukovodstva, Milanom Kučanom i otvara mogućnost srpskog pristanka na istupanje Slovenije iz federacije.⁷⁴ Dan kasnije, dok besni rasprava u Palati Federacije, kod Miloševića sedi Tuđman, samo nekoliko sati pred puštanje dokumentarnog filma. Konspirativniji od ostalih, nisu ostavili pisanih tragova, ali su naoko nepomirljivi protivnici otvorili kanal za dalju komunikaciju, koju ne osujećuje srpsko-hrvatski propagandni rat. Štaviše, sejanje straha jačalo je nacionalizam, a time i Tuđmanove i Miloševićeve pozicije, smanjivalo manevarski prostor vojsci, potpuno marginalizovalo SIV, a ostale savezne institucije, poput Skupštine i Predsedništva SFRJ, uterivalo u dalju disfunkciju. Tako je nastupio pat, jer je za rat još uvek bilo prerano.

Vladimir Petrović

DISINTEGRATION OF SFRY: FROM CRISIS TO PARALYSIS

Summary

The article is scrutinizing stages of disintegration of SFRY, from the crisis which characterized the 80s to erosion heralded with the disintegration of LCY and realignment of political players during 1990. The collision between leaderships of republics, which produced divisions within the state Presidency, as well as collision between the Presidency, Federal Executive Council and the military is traced through the failed attempts to stop the erosion of the security situation in Yugoslavia at the end of 1990 and beginning of 1991. Through the documents, media sources and the memories of participants, the article analyses activity and mutual relations of key actors in the period of deepening of Yugoslav crisis in the direction of paralysis and violent disintegration of the state.

⁷³ B. Jović, *n. d.*, 262. (26. januar 1991).

⁷⁴ *Suđenje Slobodanu Miloševiću*, svedok Milan Kučan, Fond za humanitarni pravo, Beograd 2006, knj. 35, 250.

RATNA BOLNICA „PETROVA GORA“ 1991/1993. GODINE

APSTRAKT: U sklopu srpskih priprema za rat na Kordunu u kolovozu 1991. nastaje improvizirana Ratna bolnica „Petrova Gora“ s primarnom namjenom zbrinjavanja ratnih ozlijeđa. Kako Karlovac i Ogulin, gradovi s bolnicama, nisu dospjeli pod srpski nadzor ova bolnica postaje središnja medicinska institucija za 60.000 osoba – pripadnika oružanih formacija RS Krajine i srpskog stanovništva na okupiranom Kordunu. Značaj bolnice pokazuje to što je u prvoj godini postojanja u njoj pregledano i medicinski zbrinuto 9.334 ranjenih i bolesnih osoba, a u područnim ambulancama još 11.000 osoba. Izborom lokacije na Petrovoj gori, gdje je u Drugom svjetskom ratu bila Centralna partizanska ratna bolnica, lideri srpskog pokreta su bolnicu željeli pretvoriti u simbol povijesnog i duhovnog kontinuiteta otpora Srba Korduna hrvatskim vlastima, izjednačavajući ustašku i demokratski izabranu vlast. Bolnica 1993. godine promjenom statusa postaje civilna, opća bolnica i pod nazivom „Sv. Georgije“ do kraja rata zadovoljava glavninu zdravstvenih potreba stanovništva Korduna i Autonomne pokrajine Zapadna Bosna.

KLJUČNE RIJEČI: Ratna bolnica, Petrova gora, Kordun, Domovinski rat, ratni sanitet

Do rasplamsavanja borbi na Kordunu srpsko stanovništvo općina Vojnić, Vrginmost i Slunj te istočnog dijela općina Karlovac, Duga Resa i Ogulin je zdravstvenu zaštitu i tretman oboljelih dobivalo uglavnom u medicinskim centrima Karlovca, Zagreba i Ogulina. Još u srpnju 1991. su sa Korduna na liječenje u Karlovačku bolnicu dolazile osobe koje su se već angažirale u srpskim postrojbama Teritorijalne obrane (TO) Srpske autonomne oblasti (SAO) Krajine.

S početkom ratnih djelovanja u kolovozu 1991. Kordun je prometno odsječeno od Karlovca, Ogulina i tamošnjih bolnica. Osnovne medicinske usluge stanovništvo je moglo dobiti u lokalnim domovima zdravlja i ambu-

lantama, no ne i složenije.¹ Uz to se po počecima napada na Topusko 16. srpnja, Saborsko 5. kolovoza i Lasinju 6. kolovoza, potom na Maljevac i područje Slunja i Karlovca, te općoj mobilizaciji srpskih postrojbi TO-a 17. i 18. kolovoza 1991. očekivao veći broj ranjenih srpskih teritorijalaca, ali civila koji će trebali operacijske zahvate i bolničko liječenje. Tim više što su čelnici općina Korduna i Banovine 13. kolovoza 1991. uputili zajednički ultimatum Republici Hrvatskoj da povuče oružane snage preko Kupe i Save, koji je odbijen, što je značilo još jače borbe.²

Osnutak i izbor lokacije

U takvim okolnostima trebalo je naći rješenje. Još od 26. lipnja 1991. pod nadzorom srpskih snaga je bila bolnica u Glini. No zbog prisustva hrvatskih snaga u Topuskom do 14. rujna 1991. put s Korduna do Gline je bio opasan. Uz to Glina je do kraja rujna bila poprište borbi, a hrvatske snage su grad topništvom bombardirale do kraja godine. Stoga se srpska strana nije osjećala sigurnom tu liječiti ranjenike i bolesnike, pa je neko vrijeme postojala ratna bolnica u glinskom selu Klasnić.³ Druga bolnica pod srpskim nadzorom, u Kninu također nije bila dostupna jer su hrvatske snage nadzirale slunjsku općinu do pred kraj studenog 1991. Uz to je od Vojnića udaljena 200 km. Srbi Korduna mogli su se liječiti u Bihaću, ali većina nije vjerovala Bošnjacima. Stoga je na inicijativu dr. Milana Kresojevića, kirurga Medicinskog centra Karlovac i predsjednika Regionalnog odbora Srpske demokratske stranke (SDS) za Kordun i Karlovac, odlučeno da se na Kordunu osnuje ratna bolnica. Bilo je više zamisli gdje je locirati, da bi u zadnjoj varijanti bio izabran Memorijalni park „Petrova gora“.⁴ Uz sigurno-

¹ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje: HMDCDR), Kutija. ZnŠTO Kordun-21. K. Potvrda Komande 3. bat. 2. br. TO Vojnić od 1. IV. 1992. da je pripadnik 1. čete TO Slobodan Kalinić umro tijekom liječenja u M. C. Karlovac 9. VII. 1991., Mirica Rapić, „Karlovački liječnici opće medicine u Domovinskom ratu“, *Svjetlost – časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja*, 2009., br. 1–2., 161. i „Otkazi Kordunašima koji ne mogu doći na posao“, *Politika* (Beograd), br. 27965., 14. VIII. 1991., 8.

² Mijo Laić, *Obranjen Karlovac – obranjena Hrvatska*, Karlovac 1999., 57.-96., Vanredni izvješće COB Karlovac. Br: 3341., od 14. VIII. 1991., Izvještaj SZUP-a Centar Karlovac. Urbr: 237/90., od 18. VIII. 1991., (preslike dokumenata u posjedu autora), „Dvočasovni sukob na stanici Topusko“, *Politika* br. 27953., 2. VIII. 1991., 7., „Zahtev da se hrvatske oružane snage povuku preko Kupe i Save“, *Politika* br. 27969., 18. VIII. 1991., 8.

³ HMDCDR, Fond RSK. Kut. 1036/2. Naredba pomoćnika komandanta ŠTO Glina za pozadinu kapetana Adama Mrakovića jedinicama TO za pozadinsko obezbeđenje ŠTO Općine Glina. Str. pov. br: 05-2-1., od 7. VIII. 1991.

⁴ HMDCDR. Kutija – Ratna bolnica Petrova Gora/Opća bolnica Sveti Georgije Vojnić (dalje Kut. RB PG). Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. g.

sne i tehničke, osnovni razlog je bio ukazivanje na povijesni kontinuitet. Naime osnovicu srpskog otpora (pobune) u Hrvatskoj činila je tvrdnja o jednakosti hrvatskih vlasti iz 1990. godine i ustaške vlasti iz 1941. tj. namjere provedbe genocida nad Srbima. Dobro to ilustriraju navod iz javnog proglasa koji je u kolovozu 1991. objavio regionalni Štab TO za Baniju i Kordun, najviše vojno zapovjedno tijelo Srba u ovom dijelu Hrvatske. U proglasu ovako prikazuju uzroke i ciljeve svoje akcije: „...hrvatska vlast na čelu sa Franjom Tuđmanom i jednim dijelom hrvatskog naroda vjerni su nastavljači ustaške politike stvaranja etnički čiste, velike i nezavisne države Hrvatske. Njezini politički i državotvorni program zalaže se za nastavljanje kontinuiteta državotvornosti NDH... Smisao i cilj politike koju danas vodi ustaško rukovodstvo Hrvatske jeste da se Hrvatska konstituiru u istorijskim granicama, tj. da se stvori velika Nezavisna Hrvatska, u kojoj svi stanovnici moraju biti samo i isključivo Hrvati. Te velikohrvatske ambicije nužno vode u teror i genocid nad srpskim narodom... pritisci i prijetnje i radnje hrvatskog vrhovništva prisilili su srpski narod da ide na formiranje svoje države kroz SAO Krajinu, da se digne na oružani ustanak protiv ustaške vlasti radi očuvanja života i nacionalnog opstanka... Na taj način ostvarit će se načelo da svi Srbi žive u jednoj državi...“⁵

Na smjeru razmišljanja o ponavljanju 1941. u 1991. godini bio je i izbor Memorijalnog parka „Petrova gora“ za lokacije ratne bolnice, kao prostora u sklopu kojeg je od 4. listopada 1941. do 25. svibnja 1945. bila Centralna partizanska bolnica, i koji je u svijesti Srba Korduna imao dimenziju mitskog mjesta.⁶ O tome svjedoče navodi iz teksta o bolnici koji je napisao njen osnivač dr. Kresojević: „...Rat ponovo bjesni ovim prostorima po tko zna koji put, prateći historijske promjene. Ova zemlja krvari, djeca ginu iz očiju majki i mladost Krajine u najljepšem trenu postojanja odlazi u nepovrat... I onda kad plač i bol zagospodare, kad postanu nijemi od tuge, oči se upiru u Petrovu goru, upravo kao nekad da ona odgovor da, pruži malu šansu nadi i životu. U njenim njedrima zla nema. Bolnica! Na cijelom teritoriju ratom zahvaćene Krajine ponovo kao daleke 1941. nikla je zgrada gdje se opet (i dokle ???) želi zaustaviti krv, smanjiti bodež, vratiti dah, nastaviti život. Ponovo tu u srcu Korduna, gdje zemlja još je topla, gdje stabla nisu zaboravila rane, gdje svaka uspomena boli – što više odmiče vrijeme, tu smo se sklonili opet... Ozbiljnost trenutka je htjela da kadar, ne samo

⁵ „Platforma za političko-propagandni rad sa pripadnicima jedinica TO, milicije i građana u mjesnima zajednicama opštine Glina i cjelokupne banijsko-kordunske regije“, *Srpska nova riječ* (Vojnić), br. 21., 28. VIII. 1991., 19.

⁶ Đuro Zatezalo, *Petrova gora – uloga i značaj NOR-a u Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb 2010., 12., 61-68.

medicinski, već nehrvatska populacija, zapravo sva zdrava ljudska populacija ode iz jedne države, čija vlast i politička kapa diktira jedan profašistički tempo i antihumani civilizacijski tok... Ovaj kompleks „Petrove gore“ toliko ima jak konotativni eho u našim povijesnim relacijama, da mi toga sada nismo niti svjesni...“.⁷ I u tjedniku *Srpska nova riječ*, koji je pokrivaio i Kordun, identično se prikazuju okolnosti osnutka bolnice: „Nakon nepunih pedeset godina, na Petrovoj gori se ponavlja istorija. Opet na Kordunu ima ranjenih, opet od ustaša, opet Srbi krvare. Ponovo ova šuma krije bolnicu. Ovoga puta nisu zemunice i brvnare...“.⁸ Tako je bolnica trebala imati jedan viši značaj; simbola povijesnog i duhovnog kontinuiteta otpora Srba Korduna kontinuiranoj hrvatskoj zločinačkoj vlasti. Protivnik – hrvatska strana je morala biti prikazana kao nehumana, sadistička, čak životinjska, kako bi rat protiv nje bio moralno prihvatljiv, i dobilo opravdanje za njeno uništenje. U tom definiranju karaktera hrvatske strane simbolika ratne bolnice na Petrovoj gori je bila više no značajna.

Pripreme za osnutak su počele 3. kolovoza, da bi bolnica s radom počela 15. kolovoza 1991. i to u prvo vrijeme pod nazivom Srpska dobrovoljačka ratna bolnica „Petrova Gora“. Načelnik bolnice postao je njen osnivač dr. Milan Kresojević, a zamjenik dr. Pajo Knežević.⁹ Bolnica je bila primarno namijenjena zbrinjavanju ratnih ozlijeđa,¹⁰ a i termin osnutka bolnice vezan je uz pripreme za početak ratnih djelovanja na karlovačkom području.¹¹ Početkom rata na Kordunu se smatra ubojstvo trojice i teško ranjavanje jednog hrvatskog policajca 4. kolovoza 1991. u Budačkoj Rijeci, dok su kontrolirati promet na Ličkoj magistrali. Ubojstvo trojice karlovačkih policajaca vezivalo se uz skupinu čijim zapovjednikom je smatran direktor Memorijalnog parka „Petrova gora“ Mile Dakić.¹² Bio navod u ubojstvu točan ili ne Dakić je, pod ratnim imenom Kapetan Darda, koristeći se infrastrukturom Memorijalnog parka, Petrovu goru pretvorio u žarište otpora na Kordunu. Tu je okupio, po riječima predsjednika općine Vrginmost Dmitra Obradovića, na Kordunu „najjaču i najbrojniju... grupe ekstremista i četnika... koja je samostalno krenula s oružanim i pljačkaškim

⁷ HMDCDR. Kut. RB PG. Status Ratne bolnice „Petrova Gora“, nedatirano.

⁸ „Ratna bolnica na Petrovoj gori“, *Srpska nova riječ* br. 22., 4. IX. 1991., 3.

⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. i Rješenje o zamjeni načelnika Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 28. I. 1992.

¹⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. godine.

¹¹ Martin Barić, *Ratni dnevnik komšija*, Karlovac 2009., 29–30.

¹² Željko Pulez, „Ratna kronika Karlovca (1991–1994)“, *Zbornik Gradskog muzeja Karlovac – Domovinski rat u Karlovcu 1991–1994.*, 1994., br. 3, 102. i Depeša PS Slunj. Br: 511-05-40/68-1/1991., od 15. VIII. 1991.

akcijama“. Pod Dakićevim vodstvom ova skupina je organizirala bazu na Petrovcu, najvišem vrhu Petrove gore.¹³ Naoružali su se trofejnim oružjem iz muzejske zbirke.¹⁴ Početkom kolovoza su oteli više auta, kamiona i čak 10 autobusa na cestama Korduna i dopremili ih na Petrovac. Time su počeli cestovnu blokadu Korduna prema Karlovcu.¹⁵

Komanda 3. operativne zone JNA je od rujna 1991. imala zapovjednom mjesto u Muljavi na Petrovoj gori.¹⁶ S Petrove gore su minobacačima napadani Topusko i Maljevac.¹⁷ Na Petrovoj gori je u jesen 1991. organiziran logor gdje su zatvarani i zlostavljani Hrvati s Plitvičkih jezera.¹⁸ U sklopu ratne medijske pripreme, tehničari TV Beograda su u Memorijalnom parku, uz pomoć Mile Dakića, 4. lipnja 1991. postavili repetitor čiji signal je pokrivaio područje od Žumberka do Zagreba i Moslavine.¹⁹ Tada je, uz postojeću radio-postaju „Glas Petrove gore,²⁰ (kasnije „Srpski radio – studio Petrova gora“) utemeljena i „Televizija Petrova gora“, (kasnije „Srpska televizija – studio Petrova gora“) s glavnim urednikom rezervnim poručnikom Milošem Pribićem iz sela Zagorje.²¹ Signali s Petrove gore su bili glavno sredstvo srpskog mobiliziranja na Kordunu i Banovini.²² Preko ove radio-postaje je npr. Mile Dakić 30. srpnja najavio skori početak napada na Lasinju.²³ Na neki način bilo je logično da se u tom žarištu na Kordunu osnuje i ratna bolnica.

¹³ „Ko su istinski borci sa Korduna“, *Politika* br. 27973., 22. VIII. 1991., 10.

¹⁴ Ivan Strižić, *Bitka za Slunj*, Slunj – Zagreb 2007., 187.

¹⁵ Izvješće COB Karlovac. Br: 3176., od 2. VIII. 1991., Priopćenje „Autotransporta“ Karlovac povodom nasilnog oduzimanja vozila. Br: 917/91., od 5. VIII. 1991. (preslike dokumenata u posjedu autora)

¹⁶ HMDCDR. Fond 2. Kut. 6044/1. Izvještaj ŠTO SAOK za 24/25. IX. 1991. Pov.br: 331/1., od 23. IX. 1991.

¹⁷ „Napadnuta stanica MUP-a u Maljevcu“, *Politika* br. 27975., 24. VIII. 1991., 8.

¹⁸ *Mostovi - godišnjak Slunjskog dekanata*, 1992., Ratno izdanje, Rijeka 1992., 37.

¹⁹ Obavijest JP „Odašiljači i veze“ HRTV o aktiviranju odašiljača TV Beograd na Petrovoj gori od 7. VI. 1991., „Repetitor beogradske TV na Petrovoj gori“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 15702., 7. VI. 1991., 3.

²⁰ „Vino, struja i siromaštvo“, *Borba* (Beograd) br. 64. 2. III. 1991., 3.

²¹ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Šema televizijskog programa Srpske TV – studio Petrova gora, nedatirano, Šema programa Srpskog radija – studio Petrova gora, nedatirano, Rješenje ZnŠTO Kordun o postavljanju Miloša Pribića za referenta u organu za moralno vaspitanje ZnŠTO Kordun. Br: 804–5., od 29. VI. 1992.

²² *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO općine Glina* (Glina), br. 3., 7. oktobar 1991., 3–4. i „Istina od Petrove gore do Njujorka“, *Politika* br. 27985., 4. IX. 1991., 8.

²³ M. Laić, *n. dj.*, 57–91.

Osoblje i organizacija službi

Polovicom kolovoza općinska poglavarstva Korduna priznala su status ratne bolnice ovoj instituciji. U njen sastav su naknadno uključili postojeću zdravstvenu infrastrukturu Vrginmosta, Vojnića, Krnjaka, Slunja i Plaškog. To je bio sav njihov angažman oko bolnice, kako financijski tako i u drugim vidovima.²⁴ Vlada SAO Krajine prvih mjeseci postojanja bolnice nije je priznala kao svoju ustanovu. Ministar zdravstva dr. Vaso Ležajić je krajem listopada 1991. nabrajajući zdravstvene institucije SAO Krajine naveo samo bolnice u Kninu i Glini, i 10 domova zdravlja.²⁵

Osnovicu Ratne bolnice su činili liječnici i medicinsko osoblje srpske nacionalnosti koji su počev od kolovoza 1991. dolazili na Kordun, uglavnom iz Karlovačke bolnice.²⁶ Prema evidenciji Karlovačku bolnicu je 1991. godine napustilo 6 kirurga, 5 anesteziologa, 3 ginekologa, 1 otorinolaringolog (ORL) i znatan broj medicinskog tehničkog osoblja. Od navedenih je desetak liječnika i oko 50 tehničkog osoblja otišlo na Kordun, dok su ostali zbog rata izbjegli drugdje.²⁷ Posljednjih mjeseci 1991. iz Srbije u Ratnu bolnicu u više navrata dolazi popuna nedostajućeg liječničkog kadra. Dolazak medicinskog osoblja iz Srbije na okupirana područja Hrvatske je organiziralo Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. Osoblje isprva nije primalo plaće već je radilo dobrovoljno.²⁸ Početkom 1992. Ministarstvo zdravlja Republike Srpske Krajine (RSK) je dalo jednokratnu novčanu pomoć djelatnicima bolnice. Kasnije je brigu oko isplate plaća djelatnicima i opskrbu bolnice energentima preuzeo Zonski Štab TO za Baniju i Kordun.²⁹

Glede djelatnika, prema izvješću od 20. siječnja 1992. u bolnici ih je od 15. kolovoza 1991. radilo 40 i to 37 stalnih: 2 kirurga, 1 ORL specijalist, 1 pulmolog, 2 ginekologa, 1 stažist i 30 sestara i tehničara, te 3 povremena: 1 anesteziolog, 1 internist i 1 pedijatar.³⁰

²⁴ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992.

²⁵ „Zdravstvo na ratnom koloseku“, *Politika* br. 28037., 25. X. 1991., 12.

²⁶ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992.

²⁷ Nino Šikić, „Ratna kirurgija u Domovinskom ratu/Opća bolnica Karlovac/Služba za kirurgiju“, *Ratna kirurgija u Domovinskom ratu*, Split, 2007., 69. i „Zločinac na čelu krajijske vlade“, *Večernji list* (Zagreb), br. 11.408., 9. VI. 1995., 4.

²⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. i „Srpski lekari pomažu ugroženima u Hrvatskoj“, *Politika* br. 27954., 3. VIII. 1991., 10.

²⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Nalog načelnika Ratne bolnice „Petrova Gora“ financijskoj službi za isplatu jednokratne novčane pomoći, nedatirano.

³⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu svih službi Ratne bolnice „Petrova Gora“ u periodu od 15. 08. 1991. do 20. I. 1992.

Po dostupnoj evidenciji od 10. kolovoza do 10. studenog 1991. u bolnici su radile ove osobe: 1. dr. Milan Kresojević, 2. dr. Pajo Knežević, 3. dr. Dragica Bakić, spec ORL, 4. Nikola Božić, 5. Ranka Barak, 6. Mira Dević, 7. Nada Dadasović, 8. Branislav Grubišić, 9. Zorica Ivošević, 10. Radmila Ivošević, 11. Živka Jović, 12. Smilja Kartalija, 13. Jadranka Lisić, 14. Dragica Milovanović, 15. Višnja Mrđenović, 16. Ljiljana Ralić, 17. Nevenka Šarić, 18. Miodrag Todorić, 19. Predrag Todorić, 20. Jelena Vidnjević, 21. Mara Vuletić, 22. Mihajlo Bijelić, 23. Petar Bijelić, 24. Vesna Havelka, 25. Dušan Kranjčević, 26. Ranko Kajganić, 27. Svetozar Mraović, 28. Milan Milković, 29. Milan Mrkonjić, 30. Dragić Napijalo, 31. Ranka Petrović, 32. Marko Vidnjević, 33. Miloš Nahod. U periodu od 10. studenog pa do 1. siječnja 1992. su radile ove osobe: 34. Nada Gabrić, 35. Dražen Jelača, 36. dr. Stevan Čuturilo, 37. Nada Krivokuća, 38. Stanko Peurača, 39. Jelica Uzelac, 40. Suzana Vujić, 41. dr. Aleksa Radojčić, 42. dr. Đuro Banjanin, 43. Nena Kličković, 44. Dragan Marinčić, 45. Vaso Kličković, 46. Milka Musulin. U bolnici je također radilo, počev od 30. kolovoza, kraja rujna i početka listopada 1991. još petnaest osoba s tim da su prestajale raditi različitih dana u studenom i prosincu 1991. te siječnju i veljači 1992. Bili su to: 47. Nada Matić, 48. Mirko Matić, 49. Pero Biljetina, 50. Nada Dmitrović, 51. Nevenka Savić, 52. Mirjana Sudar, 53. Nedjeljka Janjanin, 54. Mile Kresoja, 55. Goran Popović, 56. Nikola Kljajić, 57. Gordana Klipa, 58. Jasmina Grgić, 59. Saša Valadžija, 60. Predrag Nešić, 61. Anka Krivokuća. U siječnju 1992. su u bolnici počele raditi još tri osobe: 62. Stana Knežević, 63. Ljiljana Čokić, 64. Slobodan Gačeša.³¹

Od liječničkog osoblja koje je došlo iz Srbije u bolnicu kao popuna poznati su: 1. dr. Gordana Roknić – anesteziolog – Beograd, „Dr. Miševića“, 2. potpukovnik Mile Gvozdić – umirovljeni anestetičar – Beograd, 3. dr. Dragan Vukotić – internist/kardiolog – ZC Loznica, tri puta, 4. dr. Grujo Crnogorac – ginekolog – Aleksinac, 5. dr. Tode Dragičević – anesteziolog-specijalizant – Vojnomedicinska akademija (VMA) Beograd, dva puta, 6. dr. Srđan Stokuća – pedijatar – Vrbas, dva puta, 7. Biljana Gvozdenović – med. sestra (laborant), VMA – 10. I. 92., 8. dr. Vladislav Čadenović – internist (endokrinolog), ZC Loznica, 9. dr. Ljiljana Isailović – oftamolog, ZC Loznica, dva puta, 10. potpukovnik Nikola Jović – anestetičar – VMA.³²

U izvorima se kao djelatnici bolnice još navode dr. Dobrila Rodić, dr. Rade Nastasić, dr. Maja Čučković,³³ dr. Milorad Kosijer, dr. Mirjana

³¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Nalog načelnika Ratne bolnice „Petrova Gora“ finansijskoj službi za isplatu jednokratne novčane pomoći, nedatirano – prilog popis osoba koje primaju jednokratne novčane pomoći.

³² HMDCDR. Kut. RB PG. Popis medicinskog osoblja iz Srbije koje je dobrovoljno radilo u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“, nedatirano.

³³ HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god., autori dr. Stevan Čuturilo, dr. Dobrila Rodić, dr. Rade Nastasić i dr. Maja Čučković.

Čučković,³⁴ ginekolog iz Drvara dr. Čedo Nikolić,³⁵ dr. Branko Krivokuća i dr. Ribić.³⁶ Svi djelatnici bolnice su bili srpske nacionalnosti.³⁷ Na Kordunu pod srpskom vlašću je 1991. bilo samo dvoje medicinskih djelatnika hrvatske nacionalnosti, dr. Dragutin Krušić i medicinska sestra Marijana Oštrina. Oni su po okupaciji Slunja 16. studenog ostali u tom gradu, da bi 22. prosinca 1991. dr. Krušić bio odveden s radnog mjesta i ubijen.³⁸ Marijana Oštrina je u veljači 1992. pobjegla u Cazin.³⁹ Nakon toga na Kordunu je u medicinskoj službi, po dostupnim izvorima, ostala samo jedna osoba hrvatske nacionalnosti, zastavnik JNA Boro Radonjić, sanitetski referent u garnizonu Slunj.⁴⁰

Bolnicu, Komandu 3. operativne zone JNA i Pozadinsku bazu smještene na Petrovoj gori je od rujna 1991. osiguravala 3. samostalna četa TO Vojnić-Petrovac. Nazivalo ju se i Zaštitna četa Ratne bolnice, a činilo ju je 97 oficira i vojnika.⁴¹ Kasnije je osiguranje vršila Pozadinska četa 11. brigade sastavljena od ljudstva iz sela Ključar, zapovjednika Miloša Gvozdinovića.⁴²

U bolnici je prva s radom počela Kirurška služba 15. kolovoza. Do kraja godine organizirane su i ove službe: ORL i Internist-pulmolog 1. rujna, Ginekološko-porođajna 14. rujna, Laboratorijsko-transfuzijska 27. rujna, Šok soba 29. rujna, te Pedijatrija 16. studenog.⁴³

³⁴ HMDCDR. Kut. RB PG. Antibiotička terapija oboljenja respiratornog trakta u ratnim uslovima, autori dr. Stevan Čuturilo, dr. Milorad Kosijer i dr. Mirjana Čučković.

³⁵ HMDCDR. Kut. Medicinski centar Glina. Pismo dr. Čede Nikolića direktoru MC Glina, nedatirano.

³⁶ M. Barić, *n. dj.*, 30, 65.

³⁷ HMDCDR. Kut. RB PG. Status Ratne bolnice „Petrova Gora“, nedatirano.

³⁸ Janko Jurčević, „Zdravstvo Slunja u Domovinskom ratu“, *Mostovi '95 – godišnjak Slunjskog dekanata*, izdanje u prognostrvu, Karlovac 1995., 177.

³⁹ Ivan Stržić, *Zločin bez kazne*, Zagreb 2010., 681.

⁴⁰ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Sl. zabilješka OB-a 13. br. TO o ponašanju Radonjić Bore, od 25. V. 1992.

⁴¹ Naredba Štaba TO Vojnić o preformiranju jedinice TO Općine Vojnić. Str.pov.br: 25-01/1-91., od 25. IX. 1991. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 1: *Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990-1991.)*. Ur. Mate Rupić. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb, 2007., 333., Izvještaj ŠTO Vojnić o stanju borbene spremnosti jedinica. Str.pov.br: 46-01/1-92., od 23. I. 1992. i Borbena zapovjest ŠTO Vojnić za upotrebu jedinica TO. Str.pov.br: 127/92., od 11. II. 1992. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995. Dokumenti*, knjiga 3: *Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (siječanj-lipanj 1992.)*. Ur. Mate Rupić. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata - Zagreb, veljača 2008., 119, 216.

⁴² HMDCDR Kut. ZnŠTO Kordun-21. K. Spisak ljudstva Pozadinske čete 11. pbr. za platu XI. mj. 1993.

⁴³ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Kirurške službe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992. Izvještaj o radu Laboratorijsko-transfuzijološke službe od 20. I. 1992.,

Objekti i opremljenost bolnice

Bolnica je bila smještena u deset montažnih baraka naselja radnih akcija, stotinjak metara od Spomenika ustanku naroda Banovine i Korduna na vrhu Petrovac. Raspolagala je sa 50-tak bolničkih kreveta i mogućnošću proširenja za 10-tak.⁴⁴ U glavnoj zgradi bolnice je bila kirurška ambulanta, dvorana za operacije sa dva operacijska stola, prostor za sterilizaciju, gipsaona, dvije sobe sa po šest bolesničkih ležaja, i šok soba s četiri ležaja.

U paviljonu br. 1 je bilo pet bolničkih soba također sa po šest ležajeva, zatim ginekološka soba s stolom za pregled, tri bolesnička ležaja i jednim dječijim krevetcem, čajna kuhinja te kupaonica s dva stroja za pranje rublja.

U paviljonu br. 2 su bile tri bolničke sobe sa po četiri, pet i sedam ležajeva. Tu su bile i tri spavaonice s 16 kreveta vjerojatno namijenjenih osoblju, zatim spavaća soba načelnika bolnice i kupaonica. Interesantno je da je još sedam kreveta bilo smješteno u hodniku ovog paviljona.

Rodilište, sa četiri kreveta i dva dječija kreveta je bilo u zasebnoj baraci. Laboratorij je imao zaseban objekt i bio skromno opremljen, tj. imao je od nužne oprema samo po jedan komad (mikroskop, stabilizator, kalorimetar...). Bolnica je imala tri rengenska aparata, od čega jedan pokretni. Tu su još bile zgrade apoteke i računovodstva, te objekt kompjutersko-informatičkog centra koji je činio jedan kompjuter posuđen od SDS-a Krnjak. Zadnja dva objekta su bili drvarnica, (bolnica se grijala na drva kojima ju je opskrbljivala Šumarija Vojnić) i nadstrešnica za tri agregata, dva od 125 kw i jedan od 17 kw.

Kako su radne akcije održavane ljeti barake nisu bile primjerene za boravak zimi, pa je u njih ugrađeno 30 peći za grijanje i promijenjene instalacije. Bolnica je 1992. godine imala pet vozila: kombi bus Citroen, kombi bus Reno, Golf-dizel, Mercedes benz i Citroen.⁴⁵ Sva vozila su bila „ratni plijen“ dopremljen iz Tušilovića.⁴⁶

Navedeno stanje sredstava je iz travnja 1992. Međutim bolnica je počela rad sa skromnim sredstvima. Tako npr. prvih mjeseci nije imala mašine za rublje već su dragovoljke u Muljavi, na šumskom potoku ručno prale bol-

Izveštaj o radu ORL službe od 20. I. 1992., Izveštaj o radu Internista-pulmolog od 20. I. 1992., Izveštaj o radu Šok sobe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992., Izveštaj o radu Ginekološko-porodajne službe od 20. I. 1992., Izveštaj o radu Pedijatrijske službe od 20. I. 1992. i „Ratna bolnica na Petrovoj gori“, *Srpska nova riječ* br. 22., 4. IX. 1991., 3.

⁴⁴ HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god.

⁴⁵ HMDCDR. Kut. RB PG. Elaborat o izvršenom popisu sredstava Ratne bolnice „Petrova Gora“, april 1992. god. Kut. Vojnić-Krnjak. Zaključak Šumarije Vojnić. Br: 13/1., od 18. I. 1992.

⁴⁶ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Spisak raspodjeljenih vozila u Tušiloviću, nedatirano.

nički veš,⁴⁷ a osoblje je na početku samo šivalo tekstil i pravilo opremu. Veliki dio namještaja (kreveti, stolovi, stolice...) je nađen u barakama. Odlazeći iz karlovačke bolnice medicinsko osoblje je donijelo nešto opreme i lijekova.

Veliki donator bolnice bila je JNA davši iz skladišta u Karlovcu, Plaškom, te po iseljavanju Vojne bojnice u Ljubljani, veliku količinu opreme, namještaja, nosila, operacijske stolove, laboratorijski inventar, sitni bolnički inventar, rendgen aparate te dva agregata. Nešto lijekova, opreme, namještaja, peći, sterilizatora, agregat i druge tehničke opreme je dobiveno od poduzeća u Vojniću, Topuskom, Vrginmostu i Slunju. Bolnica je opremljena i „ratnim plijenom“ iz kog je potjecao veći dio laboratorijske opreme. Nastojeći doći do potrebnih sredstava djelatnici bolnice su se često pojavljivali na TV-u i novinama, što je dalo rezultate. Dobila se pomoć od Srpske pravoslavne crkve (SPC) i Srba iz inozemstva; SAD-a, Kanade, Australije, Švicarske (Udruženje Srba iz Hrvatske i RSK iz Zuricha), Nizozemske, Belgije, Austrije, Njemačke (Srpski kulturni centar „Sv. Sava“ iz Augsburga). Kao veliki višegodišnji pomagači bolnice navode se Veljko Miljuš iz Chicaga, SDS Chicago i inozemne crkvene općine SPC-a. Godine 1991. je Klub „Vuk Karadžić – braća Grim“ iz Berlina Bolnici poslao pet konvoja sanitetskog materijala i opreme.⁴⁸

Vežano za inozemne donacije koje su išle preko SPC-a, u javnost je izbila afera oko nestanka rendgen aparata, vrijednog 250.000 dolara koji je jedna Srpkinja iz SAD-a poslala na ime patrijarha Pavla, s molbom da ga on dodijeli nekoj zdravstvenoj ustanovi. Međutim aparat je nestao, što se vezalo za protosinđela Filareta Mićevića, jedan od istaknutijih ratnih huškača među svećenicima SPC-a. Na patrijarhovo insistiranje Filaret ga „pronašao“ u garaži u Vrginmostu.⁴⁹

Materijalna pomoć bolnici je stizala i od Ministarstva zdravlja Republike Srbije, koje je okupirana područja Hrvatske organizirano opskrbljivalo novcem, lijekovima, sanitetskim i medicinskim materijalom.⁵⁰ Donaci-

⁴⁷ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Žalba Duška Bjelivuka Višoj komandi Vojnić, od 23. IV. 1992.

⁴⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992., Elaborat o izvršenom popisu sredstava Ratne bolnice „Petrova Gora“, april 1992., Revers VP 7949/32 Karlovac o predaji elektroagregata Ratnoj bolnici „Petrova Gora“ od 25. 11. 1991. Popis lijekova iz donacije Srpskog kulturnog centra „Sv. Sava“ Augsburg od 11. II. 1992., Zahvalnica Ratne bolnice „Petrova Gora“ Udruženju Srba iz Hrvatske i RSK od 2. II. 1993., Pismo zahvale dr. Kresojevića inostranim donatorima, nedatirano i „Ratna bolnica na Petrovoj gori“, *Srpska nova riječ* br. 22., 4. IX. 1991., 3., „Poruka kao melem“, *Borba* br. 339., 4. XII. 1991., 4.

⁴⁹ Milorad Tomanić, *Srpska pravoslavna crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001., 235.

⁵⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. i „Srpski lekari pomažu ugroženima u Hrvatskoj“, *Politika* br. 27954., 3. VIII. 1991., 10.

je u lijekovima je slao Općinski štab za prihvat izbjeglica Banja Luka,⁵¹ a bilo je donacija i od stanovništva Srbije; navodi se donacija brašna iz Varvarina kod Kruševca,⁵² te lijekovi i sanitetski materijal od poduzeća „Kubršnica“ iz Arandjelovca i Odbora građana za pružanje pomoći narodu Korduna iz Beograda.⁵³

Bolnica je početkom studenog 1991., kada je došlo do najvećeg priliva ratnih stradalnika, bila dobro tehnički i personalno opremljena i vrlo funkcionalna.⁵⁴

Rad bolnice u prvoj godini postojanja

Veliki broj stradalih u oružanim sukobima opravdao je osnutak bolnice. U prvoj godini rata na Kordunu tj. do kraja listopada 1992. godine, na srpskoj strani je u ratnim djelovanjima poginulo 143 vojnika i civila, a 234 su teže ranjena.⁵⁵ Kao što je već navedeno, bolnica je bila primarno namijenjena zbrinjavanju ratnih ozlijeđa, a zbog ograničenih kapaciteta imperativ je bio što kraća hospitalizacija.⁵⁶ Već 1991. je postala, i idućih godina ostala, medicinska osnovica srpskih postrojbi TO-a Korduna.⁵⁷ U bolnici su liječeni i vojnici JNA ranjeni u napadu na Karlovac od listopada 1991.; iz 169. motorizirane brigade iz Loznice, koja je na Karlovačkoj bojišnici imala 26 poginulih,⁵⁸ 9. motorizirane brigade iz Zaječara, koja je u četiri mjeseca

⁵¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Reversi o izlazu robe Opštinskog štaba za prihvat izbjeglica Banja Luka Ratnoj bolnici „Petrova Gora“ od 14. I. – 20. I. 1992.

⁵² HMDCDR. Kut. RB PG. Račun poduzeća „Petrovac“ – Vrginmost Ratnoj bolnici „Petrova Gora“ za prevoz pomoći iz Varvarina. Br: 887/91., od 31. XII. 1991.

⁵³ Izveštaj Odbora građana za pružanje pomoći narodu Korduna o poslanoj pomoći na Kordun u periodu od 1. 11. do 9. 12. 1991. god. u *Srpska nova riječ*, br. 34., 31. XII. 1991., 7. i HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Nalog magacinu za lekove i sanitetski materijal za pomoć bolnici „Petrova Gora“ poduzeća Kubršnica Arandjelovac od 17. II. 1992.

⁵⁴ Mićo Jelić-Grnović, *Roman o Srbima*, Ruma-Jasenovčani-Vladimirci 2004., 141.

⁵⁵ HMDCDR Kut. 21. K. – Komanda kord. bataljona. Obavijest PJM Vojnić o radu fonda „Tomislav Ranković“. Br: 01-190-1992., od 22. X. 1992.

⁵⁶ HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god.

⁵⁷ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Naređenje za sanitetsko obezbeđenje K-de 2. br. TO Vojnić. Str.pov. br: 121/2., od 9. XII. 1991. Kut. RŠTO Veljun. Izveštaj načelnika bezbednosti Komande 2. brigade – RŠ TO Veljun, od 6. XII. 1991. Kut. RB PG. Popisi pripadnika TO Vrginmost i Vojnić s zdravstvenim uslugama pruženima u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“, veljača 1992. i Izveštaj ZnŠTO Kordun GŠ TO RSK o stanju b/g jedinica, K-di i ustanova ZnŠTO Korduna. SP Br: 893-17., od 18. VIII. 1992. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 5: *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (srpanj-prosinac 1992.)*. Ur. Mate Rupić. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb, ožujak 2009., 177.

⁵⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Podaci o povređenom Ratne bolnice „Petrova Gora“ za Miroslava Cerovca, rezervista Lozničke brigade JNA. Br: 587/10/91. i Milisav SEKULIĆ, *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel 2000., 247.

borbi imala 42 poginula i 171 ranjenog pripadnika,⁵⁹ iz garnizona Beograd i Sarajevo,⁶⁰ te kordunaških rezervista JNA. Među njima „najčuveniji“ pacijent je bio Branko Madžarac iz Vrginmosta koji je preživio pogibiju kordunaških rezervista na Koranskom mostu 21. rujna 1991.⁶¹ Tim liječnika bolnice na čelu s dr. Kresojevićem je pregledao tijela 13 poginulih rezervista.⁶² Druga poznata osoba, dopremljena u bolnicu 4. srpnja 1992., je bio predsjednik Općine Vrginmost D Mitar Obradović, nakon ranjavanja u atentatu kod Topuskog. Preminuo je u bolnici 5. srpnja 1992.⁶³

Inače sanitetske postrojbe JNA i TO su koristile i općinske domove zdravlja,⁶⁴ formirale bataljonske sanitetske stanice,⁶⁵ i ambulante od kojih je jedna bila i u motelu u Muljavi.⁶⁶

Kako srpske snage nisu osvojile Karlovac i Ogulin, gradove s bolnicama, Ratna bolnica je morala liječiti sve više civila iz općina Vrginmost, Vojnić, Krnjak, Slunj,⁶⁷ i Plaški koje je imalo problema s dopremom ranjenika i bolesnika kako zbog udaljenosti od 72 km, tako i zbog vozila, jer je Dom zdravlja Plaški imao samo dva sanitetska vozila i patio od manjka goriva i rezervnih dijelova.⁶⁸ Tako je bolnica je u prvoj godine rada pokrivala zdravstvene potrebe oko 60.000 osoba na Kordunu.⁶⁹ Uz domicilno stanovištvu, tu su bili i brojni Srbi izbjegli iz Karlovca i drugih slobodnih dijelova Hrvatske.⁷⁰ Vojna zapovjedništva i civilne strukture Korduna su bile zado-

⁵⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Popis pripadnika VP 6002 Zaječar s zdravstvenim uslugama pruženima u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“, veljača 1992. i Referisanje Komande 9. mtbr. Pov.br: 23–116., 13. I. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 3., 46.

⁶⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Popis zdravstvenih usluga pruženih vojnicima JNA u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“, veljača 1992.

⁶¹ „Masakr na mostu“, *Politika* br. 28008., 26. IX. 1991., 11.

⁶² „Masakrirano trinaest rezervista JNA“ i „Žrtve masakra u Karlovcu“, *Politika* br. 28010., 28. IX. 1991., 1, 10.

⁶³ Nikica Barić, „D Mitar Obradović – prilog poznavanju jedne ljudske sudbine“, *Dijalog povjesničara-istoričara* br. 9. Ur. Hans-Georg Fleck ; Igor Graovac. Zaklada Friedrich Naumann – Zagreb 2005., 601–619.

⁶⁴ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Dopis Doma zdravlja „Dr. Marija Šlezinger“ Vojnić. Br: 26/92., od 24. IV. 1992.

⁶⁵ HMDCDR. Kut. ZnŠTO Kordun-21. K. Obavijest ŠTO Vojnić, od 31. X. 1991. o liječenju vojnika.

⁶⁶ HMDCDR. Kut. ZnŠTO Kordun-21. K. i SM Glina-izvještaji. Zapovest K-de 2. br. TO Vojnić za pozadinu. Str.pov.br: 101-15., od 5. III. 1992.

⁶⁷ HMDCDR. Kut. RB PG. Popisi civila Vrginmost i Vojnić s zdravstvenim uslugama pruženima u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“, veljača 1992.

⁶⁸ Molba Doma zdravlja Plaški GŠTO RSK za sanit. auto. Br: 197/92., od 8. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 138.

⁶⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992.

⁷⁰ Đuro Zatezalo, „Srbi u Karlovcu“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, Zagreb 1999., sv. 4., 95.

voljne stručnošću i uslugama te zahvalne djelatnicima Bolnice.⁷¹ No ta zahvalnost nije imala svoju materijalnu stranu. Načelnik dr. Kresojević se tužio da od JNA, Fonda zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja RSK, te domova zdravlja ne uspijeva naplati usluge. S novcem je bio povezan problem redovnog osiguranja pojedinih lijekova.⁷²

Uz saniranje ratnih ozlijeđa, u bolnici se nastojalo pružiti i druge zdravstvene usluge, tipa pulmologije. No zbog manjka specijalista i opreme nužne za dijagnostiku i liječenje broj tih usluga je 1991. godine bio ograničen. Tijekom 1992. i 1993. godine iz VMA Beograd, Loznice, Kraljeva i Banja Luke su dragovoljno dolazili specijalisti koji su značajno pomogli radu bolnice, te su otvorene nove specijalističke ambulante.⁷³ Krajem 1992. godine u Krnjaku je zbog nefunkcioniranja vodovoda izbila epidemija zarazne žutice koju je suzbijala ova bolnica.⁷⁴

Glede brojčanih pokazatelja rada dostupna su četiri sumarna izvješća iz prve godine postojanja bolnice. Prema prvom, u periodu od 23. kolovoza do 15. studenog 1991. u bolnici je pregledano 950 teritorijalaca, 198 vojnika JNA i 367 ostalih, uglavnom civila. Obavljeno je velikih kirurških zahvata nad 115 teritorijalaca, 69 vojnika JNA i 40 ostalih. Manjih kirurških zahvata nad 277 teritorijalaca, 100 vojnika JNA i 55 ostalih. U bolnici su teritorijalci boravili 995 bolničkih dana, vojnici JNA 243 dana, a ostali 378 dana.⁷⁵ Glavnina poslova vršena je na Kirurškom odjelu na kojem je od 23. kolovoza do 12. prosinca 1991. pregledano 2.220 ranjenika i bolesnika i još 841 u dislociranim ambulantomama. Ukupno ih je 351 hospitalizirano od čega je 33 izliječeno, 309 se zdravlje poboljšalo, a 9 umrlo. U bolnici je izvršeno 2.517 manjih i 101 veliki kirurški zahvat s općom anestezijom. U tom periodu je u bolnici bio 2.657 bolesničkih dana.⁷⁶

Tri velike skupine ranjenih i poginulih su stigle u bolnicu u studenom i prosincu 1991. s karlovačke bojišnice. Prva nakon proboja mješovite posade JNA i lokalnih srpskih postrojbi iz karlovačke vojarne „Logorište“ početkom studenog 1991. Tada je poginula 21 osoba, i to 10 vojnika JNA i

⁷¹ Izvještaj ZnŠTO Kordun GŠ TO RSK o stanju b/g jedinica, K-di i ustanova ZnŠTO Korduna. SP Br: 893-17., od 18. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 177. i Kut. Vojnić-Krnjak. Rezime sastanka K-de 2. br. TO Vojnić s rukovodstvom općina Karlovac i Vojnić. Str.pov.br: 349/1., od 23. IV. 1992.

⁷² HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. i Izvještaj ZnŠTO Kordun GŠ TO RSK o stanju b/g jedinica, K-di i ustanova ZnŠTO Korduna. SP Br: 893-17., od 18. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 177.

⁷³ HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god.

⁷⁴ Zapisnik 38. sjednice Vlade RSK od 1. XII. 1992. u: *Dokumenti*, knjiga 6., 392-397.

⁷⁵ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 23. 08. – 15. 11. 1991.

⁷⁶ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Hirurškog odeljenja bolnice „Petrova Gora“ od 23. 08. do 12. 12. 1991.

11 Srba, dok su 102 ranjena.⁷⁷ Zbog velikih gubitaka bolnicu je 11. studenog 1991. obišla delegacija na čelu s premijerom SAO Krajine Milanom Babićem.⁷⁸ Druga skupina od 19 poginulih i više ranjenih stigla je nakon napada HV-a na Jelaše od 12. do 15. prosinac,⁷⁹ a treća od 8 poginulih i 16 ranjenih vojnika te 2 ranjena civila krajem prosinca.⁸⁰

Nakon što je 1992. godine na snagu stupilo Sarajevsko primirje ponovo su napravljena izvješća o radu bolnice. Prema njima, u periodu od 15. kolovoza 1991. do 20. siječnja 1992. u bolnici je pregledano 6.460 osoba, a u dislociranim ambulantomama još 3.729, što je činilo ukupni broj od 10.189 osoba. Od toga ih je 985 hospitalizirano i oni su u bolnici boravili 6.911 bolničkih dana. U bolnici je umrla 21 osoba.⁸¹ Od navedenog broja 4.424 ih je pregledano u Kirurškoj službi i to 3.230 u bolnici i 1.194 u dislociranim ambulantomama. Od toga ih je 471 hospitalizirano od čega ih je 75 izliječeno, a 390 se zdravlje poboljšalo. U bolnici je izvršeno 2.953 manjih i 157 velikih kirurških zahvat s općom anestezijom. U tom periodu hospitalizirane osobe ove službe su u bolnici boravile 3.150 bolničkih dana.⁸² U šok sobi je boravilo 66 osoba i ostvarilo 202 bolnička dana.⁸³ Na Ginekološko-porođajnoj službi je izvršeno 860 pregleda i manjih zahvata, 32 poroda i 68 pobačaja.⁸⁴ Na Pedijatrijskoj službi je pregledano 129 osoba, bez hospitalizacije. Provedena su i cijepljenja djece.⁸⁵ Internist-pulmolog je izvršio 691 pregled i hospitalizirao 33 osobe, a na ovoj službi je umrlo čak 12 pacijenata, više od polovice svih umrlih.⁸⁶ ORL služba je izvršila 802 pregleda i 396 intervencija te hospitalizirala 38 osoba od čega su 18 bili ranjenici a 20 bolesnici. Na ovoj službi je umrla jedna osoba.⁸⁷ Laboratorijsko-transfuzijska služba je na 761 pacijentu obavila 1.100 laboratorijskih analiza. Glede dobrovoljnih

⁷⁷ „Sa ustašama nema razgovora do preko nišana“, *Srpska nova riječ*, br. 30., 29. XI. 1991., 14.

⁷⁸ M. Jelić-Grnović, *n. dj.*, 141.

⁷⁹ Telegram Štaba 3. OZ TO Vojnić br. 13., od 15. XII. 1991. u: *Dokumenti*, knj. 1., 552.

⁸⁰ „Pakao na liniji razdvajanja“, *Borba* br. 365., 30. XII. 1991., 6.

⁸¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu svih službi Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 15. 8. 1991. do 20. 1. 1992.

⁸² HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Kirurške službe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

⁸³ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Šok sobe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

⁸⁴ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ginekološko-porođajne službe bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

⁸⁵ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Pedijatrijske službe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

⁸⁶ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Internista-pulmolog Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

⁸⁷ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu ORL službe Ratne bolnice „Petrova Gora“ od 20. I. 1992.

davaoca krvi rezultati su bili skromni. U tri ratna mjeseca postojanja ove službe krv je dalo samo 126 osoba.⁸⁸

Poslije Sarajevskog primirja smanjio se priljev ranjenika, premda su i dalje pristizali, kao posljedica periodičnih sukoba manjeg intenziteta na karlovačkoj bojišnici.⁸⁹

Prema posljednjem izvješću, s početka rujna 1992., u prvih trinaest mjeseci postojanja u bolnici je pregledano 9.334 ranjenih i bolesnih osoba, a u ambulantama u Vojniću, Vrginmostu, Krnjaku i Plaškom oko 11.000 osoba. U bolnici je u tom periodu hospitalizirano 1.138 bolesnika, sa prosječnim boravkom od 7,1 dana što je iznosilo 80.709 dana. U bolnici su izvršena 432 operativna zahvata pod općom anestezijom, od kojih je preko 100 bilo velikih i po zahvatu i po utrošenom materijalu (npr. rekonstruktivni zahvati na krvnim žilama). Izvedeno je i oko 3.000 manjih operativnih zahvata, porođene 94 bebe i izvršen 401 pobačaj.⁹⁰

Najteže slučajeve se po zbrinjavanju u Ratnoj bolnici evakuiralo u veće medicinske centre, u Banja Luci i VMA u Beogradu. Do pred kraj 1991. godine evakuirano je 68 takvih pacijenta, od čega 22 helikopterom, a ostali sanitetskim vozilima.⁹¹ Pacijenti koji su po liječenju u Ratnoj bolnici trebali rehabilitaciju slani su u Centar za rehabilitaciju koji je u ožujku 1992. organiziran u sklopu Banjskog lječilišta „Toplice“ u Topuskom, te u slične centre u Srbiji.⁹²

Na osnovu kirurškog i liječničkih iskustava Ratna bolnica je u lipnju 1992. organizirala stručni skup kirurga RSK na temu: „Zbrinjavanje povređenih u ratu 1991.–1992. u Krajini“.⁹³

Prema dostupnim podacima tijekom dvogodišnjeg rada u bolnicu je bilo dopremljeno nekoliko pacijenata hrvatske nacionalnosti, koji su imali različit tretman. Dr. Kresojević je, pišući o bolnici, tvrdio kako su njeni djelatnici položili „najveći, najčuveniji, najljudskiji ispit – pred nama, pred svi-

⁸⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Laboratorijsko-transfuzijološke službe bolnice „P. Gora“ od 20. I. 1992.

⁸⁹ Redovni izvještaj V.P. 7921 Vojnić o dnevnim događanjima na Kordunu. Str.pov.br: 478-1., od 9. V. 1992. i Vanredni borbeni izvještaj V.P. 7921 Vojnić o stanju na kordunskom bojištu. Pov.br: 572-1., od 16. V. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 3., 472, 486.

⁹⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992.

⁹¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Hirurškog odeljenja bolnice „Petrova Gora“ od 23. 08. do 12. 12. 1991.

⁹² HMDCDR. Kut. RB PG. Pozivnica Banjskog lječilišta „Toplice“ Topusko na proslavu trogodišnjice rada 22. III. 1995. i Izvještaj ZnŠTO Kordun GŠ TO RSK o stanju b/g jedinica, K-di i ustanova ZnŠTO Korduna. SP Br: 893-17., od 18. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 177.

⁹³ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Poziv Ratne bolnice „Petrova Gora“ na „Sastanak hirurga Krajine“ 12/13. 06. 1992., od 12. IV. 1992.

jetom, pred samim sobom... pokazali su najviši stupanj kozmopolitizma, etičkih principa koje danas posjeduje homosapiens. Oni su raskrstili sa svim predrasudama, oni su zaboravili autoritet svojih titula...“.⁹⁴ Međutim navedeni etički principi nisu uvijek poštovani. Dio Hrvata koji su bili u Ratnoj bolnici „Petrova Gora“ je, po povratku na slobodni teritorij, u informativnim razgovorima navodio dr. Kresojevića kao jednog od liječnika koji im nije želio pružiti pomoć, a kada je to činio, bio je krajnje neprofesionalan.⁹⁵ Jedan od onih kojem se u ovoj bolnici nije pomoglo bio je Jakov Brizanac, pripadnik 110. karlovačke brigade HV-a, koji je u studenom 1991. ranjen i zarobljen u kamenolomu Belaj tijekom bitke za vojarnu „Logorište“. Nakon što je dopremljen u bolnicu, nije mu pružena liječnička pomoć te je ostao invalid 80 %.⁹⁶

S obzirom da je dr. Kresojević u javnim istupima davao izjave tipa: „ovaj narod voli više biti mrtav u Krajini, nego živ u Hrvatskoj“, ovakav tretman ranjenog vojnika je bio očekivan.⁹⁷

S druge strane treba navesti slučaj Hrvata Ante Mrkonjića, civila iz slunjskog sela Videkić Selo. Njega su srpski vojnici teško ranili, nakon čega je otpremljen u Ratnu bolnicu „Petrova Gora“. O tretmanu u bolnici je rekao: „...Tu su mi slikali pluća, rame i obradili ranu, tj. operirali, a nakon toga smjestili u sobu br. 17 zajedno s ranjenim pripadnicima srbočetničke vojske. Odmah zatim u sobu je došao šef bolnice, kirurg Milan Kresojević, koji me je i operirao, te rekao ostalim ranjenicima u sobi da sam Hrvat i da me je on dužan liječiti, te im rekao da me ne maltretiraju. U bolnici sam imao isti tretman liječenja kao i ostali ranjenici, a jedna medicinska sestra hranila me žlicom, da se što prije oporavim...“.⁹⁸ U bolnici je liječeno još troje civila hrvatske nacionalnosti, također žrtvi mučenja ili pokušaja ubojstva srpskih vojnika; starac Mate Vukošić iz slunjskog sela Gornji Popovac, starica Marija Jurčić iz Slunja i Ana Kozlović iz karlovačkog sela Brežani. Za pretpostaviti je da je to što su bili civili utjecalo da ih se liječilo. Početkom 1994. godine je dogovoreno da će vojnici mirovnih snaga UN-a ubuduće prevoziti Hrvate koji trebaju medicinsku pomoć s okupiranog Korduna u Karlovačku bolnicu.⁹⁹

⁹⁴ HMDCDR. Kut. RB PG. Status Ratne bolnice „Petrova Gora“, nedatirano.

⁹⁵ „Zločinac na čelu krajinske vlade“, *Večernji list* br. 11.408., 9. VI. 1995., 4.

⁹⁶ Dubravko Halovanić, „Proboj tenkova iz kasarne „Stjepan Milašinčić – Šiljo“, *Stodeseta brigada ZNG-HV*, I. dio., Karlovac 2007., 195

⁹⁷ M. Jelić-Grnović, *n. dj.*, 141. i „Bolje mrtav u Krajini nego živ u Hrvatskoj“, *Srpska nova riječ*, br. 30., 29. XI. 1991., 26-27.

⁹⁸ Ivan Stržić, *Zločin bez kazne*, knjiga prva, Zagreb 2010., 819.

⁹⁹ Ivan Stržić, *Zločin bez kazne*, knjiga druga, Zagreb 2010., 96, 117. i M. Barić, *n. dj.*, 56, 228.

Uz medicinsku službu osoblje bolnice je imalo i zadaću praćenja i dojavljivanja Štabu TO Vojnić preleta hrvatskih zrakoplova, mogućeg kretanja hrvatskih diverzanata i sl.¹⁰⁰

Seoba bolnice u Vojnić

Već u prvim mjesecima postojanja bolnice bilo je prigovora zbog njene lokacije na vrhu planine, a ne u nekom općinskom središtu, što je stvaralo transportne probleme, posebice zimi kada je cesta Vojnić – Petrovac morala biti u vrhu prioriteta zimske službe za čišćenje snijega. Stoga se potezalo pitanje njenog prebacivanja na drugo mjesto, ali i njenog statusa.¹⁰¹

U siječnju 1992. direktor Doma zdravlja Slunj dr. Milorad Ljuština je predlagao gašenje Ratne bolnice i pretvaranje Doma zdravlja Slunj u regionalnu bolnicu.¹⁰² Po otpočinjanju dolaska snaga UN-a, povlačenja JNA i početka demobilizacije srpskih postrojbi TO-a, u Vojniću je 22. travnja 1992. održan sastanak Komande 2. brigade TO Vojnić s općinskim i vojnim dužnosnicima Vojnića i Krnjak na kojem se raspravljalo o daljnjoj sudbini bolnice. Zaključeno je da ona treba ostati na postojećoj lokaciji dok se posve ne dovrši demobilizacija postrojbi TO-a, te da treba početi planirati izgradnju bolnice u Vojniću.¹⁰³ Tijekom idućih mjeseci sanitetska služba TO Vojnić je radila na boljem povezivanju sa Ratnom bolnicom.¹⁰⁴

I Glavni štab TO RSK je u budućem ustroju oružanih snaga RSK planirao imati dvije vojne bolnice koja bi mu bile izravno podčinjena. Jedna je trebala biti na Petrovoj gori a druga u Vukovaru. Zahtjev za vojnim bolnicama Glavni štab je u srpnju 1992. uputio Vladi RSK.¹⁰⁵ No civilne vlasti u Kninu su imale druge planove. Ministarstvo za zdravlje, socijalni rad i

¹⁰⁰ HMDCDR. Kut. 21. K. + Kordun – razno. Naređenje ŠTO Vojnić za organizaciju sistema PVO i CoiO. Br: Str.pov.br: 121-56., od 31. XII. 1991.

¹⁰¹ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Izvještaj o radu Opštinskog informativnog centra Vojnić, od 31. III. 1992. i Kut. ZnŠTO Kordun-21. K. Plan rada zimske službe Štaba CZ TO-a Vojnić. Br: 130-7/91., 23. XI. 1991.

¹⁰² I. Stričić, *Zločin bez kazne*, 172.

¹⁰³ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Rezime sastanka K-de 2. br. TO Vojnić s rukovodstvom općina Karlovac i Vojnić. Str.pov.br: 349/1., od 23. IV. 1992.

¹⁰⁴ HMDCDR Kut. ZnŠTO Kordun-21. K. Plan rada pozadinskih jedinica i organa službi 11. br. TO Vojnić do 31. 08. 1992.

¹⁰⁵ Zahtjev GŠ TO RSK Generalštabu OS SRJ za dogradnju mobilizacijskog razvoja i organizacijsko-formacijske strukture jedinica i štabova TO. Pov.br: 402., od 19. V. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 3., 493. i Zapisnik 25. sjednice Vlade RSK od 29. VII. 1992. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 6: *Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (srpanj–prosinac 1992.)*. Ur. Mate Rupić. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu, Zagreb – Slavonski Brod, ožujak 2009., 89.

socijalnu politiku RSK je još u svibnju 1992. izradilo nacrt Plana mreže zdravstvenih ustanova u RSK koji nije uključivao Ratnu bolnicu „Petrova Gora“, što je značilo njeno gašenje. Plan je predviđao uspostavu Zdravstvenog centra Glina koji bi pokrивao i Kordun, na kojem bi ostali samo općinski domovi zdravlja i dva specijalna odjeljenja; za rehabilitaciju u Topuskom i za gerijatriju u Slunju. Plan je Vlada RSK usvojila u rujnu, a Skupština RSK u listopadu 1992. što je ujedno trebao biti kraj Ratne bolnice „Petrova Gora“.¹⁰⁶ Već su najave o gašenju Ratne bolnice kod stanovništva Korduna izazvale veliko nezadovoljstvo i strah.¹⁰⁷ Predsjednik općine Vojnić Miloš Vušković je od Vlade RSK tražio izmjene u mreži zdravstvenih ustanova formiranjem bolnice u Vojniću kao nadopunjujući sistem bolnice u Glini.¹⁰⁸ Dr. Kresojević, koji je u svojim javnim istupima rado isticao da je organizirao najbolju ratnu bolnicu u bivšoj Jugoslaviji,¹⁰⁹ je vlastima RSK poslao više dopisa u kojima je s emocionalnih, financijskih i pragmatičnih stajališta pokušao utjecati na poništenje odluke o gašenju bolnice.¹¹⁰ Lobiranje je dalo rezultate i bolnica nije ukinuta. Vlada RSK je 1. prosinca 1992. donijela odluku o dopuni plana mreže zdravstvenih ustanova.¹¹¹ No bolnica više nije bila na Petrovoj gori, već ju je u dogovoru s vojnim i civilnim vlastima Korduna dr. Kresojević u prosincu 1992. preselio u motel u Vojniću.¹¹² Nisu poznati razlozi, no pri seobi bolnice u Vojnić vojnici mirovnih snaga UN-a su pravili probleme.¹¹³

Razloga za seobu u Vojnić je bilo više, među kojima su dva bila najznačajnija: lakša dostupnost medicinskih usluga stanovništvu i pretvaranje Petrove gore u središnje srpsko vojno uporište na Kordunu, gdje kretanje civila nije bilo poželjno. Krajem 1992. godine proveden je preustroj srpskih oružanih snaga, te je iz TO-a nastala Srpska vojska Krajine (SVK). Dotadašnji Zonski štab TO Kordun je u studenom 1992. postao 21. Kordunaški korpus, čija Komanda je smještena u lovačkoj kući/motelu u Muljavi, dok je

¹⁰⁶ Slaven Ružić, *Djelovanje „Vlade Republike Srpske Krajine“ 1991.–1995.* – doktorska disertacija, Zagreb 2013., 134–135., Zapisnik 30. sjednice Vlade RSK od 22. IX. 1992. u: *Dokumenti*, knjiga 6., 202–206.

¹⁰⁷ Izvještaj ZnŠTO Kordun GŠ TO RSK o stanju b/g jedinica, K-di i ustanova ZnŠTO Korduna. SP Br: 893-17., od 18. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 175.

¹⁰⁸ Zapisnik 31. sjednice Vlade RSK od 6. X. 1992. u: *Dokumenti*, knjiga 6., 232.

¹⁰⁹ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Izvještaj predsjednika OO SDS Krajine Krnjaka dr. M. Kresojevića o radu.

¹¹⁰ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992. i Status Ratne bolnice „Petrova Gora“, nedatirano.

¹¹¹ Zapisnik 38. sjednice Vlade RSK od 1. XII. 1992. u: *Dokumenti*, knjiga 6., 392–395.

¹¹² HMDCDR. Kut. RB PG. Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god. i „Zločinac na čelu krajinske vlade“, *Večernji list* br. 11.408., 9. VI. 1995., 4.

¹¹³ Zapisnik s kolegija sekretara i načelnika SUP-a Banije i Korduna. Br: 08-04/3-14/7-92., od 25. XI. 1992. u: *Dokumenti*, knjiga 6., 380.

Petrova gora određena za mobilizacijsko mjesto cijelog Korpusa.¹¹⁴ Tijekom srpskog napada na Cazinsku krajinu 1994. godine u Muljavi je bilo smješteno Istureno komandno mjesto Glavnog štaba SVK, zatim Komande „Pauk“ koja je rukovodila napadom na Cazinsku krajinu,¹¹⁵ te 101 odred – specijalna jedinica MUP-a Republike Srbije koja je sudjelovala u ovim napadima.¹¹⁶ Spomenik ustanku naroda Banovine i Korduna na vrhu Petrovac je dobio više vojnih funkcija. Mladi ročnici SVK su kod spomenika imali vojnu obuku,¹¹⁷ te davali svečane prisege, prigodom čega su održavane masovne javne svečanosti.¹¹⁸

Velika unutarnja površina spomenika od gotovo 3000 m² je poslužila za stalni smještaj čete veze, čete Vojne policije, za laki artiljerijsko-raketni vod protuzračne obrane,¹¹⁹ i kao skladište 85. pozadinske baze 21. korpusa u kojem se držalo streljivo, oružje i minsko-eksplozivna sredstva.¹²⁰ Dotadašnji sadržaji unutrašnjosti spomenika: Muzej revolucije, etnografska zbirka, izložbeni prostori, biblioteka i (nedovršena) multimedijalna dvorana bili su izloženi devastaciji i pljački srpskih vojnika i civila. Bivši ravnatelj Memorijalnog parka Mile Dakić se 1994. godine u dopisu Vladi RSK žalio da je od 1992. godine „nastavljeno daljnje uništavanje objekata, inventara, knjiga, muzejske i arhivske građe ... Sve je izloženo propadanju / originalni objekti Centralne partizane bolnice, muzejski eksponati, arhiva neprocjenjive vrijednosti o žrtvama srpskog naroda, Spomenik Petrova gora, Omladinski prihvatni centar i strogo zaštićeni predjeli prirode, knjige, kancela-

¹¹⁴ Naredba GŠ TO RSK za formiranje štabova i jedinica Srpske vojske RSK. DT Br: 947-23/1., od 27. XI. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 441. i Kut. 21. K. – pozadina. Podaci K-de 21. kordunaškog korpusa o privrednim i proizvodnim objektima na korištenju kod 21. K. Pov.br: 1745/2., od 23. V. 1993.

¹¹⁵ Operativni izvještaj IKM GŠ SVK o borbenim aktivnostima u Cazinskoj krajini. Str.pov.br: 1350/23., od 18. VIII. 1994. i Zahtjev Komande „Pauk“ za kontrolom aerodroma Čoralici. Str.pov.br: 77-1., od 10. XI. 1994. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 13: *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (srpanj–prosinac 1994.)*. Ur. Natko Martinčić Jerčić i Domagoj Štefančić. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb, veljača 2013., 139, 330.

¹¹⁶ HMDCDR Kut. 21. K. – komanda kord. bataljona. Zapovest MUP-UJB RSK o upućivanju ljudstva na smjenu na Petrovac. Br: 08/3-2-1-7338/94., od 14. II. 1995.

¹¹⁷ HMDCDR Kut. 21. K. – komanda kord. bataljona. Izvještaj Komande 21. K. o odobrenju novčanih sredstava za potrebe 21. K. Str.pov.br: 612/3., od 23. III. 1994.

¹¹⁸ HMDCDR. Kut. 21. K-Komanda Kord. korpusa. Naredba Komande 21. K. o pripremi i realizaciji zakletve mladih vojnika. Pov.br: 4046-1., od 13. XII. 1993.

¹¹⁹ M. Barić, *n. dj.*, 108.

¹²⁰ HMDCDR. Kut. 21. K. – pozadina. Podaci K-de 21. K. o privrednim i proizvodnim objektima na korištenju kod 21. K. Pov.br: 1745/2., od 23. V. 1993., Kut. Vojnić-Krnjak. Naredba K-de 21. K. o organizaciji rada 85. poz. b. u skladištu „Petrovac“. Str.pov. br: 306/1., od 4. II. 1994. i Zapovest Komande 21. K. o radu pozadinskih jedinica. DT br. 1075-4., od 7. XII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 478.

rijski inventar i dr.“.¹²¹ Na Petrovoj gori je bio smješten i Nastavni centar 21. korpusa,¹²² a tu se namjeravalo smjestiti i Kordunaški bataljon 1. jurišne brigade „Vojvoda Vuk“.¹²³

Korpus je koristio i objekt na gorskom vrhu Magarčevac.¹²⁴ Na Petrovoj gori je bila smještena Radio-prislušna grupa koja je pratila razgovore na području Hrvatske i Cazinske krajine o temama vezanim za rat.¹²⁵ U jednom izvješću ove prislušne grupe iz listopada 1993. se navodi da se došlo do podatka da HV namjerava zajedno s HVO-om Bihaća uništiti raketni sustav „Lune“ smješten na Petrovoj gori.¹²⁶

O radu bolnice po prelasku u Vojnić je dostupno malo podataka. Uz pojedinačna izvješća o ranjavanjima i liječenjima u ovoj bolnici,¹²⁷ u dokumentima se navodi da je motel dijelom adaptiran u bolnicu, da je od kolovoza 1991. po do kraja 1993. godine u bolnici pregledano 505 osoba sa ratnim ozljedama – od čega je u 1991/1992. godini većina bila ranjena mećima, a manji dio od gelera, dok je 1993. godine bilo obrnuto. Navodi se da su 72 osobe imale ratne ozlijede prsnog koša, od čega su 4 umrle iako su bile operirane.¹²⁸ U izvješćima o bolestima respiratornog sustava se navodi da je tijekom dvogodišnjeg rada Ratne bolnice pregledano 1.670 pacijenata, a hospitaliziran 161 bolesnik, kao i da je od bolesti respiratornog sustava

¹²¹ Prijedlog predsjednika Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida RSK Mile Dakića Vladi RSK za obnovu Memorijalnog parka Petrova gora. Br: 32/94., od 9. VI. 1994. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 12: *Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (siječanj–lipanj 1994.)*. Ur. Željka Križe Gračanin i Ivan Radoš. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu, Zagreb – Slavonski Brod, listopad 2012., 415.

¹²² HMDCDR. Fond 2. Kut. 6044/1. Stav i raspored 21. korpusa Kordun, nedatirano.

¹²³ Izvještaj Komande 1. jbr. GŠ SVK o problemu ustrojavanja brigade zbog materijalnih nedostataka. Str.pov.br: 349-1., od 15. IV. 1993. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, knjiga 7: *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (siječanj–lipanj 1993.)*. Ur. Mate Rupić i Ilija Vučur. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb, prosinac 2009., 457.

¹²⁴ HMDCDR. Kut. Vojnić-Krnjak. Naredba K-de 21. K. o otklanjanju nedostataka na objektu Magarčevac. Pov. br: 352-1., od 10. II. 1994.

¹²⁵ Izveštaj po EI UKT veza RPG Petrova gora. Str.pov. br. 706/156-1., od 30. XII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 531.

¹²⁶ HMDCDR. Fond „RSK“. Kut. 1033/2. Informacija Odelenja za obaveštajne poslove OS SVK o podacima prikupljenim EI. Str. pov. br: 21-24/340., od 11. X. 1993.

¹²⁷ HMDCDR Kut. 21. K.-Komanda kord. bataljona. Izvještaj K-de Kordunaškog bataljona o vanrednom događaju ranjavanja potporučnika Milana Milića. Str.pov.br: 262/1., od 15. VII. 1993. i Informacija Komande 7. K. SVK podčinjenim jedinicama o stanju na ratištu. Pov.br: 30-3138., od 1. V. 1993. u: *Dokumenti*, knj. 7., 502.

¹²⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Ratne povrede tretirane u „Sv. Georgiju“; ukupno pregleda avgust 1991./januar 1994.

(upala pluća i sl.) u bolnici tijekom dvogodišnjeg rada umrlo 6 pacijenata.¹²⁹ Bolnica se 1993. godine morala nositi s dvije epidemije na Kordunu, hepatitisa i zarazne žutice, koje su uz velike teškoće suzbijene osnutkom Zaraznog odjela – karantene na Debeloj Kosi.¹³⁰ Iz dokumenata se vidi da se u Ratnoj bolnici početkom 1993. godine liječe i Bošnjaci iz Cazinske krajine,¹³¹ te da osoblje bolnice vrši, uz naplatu, pregled ranjenika, bolesnika i leševa u tranzitu preko Korduna između Cazinske krajine i slobodnog teritorija Republike Hrvatske, tj. između Maljevca i Turnja, i to u dogovoru s Sekretarijatom unutrašnjih poslova Vojnića. To je bio izvor prihoda za liječnike bolnice jer su po pregledanom lešu naplaćivali 100 njemačkih maraka, a po bolesniku i ranjeniku 50 maraka. Pola novca liječnici su zadržavali, a pola davali bolnici.

Od travnja, kada su počeli ovi tranzitni pregledi, pa do transformacije bolnice 20. srpnja 1993., djelatnici bolnice su pregledali 58 osoba, od čega 9 mrtvih, te naplatili 3.350 maraka. S ovim pregledima se, po evidenciji, nastavilo do polovice kolovoza 1994. godine, do kada je pregledano ukupno 310 osoba, živih i mrtvih.¹³²

Glede novčanih prihoda liječnika, vojnici 21. korpusa su ih optuživali za korupciju, jer da za 100 maraka daju lažna bolovanja onima koji žele izbjeći odlazak na bojište.¹³³

Uvjeta rada u bolnici su, po dostupnim podacima, bili tih godina loši. Republički centar za obavještanje Ministarstva obrane RSK je u kolovozu 1992. izvijestio da se u Kninskoj bolnici zbog nestašice najosnovnijih lijekova, gaza, zavoja, kisika, pa čak i hrane za bolesnike na operativne zahvate primaju samo hitni slučajevi ranjenici.¹³⁴ Milisav Sekulić u knjizi *Knin je pao u Beogradu* piše o uvjetima rada u Kninskoj bolnici slijedeće: „U Kninskoj bolnici mnogi ranjenici i oboleli lečeni su u uslovima velike osku-

¹²⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Antibiotiska terapija oboljenja respiratornog trakta u ratnim uslovima i Rad pulmološke službe na Kordunu u toku rata 91/93. god.

¹³⁰ Izvještaj o radu Ministarstva za zdravlje RSK u 1993. god. Br: 11/94., od 11. I. 1994. u: *Dokumenti*, knj. 12., 57. i M. BARIĆ, n. dj., 52.

¹³¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Potvrda Ratne bolnice „Petrova Gora“ da su 17. IV. 1993. pregledani Murtić Abdulaga, Hodžić Šemso, Pajazetović Dženisa i Mašinović Džemal, a s svrhom tranzita kroz RSK.

¹³² HMDCDR. Kut. RB PG. Ugovor između Ratne bolnice „Petrova Gora“ i SUP-a Vojnić o vršenju pregleda leševa, ranjenih ili bolesnik u tranzitu kroz RSK. Br: 245/93., od 22. IV. 1993. Odluka načelnika Ratne bolnice „Petrova Gora“ o diobi novca naplaćenog pri pregledu osoba u tranzitu. Br: 283/93., od 23. IV. 1993. i Evidencija Ratne bolnice „Petrova Gora“ pregleda osoba u tranzitu kroz RSK od 16. IV. 1993.

¹³³ Redovni izvještaj GŠ SVK o stanju na ratištima. Str.pov.br: 20-1311., od 17. V. 1993. u: *Dokumenti*, knj. 7., 535.

¹³⁴ Dnevni izvještaj RCO MO RSK. Br: 08/37-92., od 28. VIII. 1992. u: *Dokumenti*, knj. 5., 213.

dice u lekovima i sanitetskom materijalu. Ishrana je bila slaba. Na krevetima sa dotrajalom i neopranom posteljinom ili bez nje, bez pidžama, ranjenik se osećao nezbrinut i zanemaren. Nedostatak goriva onemogućavao je grejanje, zbog čega su i hirurške intervencije u pojedinim periodima bile nemoguće.

Vlada sa Ministarstvom odbrane, kao i organi Skupštine opštine Kinni, ostali su u lošem sećanju svim svojim ranjenim i bolesnim odnosom prema Kninskoj bolnici...¹³⁵ Ako su ovakvu uvjeri bili u središnjoj bolnici RSK, za pretpostaviti je da su u Vojniću bili barem isti, ako ne i gori. Vidi se to iz izvješća Komande 21. korpusa da zdravstvu na Kordunu nedostaje antibiotika i analgetika.¹³⁶

Opšta bolnica „Sveti Georgije“ Vojnić

Odlikom Vlade RSK tj. Ministarstva za zdravlje RSK od 20. srpnja 1993. Ratna bolnica „Petrova Gora“ je transformirana u Opštu bolnicu „Sveti Georgije“ Vojnić, i kao civilna institucija uključena u mrežu zdravstvenih ustanova RSK.¹³⁷ Bolnica je ostala u motelu u Vojniću, koji nije bio adekvatan za bolnicu te ga se kontinuirano adaptiralo.¹³⁸ Još u rujnu 1991. bolnica je blagoslovljena i stavljena pod nebesku zaštitu sv. Georgija, po čemu je dobila ime.¹³⁹

Još jednom, privremeno, bolnica se vratila na Petrovu goru. Po zapovijedi Komande 21. korpusa bilo je predviđeno da se u slučaju borbenih djelovanja bolnica iz Vojnića izmijesti na Petrovu goru.¹⁴⁰ To je učinjeno u rujnu 1993. kada je iz osвете za akciju „Medački džep“ 21. korpus izveo topničko-raketne napade na Karlovac (gdje je poginulo 11 osoba, a 36 ranjeno) i područje Zagreba (11 ranjenih), na što je HV izvršio topnički napad na

¹³⁵ M. Sekulić, *n. dj.*, 256–257.

¹³⁶ HMDCDR Kut. 21. K. – komanda kord. bataljona. Informacija potčinjenim jedinicama Komande 21. korpusa. Pov.br: 1269/1., od 7. VI. 1994.

¹³⁷ HMDCDR. Kut. RB PG. Program rada Opšte bolnice „Sv. Georgije“ Vojnić za 1995. godinu, decembar 1994. i Izvještaj o radu Ministarstva za zdravlje RSK u 1993. god. Br: 11/94., od 11. I. 1994. u: *Dokumenti*, knj. 12., 56.

¹³⁸ HMDCDR. Kut. RB PG. Pismo zahvale dr. Milana Kresojevića donatorima iz inostranstva, nedatirano.

¹³⁹ HMDCDR. Kut. RB PG. Izvještaj o radu Ratne bolnice „Petrova Gora“ za period od 3. 08. 1991. do 9. 09. 1992.

¹⁴⁰ Borbeno naređenje K-de 21. K. SVK. DT. Br: 856/1., od 22. IV. 1994. u: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995. Dokumenti*, knjiga 11: *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (siječanj–lipanj 1994.)*. Ur. Julija Barunčić Pletikosić i Ivan Bri-gović. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb, ožujak 2012., 358.

Vojnić, pa je bolnica preseljena na Petrovu goru, te izgrađena skloništa za ranjenike i osoblje bolnice.¹⁴¹

Opšta bolnica „Sveti Georgije“ je kao jedina bolnica na Kordunu zdravstveno zbrinjavala 65.000 stanovnika u pet općina: Vojnić, Vrginmost, Slunj, Krnjak i Plaški, na prostoru od 2.453 km². Pod ovu bolnicu su spadale sve vojne i milicijske postrojbe koje bi boravile na Kordunu.¹⁴²

Bolnica je patila od nedostatka kadrova,¹⁴³ i imala relativno male kapacitete: 40 kreveta. Uz njih zdravstveni kapaciteti na Kordunu su bili sljedeći: bolnički odjel za zarazne bolesti u mjestu Debela kosa 40 kreveta, Dom zdravlja Vojnić 20, Dom zdravlja Krnjak 15, Dom zdravlja Vrginmost 10, Dom zdravlja Slunj 40 i Banjsko lječilište „Toplice“ u Topuskom 50. U slučaju ratnih djelovanja bilo je predviđena uspostava stacionara u Šumariji u Vrginmostu s 70 kreveta, te po drugim objektima još 100 kreveta. Susjedna Opća bolnica Glina je imala 60 kreveta.¹⁴⁴

Krajem 1993. godine broj osoba o kojima je bolnica „Sveti Georgije“ skrbrila je drastično povećan. Po proglašenju Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (APZB) 27. rujna 1993. izbile su borbe između Narodne obrane APZB i 5. korpusa Armije BiH. Ranjeni vojnici Narodne obrane i civilno stanovništvo APZB više nije moglo u Bihaćku bolnicu, pa je liječeno u Vojničkoj bolnici. Na osnovu prethodnog političkog dogovora, u siječnju 1994. godine su direktor dr. Milan Kresojević i direktor Doma zdravlja Velika Kladuša dr. Esad Pajazetović sklopili sporazum da će bolnica „Sveti Georgije“ i ubuduće zdravstveno skrbiti o stanovništvu i vojnicima APZB, za što će Vlada APZB preko Kladuškog Doma zdravlja plaćati Vojničkoj bolnici.¹⁴⁵ Godine 1995. tijekom srpskih napada na Cazinsku krajinu u Vojničkoj bolnici su zbrinjavani ranjenici.¹⁴⁶

Bolnica je djelovala u Vojniću do kolovoza 1995., kada je tijekom operacije „Oluja“ napuštena. Dr. Miroslav Gluhinić, koji je ispred Glavnog

¹⁴¹ HMDCDR. Kut. RB PG. Pismo zahvale dr. Kresojevića inozemnim donatorima, nedatirano. Kut. 21. K- K-da kord. b. Borbeno naređenje K-de 21. K. svim jedinicama. Str.pov.br: 3163/2., od 14. IX. 1993., Zahtjev Komande 21. K. za obezbeđenje sa materijalnim sredstvima. Str.pov.br: 3205/2., od 18. IX. 1993. i M. BARIĆ, n. dj., 53.

¹⁴² HMDCDR. Kut. RB PG. Program rada Opšte bolnice „Sv. Georgije“ Vojnić za 1995. godinu, decembar 1994. i Izvještaj o radu Ministarstva za zdravlje RSK u 1993. god. Br: 11/94., od 11. I. 1994. u: *Dokumenti*, knj. 12., 56.

¹⁴³ HMDCDR Kut. 21. K. – K-da kord. b. Inf. potčinjenim jedinicama K-de 21. K. Pov.br: 1269/1., od 7. VI. 1994.

¹⁴⁴ HMDCDR. Kut. 21. K. – pozadina. Kapaciteti zdravstvene službe teritorija za 21. Kordunaški korpus, nedatirano.

¹⁴⁵ HMDCDR. Kut. RB PG. Međusobni sporazum o poslovnoj saradnji između Opšte bolnice „Sv. Georgije“ Vojnić i Doma zdravlja V. Kladuša. Br: 02/1-05/94., od 4. I. 1994.

¹⁴⁶ HMDCDR Kut. 21. K. – K-da kord. b. Zapovest K-de „Pauk“ za napad br. 4. Str.pov.br: 03/72-1., od 5. IV. 1995.

sanitetskog stožera RH 11. kolovoza 1995. obišao vojnički motel, izvijestio je da su pripadnici hrvatske policije za svoje potrebe zauzeli dio objekta. Zatekao je dosta medicinske opreme i lijekova, ali ne i osoblje i pacijente.¹⁴⁷

Time je, na četvrtu godišnjicu osnutka, zauvijek ugašena Opšta bolnica „Sveti Georgije“, pravni i fizički sljednik improvizirane Ratne bolnice „Petrova Gora“. Kako Karlovac i Ogulin, gradovi s bolnicama, nije dospjeli pod srpski nadzor ova je bolnica postala središnja medicinska institucija Srba Korduna, i četiri godine zadovoljavala glavninu zdravstvenih potreba oružanih formacija RS Krajine i srpskog stanovništva na okupiranom prostoru od Plaškog do Topuskog, te time postala značajan subjekt u povjesnici Domovinskog rata Korduna.

Jakša Raguž

WAR HOSPITAL „PETROVA GORA“ 1991/1993

Summary

Within the preparations for the break-out of the war in August 1991 there was installed improvised field hospital „Petrova Gora“ in Kordun. The primary purpose of the hospital was to treat war wounds. Since the towns of Karlovac and Ogulin, both with hospitals, were not controlled by Serbs, this hospital became the central medical institution for 60.000 persons – members of military formations of RS Krajina and Serbian population in occupied Kordun. The significance of the hospital is exemplified by the fact that in the first year of its existence 9.334 wounded and ill persons were medically treated in it and in field ambulances additional 11.000 persons. The choice of the location on Petrova gora where in World War II operated Central Partisan War Hospital the initiators of the war wanted to turn this hospital into a symbol of historical and spiritual continuity of resistance of the Kordun Serbs to Croatian authorities, thus equalizing Ustashe government with the democratically elected government. The hospital in 1993 changed the status and became civilian general hospital named „Saint George“ and until the end of the war met majority of medical needs of the population of Kordun and Autonomous province of West Bosnia.

¹⁴⁷ Izvješće pomoćnika zapovjednika Glavnog sanitetskog stožera RH iz izvidu stanja na terenu Vojnića. Ur.br: 05-675/95. Kl: 17-GLUHI06., od 11. VIII. 1995. (preslik dokumenta u posjedu autora).

ČLANCI ČASOPISA *FOREIGN AFFAIRS* O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA 1991–1999.*

APSTRAKT: U članku su analizirani tekstovi objavljeni u američkom stručnom časopisu *Foreign Affairs* u vreme ratova na prostoru bivše Jugoslavije 90-ih godina prošlog veka. Reč je o radovima poznatih naučnika, novinara, ali i političara koji su neposredno učestvovali u jugoslovenskoj krizi. Razmatrani su njihovi stavovi o uzrocima krize, ulozi međunarodne zajednice, kao i ocene postkonfliktne situacije u zemljama naslednicama SFRJ.

KLJUČNE REČI: *Foreign Affairs*, SFRJ, rat, Bosna, Kosovo

Već gotovo jedan vek časopis *Foreign Affairs* predstavlja teren na kome se prezentuju najvažnija pitanja američke spoljne politike i međunarodnih odnosa u celini. Časopis je 1922. godine pokrenuo Savet za inostrane odnose (Council on Foreign Relations), uticajni američki institut posvećen međunarodnim spoljnopolitičkim pitanjima. Od svojih početaka do danas *Foreign Affairs* je predstavljao značajan poligon za razmenu mišljenja o najvažnijim spoljnopolitičkim pitanjima i američkoj ulozi u njima.

Za *Foreign Affairs* pisali su i pišu velika imena nauke, ali i najvažniji politički akteri, među kojima i jugoslovenski predsednik Josip Broz Tito, čiji je esej, „On Certain Current International Questions“, objavljen 1957. godine.¹ Upravo na stranicama *Foreign Affairsa* objavljeni su i epohalno značajni tekstovi, poput „X-članaka“ Džordža Kenana iz 1947. godine², ili čuveni članak Semjuela Hantingtona „The Clash of Civilizati-

* Rad je deo projekta *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku* (47019), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Josip Broz Tito, „On Certain Current International Questions“, *Foreign Affairs*, 1 (1957), 68–77.

² George F. Kennan, „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, 4 (1947), 566–582.

ons?³ Značaj *Foreign Affairsa* je, čini se, dvojak. Sa jedne strane, prilozi objavljeni u časopisu, s obzirom na uticaj i renome autora, predstavljaju nezaobilazan izvor za analizu prošlih, aktuelnih, pa i budućih tema međunarodnih odnosa. Sa druge strane, s obzirom na ugled samog časopisa, ne možemo isključiti ni uticaj samog časopisa na donosiocce odluka.

Analizom većeg broja članaka *Foreign Affairsa* učinjen je pokušaj rekonstrukcije inostranih (u prvom redu američkih) pogleda na krizu i ratne sukobe na prostoru bivše Jugoslavije, od početka raspada Jugoslavije i ratova 1991. do NATO kampanje protiv Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine. Rad je fokusiran na ispitivanje tumačenja uzroka i posledica jugoslovenske krize, te uloge međunarodnog faktora u ratovima na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Interni uzroci krize

Autori tekstova o jugoslovenskim ratovima publikovanih u časopisu *Foreign Affairs*, posebnu pažnju posvetili su analizi uzroka krvavog raspada jugoslovenske federacije. U članku V. P. Gagnona, „Yugoslavia: Prospects for Stability”, koji je u *Foreign Affairsu* objavljen u proleće 1991. godine, neposredno pre eskalacije jugoslovenske krize, autor je kao uzrok krize u Jugoslaviji označio nacionalizam, i to pre svega srpski. U tom kontekstu autor ističe Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, te konstatuje da je Milošević po preuzimanju vlasti u Srbiji nastavio da „eksploatiše nacionalno pitanje“, okrenuvši se populističkoj i šovinističkoj verziji srpskog nacionalizma.⁴

Za ondašnje tenzije u Jugoslaviji (u proleće 1991) Gagnon je okrivio i hrvatsku stranu. Etnički konflikti u Hrvatskoj su, po njemu, posledica kombinacije hrvatskog nacionalizma i „provokacija srpskih ekstremista“ izvan Hrvatske. Autor precizira da je HDZ-ov režim započeo sa izbacivanjem Srba iz administracije i policijskog aparata. Lokalni srpski ekstremisti su zaigrali na kartu strahova od Tuđmanovog režima i evocirali sećanja na masakre Srba u NDH. Rezultat je bio konsolidovanje srpske vlasti u južnim i istočnim delovima Hrvatske.⁵ Ipak, prema Gagnonu, za tenzije u Hrvatskoj i za celokupnu jugoslovensku krizu bio je pre svega odgovoran srpski faktor. Srpsko rukovodstvo je predstavljalo ključnu prepreku kreiranju nove forme jugoslovenske države, koja bi bila zasnovana na principima tržišne privrede, višestranačke demokratije i privatnog vlasništva.⁶

³ Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations?“, *Foreign Affairs*, 3 (1993), 22–49.

⁴ V. P. Gagnon, Jr, „Yugoslavia: Prospects for Stability”, *Foreign Affairs*, 3 (1991), 21.

⁵ Isto, 29–30.

⁶ Isto, 32.

Uzrocima jugoslovenske tragedije bavila se, u članku objavljenom u jesen 1992. godine, i Sabrina Ramet. Odgovornost za jugoslovensku tragediju Ramet pripisuje isključivo srpskoj strani. Autorka za korenima takve politike, vraćajući se na period između dva svetska rata. Naglašava forsiranje centralističke koncepcije državne strukture, koju su tada zastupale vlasti u Beogradu, a koja je, nastavlja Ramet, ignorisala težnje elita u Hrvatskoj i Sloveniji za većom regionalnom autonomijom, te optužuje vlasti u Beogradu (u periodu između dva svetska rata) za represivnu politiku na prostorima Makedonije i Kosova. Jugoslovensko nacionalno pitanje je produkt nasleđa, kako je navela, ondašnje srpske represije. Autorka energično negira tezu o odgovornosti Tuđmanovog režima za srpsko-hrvatski rat 1991. godine, tvrdeći da je prve paramilitarne formacije organizovala srpska strana, te da su sukobe kako u Hrvatskoj tako i kasnije u Bosni i Hercegovini inicirale srpske snage.⁷ Ramet se pozabavila i istorijatom kosovske krize. „Kontrarevoluciju“ 1981. godine je izazvalo nezadovoljstvo kosovskih Albanaca zbog neuspeha vlasti u Beogradu da poboljša njihov životni standard. Pobuna je poprimila antisrpski karakter, što je zatim izazvalo reakciju srpske strane, smatra S. Ramet.⁸

U tekstu „The Last Ambassador. A Memoir of the Collapse of Yugoslavia“, objavljenom u *Foreign Affairs* u proleće 1995. godine, koncizno su predstavljeni stavovi poslednjeg američkog ambasadora u SFRJ Vorena Zimmermana o raspadu Jugoslavije. Analizirajući korene jugoslovenske krize, Zimmerman značajan prostor posvećuje nacionalizmu jugoslovenskih naroda. „Tragičan defekt“ Srba je njihova opsesija sopstvenom prošlošću. Njihova srca su u prošlosti a ne u budućnosti, konstatuje američki diplomata. Melanholični, paranoični i srbocentrični pogled na prošlost je ono što omogućuje Srbima da za stvari koje krenu loše okrive sve osim sebe, ističe Zimmerman.⁹ Nadovezujući se na analizu karaktera srpskog nacionalizma on izlaže i svoj pogled na političku odgovornost srpske strane za jugoslovensku krizu. Milošević nije bio zainteresovan za jugoslovensko jedinstvo „per se“, već samo za takav vid jugoslovenskog unitarizma koji bi obezbedio srpsku dominaciju u Jugoslaviji. Srpskog predsednika Zimmerman je označio kao glavnog razbijača jugoslovenske federacije.¹⁰ Američki ambasador je fokusirao i krivicu drugih aktera jugoslovenske krize. Slovenci su u određenoj meri odgovorni za konflikte koji su usledili posle njihove secesije. U želji da se otcepe od Jugoslavije oni su ignorisali 22 miliona preostalih Jugoslovena.

⁷ Sabrina Ramet, „War in the Balkans“, *Foreign Affairs*, 4 (1992), 80–82.

⁸ Isto, 82.

⁹ Warren Zimmermann, „The Last Ambassador. A Memoir of the Collapse of Yugoslavia“, *Foreign Affairs*, 2 (1995), 3.

¹⁰ Isto, 5.

Zimmerman poetski konstatuje: Njihova vrlina je bila demokratija, a njihov porok sebičnost.¹¹

Značajnu odgovornost za eskalaciju jugoslovenske krize Zimmerman je pripisao hrvatskoj strani. U tom kontekstu naveo je represivne postupke prema hrvatskim Srbima na početku HDZ-ove vladavine, poput otpuštanja iz službe, ugrožavanja njihove imovine. Hrvatski nacionalizam je netolerantan, antisrpski i autoritaran, sa aurom fašizma, što je sve, prema Zimmermannu, pojašnjavalo odbijanje hrvatskih Srba da prihvate novu hrvatsku vlast. Zimmerman je, kao ilustraciju agresivnog stava ondašnjeg hrvatskog rukovodstva prema srpskom stanovništvu, naveo da je i sam bio svedok rasističkih izjava hrvatskih ministara u vezi sa Srbima, na koje hrvatski predsednik nije reagovao. U Zimmermanovom tekstu izneto je i poređenje dva ključna interna faktora jugoslovenske krize – Miloševića i Tuđmana. Miloševića je pokretala želja za moći, dok je Tuđman bio opsednut nacionalizmom. Ipak, prema autoru, postojala je još jedna bitna razlika – prozapadna orijentacija hrvatskog predsednika.¹²

Albanski nacionalizam je delimično predstavljao reakciju na, kako ističe Zimmerman, Miloševićevu agresivnu taktiku. Kosovski Albanci su odlučili da bojkotuju parlamentarne izbore u Srbiji uprkos američkoj sugestiji da bi participacijom u srpskom parlamentu dobili veću političku snagu.¹³ Kritike u Zimmermanovom tekstu ostala je pošteđena samo bošnjačka strana. Američki diplomata je Izetbegovića percipirao kao umerenog državnika, posvećenog muslimana (ne i ekstremistu), koji se dosledno zalagao za multietničku Bosnu.¹⁴

Stav Alekse Đilasa, predstavljen u članku „A Profile of Slobodan Milošević“, u pogledu bošnjačke odgovornosti, odnosno odgovornosti njihovog ratnog lidera Alije Izetbegovića za eskalaciju jugoslovenske krize bio je nešto drukčiji. Raspadu jugoslovenske federacije doprineli su srpski i hrvatski nacionalizam, koje autor ocenjuje kao slične, te nacionalizam i muslimanski radikalizam Alije Izetbegovića.¹⁵ Đilas se fokusirao na motive i ponašanje srpske strane, ističući negativna istorijska iskustva iz dva svetska rata u kojima su Srbi pretrpeli značajne ljudske gubitke, kao i generalni osećaj Srba da ih je istorija „nepravедno tretirala“. Te žrtve su oblikovale svest Srba da im ostali jugoslovenski narodi duguju zahvalnost za 1918. i 1945. godinu.¹⁶

¹¹ Isto, 7.

¹² Isto, 7–8.

¹³ Isto, 8.

¹⁴ Isto, 9.

¹⁵ Aleksa Djilas, „A Profile of Slobodan Milošević“, *Foreign Affairs*, 3 (1993), 93.

¹⁶ Isto.

Đilas je označio inteligenciju kao ključnog nosioca nacionalizma na prostorima ne samo bivše Jugoslavije već i na širem prostoru istočne i centralne Evrope, na koju je talas prosvetiteljstva u 18. veku tek površno uticao. Postoji velika zavisnost inteligencije u pomenutim delovima Evrope od države. Njen glavni poslodavac je bila i ostala država. Đilas podvlači odsustvo dublje ukorenjenih liberalnih, demokratskih institucija, čime se ugrožava razvoj pluralističke političke kulture. Svi ti faktori čine inteligenciju u ovom delu Evrope manje liberalnom u odnosu na inteligenciju Zapada, usled čega je ona spremna da liberalne i demokratske aspiracije žrtvuje u korist „nacionalnih interesa“, ocenjuje autor.¹⁷

Autor se u članku bavi i Miloševićim osvajanjem vlasti u Srbiji. Odgovornost za Miloševićev uspon Đilas posredno pripisuje Josipu Brozu Titu, koji je eliminišući kreativne snage u Savezu komunista Srbije¹⁸ raščistio put za Miloševićev uspon do vrha partije srpskih komunista. Đilas je dao i svoje viđenje Miloševićevog koketiranja sa srpskim nacionalizmom u ranom periodu njegove epohe.

Miloševića je na prihvatanje nacionalističkog pristupa motivisala procena da je najbolji način da se izbegne gnev masa stavljanje na njihovo čelo. Đilas je takvu strategiju Miloševića definisao kao „politički kanibalizam“. „Progutao“ je srpski nacionalizam, ali je duh nacionalizma prožeo njegovo telo.¹⁹

Slične poglede na poreklo nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije na stranicama *Foreign Affairsa* izložio je i Vilijem Hejgn. I on je, kao i Đilas, snažan nacionalizam jugoslovenskih naroda doveo u vezu sa njihovim istorijskim razvojem.

Današnje balkanske države ne baštine zapadnu liberalnu tradiciju, koja stavlja akcenat na individualizam i zaštitu manjina. U tekstu je podvučena i njihova fokusiranost na razvoj nacionalnog identiteta.²⁰ Hejgn naglašava ogorčenost srpskih nacionalista opadanjem srpskog uticaja u Titovoj Jugoslaviji, naročito posle pada Aleksandra Rankovića 1966. godine, i to posebno u vezi sa pitanjem Kosova. U tekstu se zatim ističe Miloševićeva odluka da zaigra na kartu nacionalizma. Autor je negativno ocenio i druge lokalne aktere jugoslovenske krize, naglasivši da ostali balkanski (odnosno jugoslovenski) nacionalizmi suštinski nisu bili moralno superiorni u odnosu na srpski nacionalizam. Hrvatski, albanski i bošnjački nacionalizam se tokom ratova 90-ih po sklonosti nasilju i autoritarizmu nisu razlikovali od srpskog nacionalizma. Kao ilustraciju te teze autor navodi sudbinu hrvat-

¹⁷ Isto, 92.

¹⁸ Misli se na obračun sa liberalima.

¹⁹ A. Đilas, *n. d.*, 85, 87.

²⁰ William W. Hagen, „The Balkans' Lethal Nationalisms“, *Foreign Affairs*, 4 (1999), 54.

skih Srba posle akcije „Oluja“, kao i ekstremizam Oslobođilačke vojske Kosova.²¹

Jugoslovenske tragedije se u pomenutom članku „The Clash of Civilizations?“ dotakao i Semjuel Huntington, koji kao uzrok konflikata na prostoru bivše Jugoslavije 90-ih godina prošlog veka ne navodi radikalni nacionalizam jugoslovenskih naroda.

U skladu sa svojom tezom o značaju civilizacijskog identiteta američki teoretičar je i jugoslovenski konflikt objasnio različitim civilizacijskom pripadnošću jugoslovenskih naroda. Padom komunizma ideološka gvozdena zavesa u Evropi zamenjena je plišanom zavesom kulture koja je, po Huntingtonu, ključna linija podele u Evropi. Ova zavesa je prolazila kroz Jugoslaviju, podudarajući se sa istorijskim granicama Habzburške monarhije i Otomanskog carstva. Zapadno i severno od te linije su katolici i protestanti, koji dele nasleđe evropske istorije – feudalizam, renesansu, reformaciju, prosvetiteljstvo, Francusku revoluciju, Industrijsku revoluciju. Reč je o narodima razvijenijih ekonomija od naroda istočno od pomenute zavesе, o narodima okrenutim jačoj participaciji u zajedničkoj evropskoj ekonomiji i stabilizaciji demokratskih sistema, ocenjuje autor.²²

Nasuprot njima, narodi istočno od te zavesе samo su okrnuti procesima koji su oblikovali delove Evrope na drugoj strani zavesе. Oni su generalno slabije ekonomski razvijeni i manje sposobni da razviju stabilne demokratske sisteme. U jugoslovenskom slučaju nije u pitanju bila samo linija različitosti već povremeno i linija krvavog konflikta, smatra Huntington.²³

Uloga međunarodnih aktera u jugoslovenskoj krizi

Česta tema članaka o jugoslovenskoj krizi 90-ih godina objavljivanih tada u časopisu *Foreign Affairs* bila je politika međunarodne zajednice, odnosno ključnih zapadnih sila prema raspadu jugoslovenske federacije i ratovima koji su usledili. Kritički ili pozitivno, već prema orijentaciji autora, ocenjivani su najvažniji momenti uključivanja inostranog faktora u jugoslovensku krizu – poput međunarodnog priznavanja Hrvatske i Slovenije, pozicije Sjedinjenih Američkih Država prema konfliktima na prostoru bivše Jugoslavije u ranoj fazi krize, bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine.

U pomenutom članku iz 1992. godine, „War in the Balkans“, Sabrina Ramet se podrobno bavila pozicijom Zapada u početnoj fazi jugosloven-

²¹ Isto, 56, 60.

²² Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations?“, *Foreign Affairs*, 3 (1993), 30–31.

²³ Isto.

skog krvoprolića. U delu posvećenom internacionalnom aspektu jugoslovenske krize ona je detaljno navela argumente u prilog vojnoj intervenciji zapadnih sila u bivšoj Jugoslaviji. Odlaganje upotrebe sile protiv srpske strane u ratu imalo bi za posledicu destabilizaciju celog regiona. Srpske snage bi proširile rat, što bi moglo dovesti do ulaska u rat Albanije, Bugarske, Grčke i Turske. Po Sabrini Ramet, vojna intervencija protiv srpskih snaga je trebalo da zaustavi srpsku ofanzivu pre nego što bi se rat proširio. Intervencija je predstavljala pitanje samoodbrane Zapadne Evrope i time je bila od strateškog interesa za Sjedinjene Američke Države, zaključuje Ramet.²⁴ U vezi sa potrebom međunarodne intervencije autorka je preporučila odgovarajuće poteze, anticipirajući donekle intervenciju Severnoatlantskog pakta protiv Savezne Republike Jugoslavije sedam godina kasnije. Vojnu akciju protiv srpskih snaga bilo bi moguće izvesti bez angažovanja kopnenih trupa, preciznim vazдушnim napadima na infrastrukturne i vojne objekte u Srbiji i Bosni. Istovremeno, Sabrina Ramet je pledirala za ukidanje embarga na prodaju oružja Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i za podršku u naoružanju Bošnjacima i bosanskim Hrvatima.²⁵ Međunarodna vojna intervencija protiv srpske stane pomerila bi ravnotežu snaga na terenu u korist Bošnjaka i Hrvata, dok bi njen izostanak destabilizovao veliki deo Balkana i proizveo talas izbeglica, koji bi prevazišao apsorbujuće kapacitete zapadnoevropskih država. Sa druge strane, neintervenisanje bi značilo da je za Sjedinjene Države i Evropsku uniju Helsinška deklaracija samo mrtvo slovo na papiru, što bi predstavljalo opasan presedan.²⁶

Pitanjem međunarodne participacije u jugoslovenskoj krizi bavio se i britanski pregovarač Dejvid Oven. Britanski diplomata je u intervjuu objavljenom 1993. godine u *Foreign Affairsu* kritikovao tajming priznavanja otcepljenih jugoslovenskih republika (posebno Hrvatske i Slovenije) od strane Evropske zajednice. Oven je izložio kritici i inertnu politiku Sjedinjenih Država u početnoj fazi jugoslovenskog rata. Izneo je stav o potencijalno pozitivnom ishodu eventualne međunarodne vojne intervencije, što je u saglasju sa mišljenjem Sabine Ramet. Nespremnost međunarodne zajednice da vojno interveniše suzila bi diplomatski prostor za pregovore. Vazdušni udari bi, uz pojačavanje režima sankcija, mogli promeniti odnos snaga i primorati bosanske Srbe da prihvate mirovni plan – ocenjuje Oven.²⁷

Iste teme nalazimo u članku „The Last Ambassador“ poslednjeg američkog ambasadora u SFRJ Vorena Zimermana. On je, kako navodi, predlagao Vašingtonu da odloži priznavanje otcepljenih republika, te da je i

²⁴ S. Ramet, *n. d.*, 96–97.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, 97–98.

²⁷ David Owen, „The Future of the Balkans“, *Foreign Affairs*, 2 (1993), 2–5.

rukovodstvu bosanskih Muslimana²⁸ savetovao da sačekaju sa molbom Evropskoj zajednici da prizna Bosnu i Hercegovinu. Činjenicu da je bošnjačko rukovodstvo zauzelo drugačiji kurs prema tom pitanju američki diplomata je označio kao „katastrofalnu političku grešku“, budući da je time srpska strana dobila povod za akciju. Prema srpskom tumačenju priznanjem nezavisnosti Bosne i Hercegovine 1,3 miliona Srba u BiH odvojeno je od Jugoslavije protiv svoje volje.²⁹ Zimerman piše i o američkoj odgovornosti za dramatična događanja na prostoru bivše Jugoslavije. S tim u vezi posebno fokusira čuvenu posetu Jugoslaviji američkog državnog sekretara Džejsma Bejkera, pri čemu koncizno podseća na Bejkerove poruke jugoslovenskim liderima.

U razgovoru sa Tuđmanom i Kučanom Bejker je poručio da Sjedinjene Države neće ohrabriti ili podržati unilateralnu secesiju, izrazio nadu da oni neće ići na otcepljenje i zatražio da, u slučaju odluke da izađu iz Jugoslavije, to urade putem dijaloga i na miran način. Miloševiću je državni sekretar predočio da se Sjedinjene Države snažno protive upotrebi sile. Od srpskog predsednika je tražen i pristanak na labavije konstitucionalno uređenje Jugoslavije.³⁰

Analizirajući posetu Bejkera Jugoslaviji juna 1991. godine, Zimerman odbacuje kritike da je time dato zeleno svetlo Miloševiću, odnosno Jugoslovenskoj narodnoj armiji da napadne republike koje su započele proces otcepljenja od Jugoslavije. Ipak, nije bilo ni crvenog svetla budući da Sjedinjene Države nisu najavile upotrebu sile u cilju sprečavanja vojnog napada na Sloveniju i Hrvatsku. Bejkerova poruka je bila ispravna, ali je došla prekasno zbog američke okupiranosti „masivnim“ pripremama za Zalivski rat. Ostaje nejasno da li bi i da je do posete državnog sekretara Bejkera došlo ranije jugoslovenska kriza imala drugačiji ishod, priznaje Zimerman.³¹

Međunarodna vojna intervencija protiv srpskih snaga u početnoj fazi jugoslovenskih ratova imala bi pozitivne posledice, navodi Zimerman. U tom kontekstu američki diplomata je pomenuo dubrovačko ratište konstatujući da su artiljerijske pozicije Jugoslovenske narodne armije oko Dubrovnika, kao i njene pomorske snage na tom prostoru predstavljale laku metu. Međunarodnom (NATO) intervencijom postigla bi se dva cilja: bilo bi izbegnuto oštećenje grada, dok bi demonstrirana odlučnost Zapada možda odvrátila srpsku stranu od potonje ofanzive u Bosni. Izostankom vojne intervencije Zapada Srbima je, smatra američki diplomata, poručeno da mogu

²⁸ Zimerman navodi da je takav savet dao Ejupu Ganiću, koga je u tekstu okarakterisao kao muslimanskog jastreba.

²⁹ W. Zimmermann, *n. d.*, 16–17.

³⁰ Isto, 11.

³¹ Isto, 11–12.

da idu onoliko daleko dokle im omogućava njihova sopstvena moć.³² Zimerman je i Bušovoj i Klintonovoj administraciji prebacio nespremnost da se vojno interveniše u Bosni uprkos značajnim američkim interesima na Balkanu. Važno je napomenuti da je članak „The Last Ambassador“ izašao u proleće 1995. godine, pre NATO operacije *Deliberate Force* u Bosni i Hercegovini³³ i znatno pre rata na Kosovu 1998/1999. godine, koji je okončan intenzivnim angažmanom američkih oružanih snaga. Da je tekst napisao nešto kasnije, a posebno posle 1999. godine, Zimerman svakako ne bi mogao da prebaci Klintonovoj administraciji pasivnost u balkanskim poslovima.

Jednako kritičan prema američkoj politici u Bosni i Hercegovini, odnosno prema izostanku američke vojne intervencije u BiH bio je i Miša Gleni. U članku „Heading Off War in the Southern Balkans“, objavljenom takođe pre operacije *Deliberate Force* u Bosni i Hercegovini, Gleni je kritikovao neodlučnost Klintonove administracije u bosanskom ratu. Vlada u Sarajevu se oseća izdanom od strane Vašingtona s obzirom na američku retoričku podršku ujedinjenoj Bosni, koja nije bila podržana silom, ocenjuje Gleni. Bela kuća je trebalo da uradi jednu od dve stvari – da upotrebi silu u cilju podrške vladi u Sarajevu, ili da jasno naglasi da nema takvih namera. Ključni problem politike Sjedinjenih Država prema ratovima u bivšoj Jugoslaviji bila je nemogućnost američke administracije da identifikuje američke interese u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, smatra Gleni.³⁴

Kritiku zapadnog kriznog menadžmenta u jugoslovenskim ratovima izneo je i Vilijem Hejgn. U članku „The Balkans' Lethal Nationalisms“ Hejgn ocenjuje da je Zapad pogrešio time što priznanje Hrvatske nije uslovio čvrstim garancijama za srpsku manjinu u Hrvatskoj, što bi imalo pozitivne posledice ne samo na zbivanja u Hrvatskoj već i u Bosni i Hercegovini, pa i na Kosovu. Garantovanje prava srpske manjine u Hrvatskoj i Bosni 1991–1992. godine otvorilo bi mogućnost da se izvrši pritisak na Miloševića da ponudi jednake garancije, uključujući i autonomiju, kosovskim Albancima. Na taj način mogla je biti izbegnuta kriza na Kosovu 1998/99. godine, zaključuje autor.³⁵

Posebno oštru kritiku zapadne (NATO) politike u jugoslovenskoj krizi, i to u događanjima na Kosovu 1999. godine, nalazimo u članku Majkla Mendelbauma, „A Perfect Failure. NATO's Was Against Yugoslavia“. Napad NATO na Saveznu Republiku Jugoslaviju 1999. godine samo je pogoršao stanje na terenu, broj žrtava sukoba na Kosovu posle početka va-

³² Isto, 14.

³³ U okviru operacije *Deliberate Force*, koja je započela 30. avgusta 1995. NATO je intenzivnim vazдушnim udarima napao položaje bosanskih Srba.

³⁴ Misha Gleny, „Heading Off War in the Southern Balkans“, *Foreign Affairs*, 3 (1995), 99–100.

³⁵ W. W. Hagen, *n. d.*, 59–60.

zdušnih udara NATO na srpske položaje bio je višestruko veći nego pre 24. marta 1999, većinu žrtava činili su albanski civili koje su ubile srpske snage, ocenjuje Mendelbaum. Posle početka bombardovanja znatno se uvećao broj kosovskih Albanaca koji su napustili Kosovo, a u tom kontekstu Mendelbaum podseća kako je jedan od ciljeva Klintonove administracije 1999. godine bio spasavanje života ljudi. Negativna posledica NATO kampanje protiv SR Jugoslavije bila je i destabilizacija situacije u regionu. Priliv velikog broja izbeglica sa Kosova pretio je da poremeti „politički balans“ između Makedonaca i Albanaca u Makedoniji, srpske akcije na zemlji i napadi NATO iz vazduha devastirali su veliki deo Kosova, dok su NATO bombardovanja značajno oštetila infrastrukturu u Srbiji – ocenjuje autor.³⁶

U članku je kritički analiziran legitimitet NATO kampanje protiv Savezne Republike Jugoslavije. Mada međunarodno pravo zabranjuje mešanje u unutrašnje stvari jedne suverene zemlje, u dva slučaja bilo bi dozvoljeno da se ovo pravilo prekrši, smatra Mendelbaum. Ipak, nijedan od ta dva uslova u slučaju rata na Kosovu nije bio ispunjen. Prvi uslov koji bi opravdao takvu međunarodnu intervenciju bio bi veliko kršenje ljudskih prava na terenu, što se na Kosovu nije dogodilo. Autor kritikuje srpski odnos prema kosovskim Albancima, ali smatra da na Kosovu nije bilo najradikalnijih kršenja ljudskih prava. Takvu tezu argumentuje zapažanjem da je na Kosovu pre NATO kampanje bilo znatno manje žrtava nego u sukobima u Sijera Leone, Sudanu ili u Ruandi, gde nije došlo do intervencija NATO. Drugi neispunjeni uslov koji bi legitimizovao strano vojno uplitanje u događanja u jednoj suverenoj zemlji bila bi autorizacija Ujedinjenih nacija.³⁷

Značajna negativna posledica američkog, odnosno NATO angažmana u Saveznoj Republici Jugoslaviji 1999. godine bilo je zaoštavanje odnosa Sjedinjenih Država sa njihovim najvećim rivalima – Rusijom i Kinom. Akcije NATO protiv SRJ ubrzale su pogoršavanje odnosa Zapada sa Rusijom, koje je pokrenuto uključivanjem Poljske, Češke i Mađarske u Severnoatlantski pakt, ocenjuje autor. U tekstu je podvučeno jačanje antiameričkih sentimenata u Kini kao posledica bombardovanja kineske ambasade u Beogradu tokom vazdušnih udara NATO protiv SR Jugoslavije 1999. godine.³⁸

Na Mendelbaumovu oštru kritiku NATO intervencije protiv Savezne Republike Jugoslavije jednako oštro je na stranicama *Foreign Affairs* odgovorio Džejms Steinberg. U članku „A Perfect Polemic. Blind to Reality on Kosovo“ Steinberg iznosi stav da bi se u slučaju da nije došlo do akcije NATO, pojačala humanitarna kriza izbeglih kosovskih Albanaca. Izostanak

³⁶ Michael Mandelbaum, „A Perfect Failure. NATO's War Against Yugoslavia“, *Foreign Affairs*, 5 (1999), 2–3.

³⁷ Isto, 5–6.

³⁸ Isto, 7.

ulaska NATO u kosovski sukob ojačao bi Miloševića, te bi potencijalni diktatori u regionu zaključili da njihovo nasilje ne bi izazvalo reakciju međunarodne zajednice. Nedelovanje NATO bi moglo da dovede do širenja konflikta, odnosno do uvlačenja susednih zemalja u rat.³⁹ Steinberg osporava i Mendelbaumovu tezu da je intervencija NATO 1999. godine dovela do pogoršanja odnosa Sjedinjenih Država sa Rusijom i Kinom. U vezi s tim Steinberg ukazuje na „refokusiranje“ Vašingtona i Moskve na „njihove zajedničke interese“, navodeći kao primer ratifikovanje sporazuma Start II. Kao ilustracija neporemećenih odnosa SAD i Kine naveden je susret Bila Klintonu i kineskog predsednika Đang Cemina septembra 1999.⁴⁰

Logično pozitivan stav o neophodnosti vazdušnih udara NATO protiv Savezne Republike Jugoslavije izneo je u *Foreign Affairsu* nekadašnji (1995–1999) generalni sekretar Severnoatlantskog pakta Havijer Solana. Rizik intervencije bio je opravdan, budući da bi nedelovanje NATO značilo da „atlantska zajednica“ legitimizuje etničko čišćenje, ocenjuje Solana. Pasivnost Severnoatlantskog pakta u kosovskoj krizi bi potkopala transatlantske odnose i kredibilitet zapadnih institucija.⁴¹

Šta posle rata? Analize posleratnog stanja na prostoru bivše Jugoslavije

Deo članaka objavljenih u *Foreign Affairsu* bavio se postkonfliktnom situacijom u bivšoj Jugoslaviji. Procenjujane su mogućnosti pomirenja, političkog i ekonomskog napretka u ratom uništenim područjima. Davane su, uz to, preporuke međunarodnim faktorima uključenim u regulisanje posleratnih procesa u bivšoj Jugoslaviji.

U pomenutom članku „The Balkans’ Lethal Nationalisms“ Vilijem Hejgn se bavio i spekulisanjem o budućnosti Srbije posle bombardovanja 1999. godine, pokušavajući da pronađe paralele sa procesima u Zapadnoj Nemačkoj posle Drugog svetskog rata. Ipak, takvu paralelu nije uspeo da uspostavi.

Nemačka politička kultura mogla se posle rata osloniti na „autentične tradicije modernog liberalizma i kosmopolitizma“, oličene u ličnosti Konrada Adenauera. Sjedinjene Države su, uz to, Saveznu Republiku Nemačku podržale stotinama miliona dolara. Da li je NATO spreman na takvu investiciju u poraženoj Srbiji, zapitao se Hejgn.⁴²

³⁹ James B. Steinberg, „A Perfect Polemic. Blind to Reality on Kosovo“, *Foreign Affairs*, 6 (1999), 130–131.

⁴⁰ Isto, 131–132.

⁴¹ Javier Solana, „NATO’s Success in Kosovo“, *Foreign Affairs*, 6 (1999), 117–118.

⁴² W. W. Hagen, *n. d.*, 61.

Hejgn sagledava dva moguća ishoda NATO kampanje protiv Savezne Republike Jugoslavije – NATO okupaciju Srbije, ili svođenje Srbije na očajnu i poraženu otpadničku državu koja bi predstavljala pretnju susednim zemljama. Prekidom bombardovanja ili nastavkom vojne akcije protiv SRJ, NATO treba da natera Miloševića na sledeće ustupke: povratak izbeglih kosovskih Albanaca i prisustvo na Kosovu NATO-a ili drugih međunarodnih trupa. Autor je, ipak, bio protiv bacanja Srbije na kolena, pa je srpskoj strani predložio određene ustupke: garancije za srpske interese na Kosovu, kompenzacije Srbima izbeglim iz Hrvatske, kao i ekonomske ustupke Srbiji. Takav mir otvorio bi put jačanju liberalnih i demokratskih pokreta u Srbiji, ocenjuje Hejgn.⁴³ Potrebno je da se na Kosovu poštuju liberalno-demokratske vrednosti, da se Albanci kako na Kosovu tako i u Albaniji ohrabre da napuste „kolektivistički nacionalizam“, kao i da se garantuje da albanski iredentizam neće destabilizovati Makedoniju. Hejgn je postavio i pitanje: ko bi i na koji način pokrenuo takve procese, ali na njega nije dao odgovor.⁴⁴

Ivo Dalder i Majkl Fromen se bave situacijom u postdejtonskoj Bosni. U članku „Dayton’s Incomplete Peace“, objavljenom u *Foreign Affairsu* četiri godine po zaključenju Dejtonskog mirovnog ugovora, oni su u tamnim nijansama prikazali situaciju u postkonfliktnoj Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini, kao i pre Dejtona, dominiraju nacionalističke politike i etničke podele, a slaba privredna aktivnost oslonjena je jedino na stranu pomoć. Njihov pesimizam kulminira u tvrdnji da multietnička, demokratska i ekonomski održiva Bosna i Hercegovina neće biti ostvarena ukoliko narodi Bosne i međunarodna zajednica ne promene „aktuelnu trajektoriju“. U vezi sa funkcijom međunarodne zajednice u dejtonskoj Bosni, autori naglašavaju slabu realnu moć OHR (Kancelarije visokog predstavnika).⁴⁵

Sredinom 2000. godine Dejvid Rodi je u *Foreign Affairsu* predstavio svoje viđenje stanja na Kosovu godinu dana posle završetka rata. I u Rodijevom tekstu dominira pesimizam. Posleratno Kosovo autor vidi kao prostor razvijene korupcije, bezakonja, netolerancije prema etničkim i političkim manjinama. Situacija na Kosovu je još više obeshrabrujuća nego u Bosni i Hercegovini. Otuda, prema autoru, ključni cilj međunarodne zajednice na Kosovu treba da bude podržavanje umerenih političkih struja na Kosovu, odnosno uspostavljanje uslova koji bi omogućili umerenim Albancima da stvore etnički tolerantno Kosovo.⁴⁶

⁴³ Isto, 64.

⁴⁴ Isto, 61.

⁴⁵ Ivo H. Daalder, Michael B. G. Froman, „Dayton’s Incomplete Peace“, *Foreign Affairs*, 6 (1999), 106–113.

⁴⁶ David Rohde, „Kosovo Seething“, *Foreign Affairs*, 3 (2000), 66.

Rodi je fokusirao i pitanje budućeg statusa Kosova, ocenivši da Kosovo nije spremno za nezavisnost. Autor je ponovo ukazao na problem organizovanog kriminala, bezakonja, napada na pripadnike srpske zajednice. Nezavisnost Kosova bi i u spoljnopolitičkom smislu bila teško održiva. U tom slučaju, nezavisno Kosovo bilo bi potrebno štiti isporukama teškog naoružanja ili prisustvom trupa NATO, s obzirom na moguću srpsku intervenciju. Otežavajuća okolnost u slučaju proglašenja nezavisnosti Kosova bilo bi i moguće protivljenje Rusije i Kine takvoj promeni statusa Kosova. Autor se izjasnio i protiv moguće podele Kosova, tvrdeći da bi takav prešedan podstakao secesionističke težnje u regionu.⁴⁷ Dejvid Rodi je predložio i svoju varijantu budućeg statusa Kosova. Pod uslovom da Milošević bude sklonjen sa vlasti (članak je objavljen nekoliko meseci pre pada Miloševićevog režima), Kosovo bi moglo da uđe u labavu konfederaciju sa Srbijom i Crnom Gorom.⁴⁸

Početak 2001. godine, samo nekoliko meseci posle Miloševićevog pada, u *Foreign Affairsu* koncizan pregled stanja u postkonfliktnim delovima bivše Jugoslavije dao je i švedski diplomata Karl Bilt. Opis situacije u Bosni i Hercegovini dosta je sličan ocenama stanja u članku Daldera i Fromena. I posle velikog paketa pomoći za dejtonsku Bosnu, koju Bilt upoređuje sa Maršalovim planom, zemlja je ostala u velikoj meri zavisna od strane podrške. Trgovinski deficit je ogroman, domaćih investicija nema, budžet je neodrživ, nezaposlenost masovna, a institucije korumpirane i neefikasne. Blokada ekonomskog razvoja, po Biltu, posledica je činjenice da je za većinu bosanskih lidera mir predstavljao nastavak rata drugim sredstvima. Otuda stara nacionalna pitanja i dalje dominiraju njihovim agendama, potiskujući socijalne i ekonomske teme. Međunarodna zajednica, po Biltovom mišljenju, treba da pomogne da se u Bosni uspostave institucije koje bi osigurale vladavinu prava i da se konstruiše jak politički okvir koji bi okončao unutrašnju nestabilnost. Autor ukazuje i na značaj uključivanja Bosne u regionalne i evropske integracije.⁴⁹

Situacija u Srbiji je prvih meseci post-Miloševićeve ere, po oceni švedskog diplomate, bila gora nego u dejtonskoj Bosni. Srpske institucije su bile oblikovane devastirajućom kombinacijom socijalizma, sankcija, mafije i nomenklature. Srbiju treba podržati u sprovođenju fundamentalnih reformi, ali i u suočavanju sa prošlošću (ratovima 90-ih), u čemu, prema autoru, posebnu ulogu treba da odigra Haški tribunal. Da bi ispunio taj zadatak

⁴⁷ Isto, 76–77.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Carl Bildt, „A Second Chance in the Balkans“, *Foreign Affairs*, 1 (2001), 152–153.

Haški tribunal bi morao da se percipira ne kao instrument odmazde već kao instrument pomirenja, smatra Bilt.⁵⁰

Članak upućuje na zaključak da uticajni švedski diplomata u tom trenutku (kraj 2000 – početak 2001) nije bio pristalica nezavisnosti Kosova. Bilt je podvukao da se region (osim, razume se, Albanije) protivi takvom ishodu, smatrajući ga opasnim i destabilizujućim. Rešenje statusa Kosova Bilt je tada sagledavao na sličan način kao i Dejvid Rodi. Odbacio je mogućnost da Beograd nastavi da upravlja Kosovom, ali je istovremeno ukazao na potrebu da Kosovo bude spremno na neku vrstu saveza sa Srbijom i Crnom Gorom: „But it must be ready to share with Serbia and Montenegro certain powers within a reformed framework clearly linked to European integration.“⁵¹

Balkan (posle 2000. godine) dobio je novu šansu i precizirao unutrašnje i spoljne preduslove da se ona iskoristi, zaključuje Bilt. Da bi se izgradila samoodrživa stabilnost u regionu balkanski lideri bi morali da odustanu od preokupacije devetnaestovekovnim konceptom nacionalne države i prihvate ideju transnacionalne integracije koja će oblikovati Evropu u 21. veku. Bilt je odbacio uverenje da međunarodna zajednica balkanske probleme može rešiti samo „pametnim“ bombama, ocenivši da je 90-ih godina na Balkanu nedostajalo ipak nešto drugo – pametna politika.⁵²

⁵⁰ Isto, 153–154.

⁵¹ Isto, 154–158.

⁵² Isto.

Petar Dragišić

THE ARTICLES IN *THE FOREIGN AFFAIRS* MAGAZINE
ON THE WARS IN YUGOSLAVIA 1991–1999

Summary

The *Foreign Affairs* journal is an important asset for analysis of American foreign policy and the most important global topics for nearly a century. In the 1990-ties many of the authors in this journal dealt with the issue of Yugoslavia – the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and a series of wars that followed on its former territory. The Yugoslav crisis was analyzed by the different authors: theorists, prominent journalists, and politicians that were directly involved in different stages of the Yugoslav crisis, such as David Owen, Warren Zimmerman or Carl Bildt. Most of the attention was devoted to the conflicts in Bosnia and Herzegovina and Kosovo. The causes of the Yugoslav tragedy were analyzed, in many articles on the Yugoslav wars in the 1990s, published in *Foreign Affairs*, with a special focus on origins of internal tensions that preceded the tragic collapse of the Yugoslavia. The most frequent topic of those articles, was the role of foreign factors in crisis and wars in the former Yugoslavia. The issue of international recognition of the breakaway Yugoslav republics at the beginning of the wars, and NATO air strikes against the Federal Republic of Yugoslavia in 1999 was specifically addressed. Several *Foreign Affairs* articles published the nineties and the early years of the millennium evaluated of the political situation in countries of the former Yugoslavia in the post-conflict period. Common to almost all authors who were analyzing this subject are negative remarks on the post-war development in parts of the former Yugoslavia, which were mostly affected by the crisis and wars of the 90s. An integral part of the contence in those articles, were recommendations of authors to those international actors who are able to influence the processes in the former Yugoslavia.

PRILOZI

JEAN-NOËL GRANDHOMME

Maître de conférences (HdR) en histoire
contemporaine, à l'Université de Strasbourg

Membre des comités scientifiques
du Mémorial de Verdun et du Mémorial
d'Alsace-Moselle

DES LIEUX DE MEMOIRE AU CŒUR DE LA VILLE: LES MONUMENTS AUX MORTS DANS L'EST DE LA FRANCE (ALSACE ET MOSELLE)

Introduction

Entre 1870 et 1945 les Alsaciens et une partie des Lorrains (les Mosellans) ont changé quatre fois de nationalité. Du fait de l'histoire tourmentée de leur région, ils ont porté au cours des deux conflits mondiaux de 1914-1918 et 1939-1945, pour certains l'uniforme français, pour la plupart l'uniforme allemand. En 1918 ils ont terminé la guerre dans le camp des vaincus, mais se sont retrouvés dans celui des vainqueurs en 1919 en vertu du traité de Versailles qui les rendait à la France. En 1940 ils ont subi la défaite comme tous les Français, puis un grand nombre d'entre eux ont été incorporés de force dans l'armée allemande (1942), avant d'être libérés par les armées alliées en 1944-1945. Un humoriste alsacien a pu dire que le seul uniforme qui semble leur avoir toujours convenu est finalement celui de prisonnier de guerre. Comment s'est construite la mémoire d'une telle population? Comment s'inscrit-elle dans la pierre des monuments aux morts qui, au cœur des villes d'Alsace-Moselle, témoignent aujourd'hui encore de la dualité du passé de ces deux provinces? Zone fortement urbanisée, l'Alsace et la Moselle comptent cinq agglomérations principales (Strasbourg, Metz, Mulhouse, Colmar et Thionville), de nombreuses villes moyennes et un dense réseau de petites villes.

Notre étude s'articulera autour de trois thématiques. En forme de prologue, nous mènerons d'abord une réflexion sur les concepts de *souvenir* et de *mémoire* dans la société française actuelle, avec leurs incidences sur la région étudiée. Nous envisagerons ensuite les spécificités mémorielles telles qu'elles se présentent en Alsace-Lorraine : empreinte religieuse

(rendue possible par le maintien du Concordat de Bonaparte dans les trois départements recouverts par la France en 1919), caractère souvent « neutre » des monuments au point de vue patriotique, bilinguisme parfois de l'épigraphie, ce qui nous amènera à établir un *distingo* entre les grandes villes – davantage influencées par le modèle national – et les autres. Enfin, nous nous intéresserons aux mutations récentes de la mémoire : monuments aux « oubliés » de l'histoire (Alsaciens-Mosellans morts dans les camps soviétiques, troupes africaines), monuments pacifistes, nouveaux lieux de mémoire.

Souvenir et mémoire dans la société française du second XXe siècle

Pour situer les monuments sur la « scène » sur laquelle ils sont placés dans ce qu'il faut bien appeler le « théâtre de la mémoire », il est d'abord nécessaire de préciser un point de vocabulaire. Car le champ lexical du sujet ne va pas de soi : il ne s'est imposé que progressivement, en suscitant, à juste titre semble-t-il, des réticences qui persistent encore.

Le XXe siècle finissant a privilégié la notion de *mémoire*, qui tend à se substituer au terme, autrefois seul employé, de *souvenir*. En 1887 le Souvenir français est fondé à Paris par Xavier Niessen, un optant alsacien qui avait refusé de devenir juridiquement allemand après l'annexion de sa province natale par le vainqueur en vertu du traité de Francfort (du 10 mai 1871). Avec pour devise : « À nous le souvenir, à eux l'immortalité », cette association se donne pour but d'entretenir les tombes des « braves morts pour la Patrie » au cours de la guerre de 1870-1871 (c'est d'ailleurs toujours sa mission aujourd'hui, mais se sont ajoutées les tombes des victimes des guerres qui ont suivi, et de nombreux monuments). *Se souvenir* participe alors du nationalisme ambiant, entretient – au-delà d'une piété naturelle pour des morts qui appartiennent souvent à la famille proche des membres de l'association – le désir de Revanche vis-à-vis de « l'ennemi héréditaire » (le Souvenir français essaime rapidement dans tout le pays, surtout dans l'Est). Les Allemands ne s'y trompent pas, qui interdisent le Souvenir français en Alsace-Lorraine annexée, puis son avatar le Souvenir alsacien-lorrain, après les retentissantes manifestations francophiles qui accompagnent les inaugurations, en 1908 et 1909, de monuments commémoratifs du sacrifice des troupes françaises en 1870 à Noisseville (Lorraine annexée, aujourd'hui Moselle) et Wissembourg (Basse-Alsace, aujourd'hui Bas-Rhin)¹.

¹ Voir Jean (Jean-Pierre), *Le Livre d'or du souvenir français*, Metz, 1929.

Se *souvenir* aurait-il donc conduit les Français à appeler la guerre de leurs vœux, même si l'invasion de leur territoire par l'armée allemande le 2 août 1914 ne leur a finalement plus laissé de choix ? La réponse à cette question n'est pas si simple. Les Québécois, dont la devise est : « Je me souviens », n'en sont pas pour autant des bellicistes, eux qui ont montré au monde que l'on pouvait faire aboutir des revendications légitimes sans (pratiquement) avoir recours aux armes. Toujours est-il que, de ce côté-ci de l'Atlantique, le mot *Souvenir* n'avait plus si bonne presse après 1945 : suspect pour les uns, désuet pour les autres. À l'heure de la construction européenne, de la réconciliation franco-allemande, puis de la mondialisation et de la société multiculturelle, les Français préfèrent désormais *faire mémoire*. La nature des célébrations a d'ailleurs changé elle aussi : on se souvenait des héros, on fait aujourd'hui mémoire de soldats qui, toutes nationalités confondues, sont présentés comme des victimes de conflits qui les ont broyés.

Cette mémoire s'incarne dans des lieux : à cet égard, le livre de Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*², apparut en son temps comme une révolution dans la manière d'aborder le passé. Mais cette mémoire est aussi sélective. D'après débats ont par exemple opposé les historiens français en 1989 sur la nécessité de commémorer avec un faste ostentatoire le bicentenaire de la Révolution, en 1996 sur l'opportunité pour la République laïque de célébrer le mille cinq-centième anniversaire du baptême de Clovis. La mémoire a toujours pour corollaire aujourd'hui la « concurrence des mémoires », d'aucuns se sentant « exclus de l'histoire officielle » et tenant à réintégrer le panthéon national par la grande porte.

La mémoire est devenue un enjeu des passions du moment et, terme qui gêne beaucoup d'historiens, un devoir. Le « devoir de mémoire » n'entretient-il pas indéfiniment les conflits, rétorquent les adversaires de cette pratique ? Loin d'apaiser les querelles, il contribuerait souvent à les perpétuer au sein des nouvelles générations. Le désir de reconnaissance de toutes les composantes de la nation est dans son fondement légitime, mais il est souvent formulé dans une atmosphère passionnelle.

Les monuments aux morts, reflets d'une époque

Il importe maintenant de définir les contours de cette mémoire ? Combien de livres, de reportages se « vendent-ils » aujourd'hui avec comme sous-titre : « un aspect méconnu » de l'histoire, « oublié par les manuels », ou, mieux encore, « occulté ». La hantise du complot, de la domination mondiale par un petit groupe d'initiés est devenu un argument commercial

² Paris, 1997.

très porteur. « On nous cache tout ! on nous dit rien ! », chantait déjà Jacques Dutronc au début des années soixante-dix. La guerre de 1914-1918, aujourd'hui, très souvent, se réduit aux fraternisations, aux mutineries et aux fusillés pour l'exemple, thématiques phares d'un monde *individualisé* qui ne parvient plus à comprendre la formidable aventure *collective* – pour le meilleur et pour le pire, certes – qu'elle constitua en son temps. Pour beaucoup, les monuments aux morts apparaissent alors comme un symbole d'une époque révolue, celle du triomphe de « l'histoire officielle ».

Au lendemain de la Grande Guerre on élève partout en France des mémoriaux destinés à commémorer le sacrifice des centaines de milliers de jeunes gens tombés sur les champs de bataille. Chaque commune – ou presque – veut le sien, encouragée par l'État, qui accorde des subventions aux plus impécunieuses, mais entend aussi en contrôler l'édification à travers une commission départementale spéciale d'examen technique des projets.

Antoine Prost, dans une thèse pionnière³, puis d'autres chercheurs comme Annette Becker⁴, Philippe Rive⁵ ou Jacques Bouillon et Michel Petzold⁶, entre autres, ont entrepris des études approfondies sur ce sujet. De nombreuses enquêtes locales sont menées depuis plusieurs années (qui ont notamment abouti, pour l'Alsace, au mémoire d'Ulrich Päßler⁷ et aux travaux de Marie-Noëlle Denis⁸, et pour la Moselle à l'ouvrage de William Kidd⁹). Notre travail s'inscrit donc dans cette tradition historiographique. Il s'appuie essentiellement sur le fonds documentaire constitué par les dossiers réalisés sous notre direction par les étudiants de l'université « Marc Bloch » de Strasbourg au cours des années 2000 à 2007.

³ *Les Anciens combattants et la société française, 1914-1939*, vol. 3 : *Mentalités et idéologies*, Paris, 1977.

⁴ *Les Monuments aux morts : patrimoine et mémoire de la Grande Guerre*, Paris, 1988.

⁵ *Monuments de mémoire. Les monuments aux morts de la Première Guerre mondiale*, Paris, 1991.

⁶ *Mémoire figée, mémoire vivante. Les monuments aux morts*, Charenton-le-Pont, 1999.

⁷ *Denkmalskult im Elsass. Formen Kollektiven Erinnerns nach dem Ersten Weltkrieg*, Magisterarbeit, Albert-Ludwigs-Universität – Fribourg-en-Brigau, 2001 et « Les Monuments aux morts et le culte du souvenir en Alsace après la Première Guerre mondiale » in Eichenlaub (Jean-Luc), Grandhomme (Jean-Noël) (dir.), *Août 1942, l'incorporation de force des Alsaciens et des Mosellans dans les armées allemandes*, Colmar, 2003, pp. 35-42.

⁸ « Monuments aux morts en Alsace. Entre mémoire et histoire », *Revue des sciences sociales*, n° 30, 2003 : *Les Cicatrices de la mémoire*, pp. 22-31.

⁹ *Les Monuments aux morts mosellans*, Metz, 1999.

La christianisation des monuments aux morts d'Alsace-Moselle

Contrairement à la plupart des monuments aux morts de France, a-religieux, ceux d'Alsace et de Moselle sont très souvent christianisés¹⁰. Il faut y voir les effets conjugués d'une législation particulière : en dépit de nombreuses controverses, l'Alsace-Moselle obtient un statut particulier à l'issue de sa réintégration dans l'espace national. On y parle dès lors de « droit local ». Cette particularité législative rend possible la christianisation des monuments aux morts là où, dans le reste de la France (même s'il existe de nombreuses exceptions), une absolue laïcité, c'est-à-dire l'absence de tout symbole religieux, est en principe de rigueur. Il faut aussi y voir le résultat d'une importante pression populaire dans une région de forte pratique religieuse. La christianisation des monuments aux morts a cependant encore une autre cause. La plupart des victimes sont tombées sous l'uniforme allemand. Or, l'iconographie religieuse est neutre et offre une alternative aux coqs, poilus, croix de guerre française choisis en d'autres lieux, mais qui ne correspondent pas à la réalité particulière de l'Alsace et de la Moselle.

Dans chaque ville ce sont les conseillers municipaux qui, par un vote, doivent décider de l'emplacement du monument aux morts. Dans la « France de l'intérieur », le choix d'un espace « républicain », d'un espace religieux, ou le compromis (espace neutre) en dit souvent long sur l'appartenance politique de la majorité des habitants au moment de la réalisation. En Alsace-Moselle le monument aux morts s'élève très souvent à proximité immédiate de l'église (en face à Spicheren et à Hoerdt, à côté à Réding et à Abreschviller, le long à Obernai, à Molsheim et à Hochfelden, en contrebas, sous la protection d'une statue monumentale du Sacré Cœur, à Forbach – monument à très nette connotation religieuse que le président de la République, le général De Gaulle, n'a pourtant pas hésité à venir inaugurer en personne en juillet 1961). Il est vrai que la mairie se situe fréquemment aussi à quelques mètres de là : le monument lui fait face dans de nombreux cas, comme à Neuf-Brisach. La plaque commémorative qui fait fonction de monument peut être scellée dans le mur du lieu de culte. Dans d'autres endroits, la situation du monument est moins connotée : devant l'école, par exemple, dans un parc (à Bischwiller, à Sélestat, à Saint-Louis, à Munster).

Autre lieu consacré, le cimetière a été choisi par les populations de Sélestat (pour les monuments de 1870-1871 et l'un de ceux de 1914-1918)

¹⁰ Nous traitons ici uniquement des monuments aux morts communaux. Il existe aussi des éléments commémoratifs paroissiaux, dont le caractère religieux ne doit évidemment pas étonner.

et de Stiring-Wendel. Il n'existe alors plus guère de *distingo* entre la sphère civique et la sphère religieuse, mais les édiles municipaux ont pris soin de le construire près de la jonction des carrés catholique et protestant. À Dannemarie le monument est installé devant le cimetière militaire. À Lutterbach l'emplacement du monument suscite des controverses, avant qu'un accord ne soit trouvé en 1923 : il est finalement bel et bien construit dans l'espace catholique, à l'intérieur de la chapelle de l'Agonie, dans la basilique du Sacré Cœur. Parfois, le lieu de commémoration de la paroisse précède celui de la commune de plusieurs années, et en fait fonction en attendant, avant de se doubler d'un monument civique.

L'iconographie : une différenciation entre grandes et petites villes

Dans la plupart des villages d'Alsace et de Moselle, la plus grande partie de la population et donc les autorités communales ne conçoivent pas l'édification d'un monument sans références religieuses. Les symboles chrétiens apparaissent comme des éléments naturels de la commémoration de morts qui, dans leur écrasante majorité, « croyaient au Ciel ». La plupart des villes, comme Phalsbourg, Amnéville, Hagondange, Bischwiller, Mulhouse, Sélestat (pour le monument construit en 1954 à la mémoire des morts de la Seconde Guerre mondiale), Barr, Sarrebourg, Schiltigheim ou Colmar, détonnent cependant : car les monuments aux morts y sont neutres, preuve de la présence de citoyens de confessions et d'opinions politiques différentes, signe aussi d'une volonté de francisation et donc d'alignement sur le modèle de « l'intérieur », sans que cela puisse forcément être interprété comme une marque d'anticléricisme.

Cette iconographie non religieuse revêt diverses formes, souvent inspirées de l'antique : urne à Maizières-lès-Metz et à Riedisheim, blason de la ville à Mutzig, à Sarre-Union, à Rixheim, à Sarrebourg et à Benfeld, flambeau à Munster, faisceau du licteur et inscription « RF » à Riquewihr, épée à Hayange, couronne de laurier à Lingolsheim, bornes (qui rappellent celles plantées au bord de la Voie Sacrée) à Bischwiller, colombe de la paix à Amnéville, torchère à Merlebach, vasque enflammée à Wintzenheim. Elle met en scène de nombreux personnages : Victoire ailée à Sarralbe, à Sarreguemines et à Riquewihr ; Victoire sans ailes mais avec drapeau tricolore à Phalsbourg, femme appuyée sur un bouclier à Sarreguemines (sans doute une allégorie de la France, qui n'a fait que se défendre après avoir été agressée par l'Allemagne), femme en larmes à Strasbourg-Cronembourg, femmes affligées également à Schirmeck, à Saint-Louis (femme accompagnée d'un enfant), à Erstein et à Maizières-lès-Metz (couverte d'une coiffe lorraine) ; femme tenant deux torches allumées à

Vendenheim ; allégories de la Douleur et de l'Espérance à Benfeld, de la Paix et de l'Espérance consolant la Tristesse à Haguenau. A Turckheim six personnages pleurent le mort : ses parents, sa femme et son enfant, son frère et sa sœur. A Altkirch un soldat sans uniforme agonise entre quatre pylones de pierre. A Huningue un homme aussi est représenté, torse nu, émergeant de ce qui pourrait être un drapeau. Un animal revient à plusieurs reprises : le lion (qui rappelle le courage et fait sans doute aussi écho au fameux Lion de Bartholdi à Belfort) : à Stiring-Wendel par exemple.

Les symboles patriotiques français ne sont pas totalement absents de l'iconographie d'une Alsace-Moselle qui cherche sa place dans la communauté nationale, même au prix de l'invention d'une histoire en grande partie fictive : la croix de guerre (à Hayange et à Abreschviller), la médaille militaire (à Mutzig), le poilu (à Audun-le-Tiche et à Stiring-Wendel), le casque *Adrian* (à Sarreguemines-Neunkirch), le coq (à Saales). Le patriotisme français peut aussi être mis en scène de manière plus originale. A Guebwiller une mère embrasse son fils qui part à la guerre, le sac à la main, en lui disant : « Tu es Français, souviens t'en. ». A Sainte-Marie-aux-Mines un bas-relief représente la « Mère France » retrouvant sa fille l'Alsace. À Mulhouse la statue de la Délivrance vient de se libérer de ses chaînes. A Drulingen, à Hoerdts et à Bouxwiller, en revanche, aucun symbole, pas plus religieux que laïc, n'orne le monument.

Les monuments de Strasbourg, de Brumath et de Metz, quant à eux, apparaissent ambigus car, bien qu'ils ne présentent pas formellement une figure religieuse, leur facture évoque fortement une piéta (à la notable différence près que la mère tient deux fils morts sur ses genoux dans le cas de Strasbourg). Celui de Bitche montre une mère et un groupe de femmes voilées pleurant un jeune homme que deux personnages tiennent dans leurs bras, tableau qui n'est pas sans rappeler la représentation traditionnelle de la descente de la croix. A Amnéville et à Ensisheim également, le groupe central du monument représente une femme tenant un enfant dans ses bras (du type de la Vierge à l'Enfant) et une autre soutenant le corps mort de son fils adulte. La palme, symbole chrétien du martyr, mais aussi plus laïc de la gloire qui auréole les combattants orne les obélisques de Mutzig, de Wasselonne, de Dambach-la-Ville, de Barr et de Merlebach.

A Bischheim c'est un personnage féminin drapé à l'antique (sur le modèle des « vierges et martyres » des livres pieux) qui tient cette palme dans une main. A Schiltigheim, en revanche, ce même personnage découvre l'un de ses seins, ce qui lui donne un caractère nettement profane.

La croix, sous toutes ses formes, orne de très nombreux monuments christianisés. Tantôt sobre, presque discrète, comme à Maizières-lès-Metz, à Strasbourg-Cronembourg et à Erstein (sur une urne), tantôt voisinant avec d'autres symboles religieux (étoile de David à Thionville et à Marckolsheim), ou encore ostentatoire. En Lorraine, la croix du même nom, bien que symbole régional (et politique de la France libre, mais cela n'entre pas en ligne de compte dans le cas - le plus fréquent - d'un monument construit dans les années vingt), n'en est pas moins au départ d'essence religieuse : on la retrouve en maints endroits, comme à Grosbliederstroff ou à Yutz ; mais aussi en Alsace, comme à Dambach-la-Ville. A Villé le Christ en croix est entouré de deux personnages masculins et non des traditionnels Vierge Marie et saint Jean. Le réemploi d'un calvaire de 1922 (croix de mission) fait l'originalité du monument de Creutzwald.

La piéta, symbole de la souffrance des milliers de mères qui ont perdu un ou plusieurs fils en 1914-1918, orne un certain nombre de monuments. Le Christ mort – mais qui est appelé à ressusciter – invite les familles à dépasser leur douleur et à placer leur confiance en Dieu qui, un jour, réunira les parents et les enfants séparés. À Saverne et à Andlau une sorte de *Mater Dolorosa* mi-religieuse mi-laïque est présente, mais debout, tenant dans ses bras un fils mort glabre aux cheveux courts. Il est à noter - volonté de ne pas mélanger les genres ou hasard des réaménagements contemporains des places de village ? - que la piéta qui se trouvait au pied du monument de Réding a ensuite été déposée à quelque distance de là, mais toujours dans le voisinage de l'église, comme le monument lui-même. *A contrario*, le Christ est parfois figuré sans sa mère, comme à Spicheren (statue du Sacré Cœur, dans le style Saint-Sulpice, 1925) ou à Strasbourg-Neuhof, où il console une mère éplorée.

D'une manière générale les Anges apparaissent souvent sur le monument, signes visibles de la paix après la fureur des combats. Leur attitude calme et sereine se veut rassurante. Les habitants de Bergheim ont décidé du sexe des Anges. Le leur prend des traits résolument féminins (1925). L'architecte Léon Vallin l'a placé au pied d'un obélisque représentant, écrit-il, « la pensée éternelle, symbole de l'âme qui s'élève vers le Très-Haut, en union perpétuelle avec Lui ». « L'Ange des martyrs », « dans un geste pieux et glorieux, offre une couronne d'immortelles à la mémoire des chers disparus ». La balustrade qui forme un demi-cercle autour de lui est destinée à « protéger et préserver l'ensemble de toutes les pensées impies ou profanes ».

Les saints, enfin, sont sollicités eux aussi, et d'abord les saints militaires. Héroïne française s'il en est, Jeanne d'Arc est adoptée par des

communes désireuses de mêler le plus étroitement possible leurs aspirations politiques et religieuses, surtout dans cette Lorraine dont elle est originaire, mais non pas seulement. En général, les artistes lui ont donné des traits apaisés et recueillis plutôt que guerriers ; ainsi à Bischoffsheim où elle découvre son armure, laissant pendre son bras sur le dos de sa monture en conférant une fonction purement décorative au bouclier qu'elle tient ; à Marlenheim elle semble chevaucher paisiblement, l'étendard à la main. D'autres saints ont été honorés uniquement parce que la ville était placée sous leur protection, en dehors de toute considération politique : Jean Népomucène, dont la statue ornait l'ancien monument aux morts de Rixheim (1925), était de ceux-là, tout comme Médard, patron de Boersch, qui bénéficie toutefois de l'avantage d'avoir été évêque de Noyon, ville détruite par les « Barbares » allemands, comme un orateur ne manque pas de le rappeler lors de l'inauguration (le 4 novembre 1923).

L'épigraphie

Du fait du statut politique du *Reichsland* entre 1914 et 1918, la quasi-totalité des soldats alsaciens ne furent pas des « poilus ». Et pourtant, l'accent est nettement mis dans l'entre-deux-guerres sur les engagés volontaires dans l'armée française, bien moins nombreux que la foule des incorporés dans l'armée allemande. La proportion des uns et des autres est difficile à établir et l'imprécision des chiffres en dit long sur leur importance politique : de 17 à 25 000 Alsaciens-Lorrains auraient porté l'uniforme français et 380 000 le *Feldgrau*. Même dans l'hypothèse la plus haute, autour de 5 % des combattants seulement ont donc été soldats français. Cette histoire particulière de l'Alsace explique l'absence du traditionnel « Mort pour la France » sur les monuments (encore qu'il y ait des exceptions comme celle de Phalsbourg, vieille ville de garnison française dont sont originaires plusieurs généraux de la guerre de 1914-1918). Les inscriptions y sont généralement plus neutres, et aussi plus variées :

« La commune de Spicheren/ la ville de Riquewihr à ses enfants victimes des guerres de 1914-1918 et 1939-1945 » ;

« La ville de Merlebach à ses morts » ;

« Amnéville à ses victimes de guerre » ;

« À nos morts » (Andlau, Bischheim, Mutzig, Sarralbe) ;

À Sélestat la municipalité a fait graver : « À tous ceux qui sont morts pour nos libertés » sur le monument de 1914-1918, phrase pourtant moins ambiguë que l'une de celles des monuments de Schiltigheim et d'Obernai : « Aux morts pour la Patrie ». A Bischwiller une phrase du poète

officiel de la IIIe République, Victor Hugo, est gravée à l'arrière du monument : « Entre les plus beaux noms, leur nom est le plus beau. » Vic-sur-Seille a également choisi une citation d'où toute référence religieuse est absente : « Ceux que nous aimons et que nous avons perdus sont partout où nous sommes. » A Villé aucune inscription ne surmonte les noms des morts.

La double culture des Alsaciens-Lorrains s'exprime aussi par des inscriptions bilingues, mais on ne trouve pas d'exemple d'épigraphie allemande dans les villes, seulement dans des communes rurales, où le dialecte alsacien demeure jusqu'aux années 1960-1970 la langue de communication ordinaire, sinon unique, des habitants. Enfin, le latin est parfois utilisé : le mot « Pax » en lettres énormes attire aussitôt l'œil lorsqu'on se trouve face à l'obélisque de Barr ; il est plus discret à Colmar. Ce thème se retrouve avec la statue de la Paix du monument de Mulhouse.

Un culte civico-religieux

Après 1918 se met en place un véritable culte, qui emprunte à la fois à la tradition civique (honorer des citoyens valeureux) et religieuse, puisque le clergé y trouve toute sa place. Dans les villes les cérémonies des années vingt et trente ne sont pas sans rappeler celles des cités grecques ou romaines, ou encore les fêtes civiques des communes du Moyen-Âge. L'inauguration d'un monument s'effectue selon une liturgie presque immuable. Sa date n'est en général pas choisie au hasard : le 11 novembre à Spicheren, par exemple. Elle est précédée d'une messe, puis d'une procession semi-religieuse (bannières de la paroisse et des sociétés catholiques d'une part) semi-profane (drapeau tricolore, mais aussi armoiries de la commune, bannières des associations d'anciens combattants, des pompiers, fanfare municipale, clubs sportifs d'autre part) comme aussi aux premiers temps de la Révolution de 1789 ou en 1848. Les acteurs de la cérémonie et les spectateurs appartiennent eux aussi aux deux sphères : sous-préfet, maire de la commune et des communes voisines, curé ou/ et pasteur, vétérans, autorités militaires, familles des victimes, notables, population. L'inauguration constitue un moment de communion dans le culte de la patrie et des chers morts confiés à la miséricorde divine.

Mais le culte du souvenir a eu ses ambiguïtés, surtout au cours de l'entre-deux-guerres. Dans les villes plus spécialement, les Alsaciens héros de la cause française apparaissent systématiquement sur le devant de la scène. Les vétérans de 1870, les engagés volontaires dans l'armée française, les médaillés militaires, les membres du *Souvenir français*, les anciens légionnaires sont les principaux personnages de ce « théâtre de la

mémoire » dont les représentations les plus émouvantes ont lieu le 11 novembre, le jour de l'anniversaire de l'entrée des troupes libératrices (22 novembre dans le cas de Strasbourg) ou le 14 juillet. Est ainsi oblitéré le passé de l'écrasante majorité et exalté le sacrifice du petit nombre, replacé dans le cadre de celui de la nation tout entière. Ce choix, que le contexte de l'époque peut expliquer, présente l'inconvénient de culpabiliser ceux qui n'ont eu d'autre alternative que de se conformer au droit international, sous peine de mort.

Dans les villes plus petites c'est surtout la fête consensuelle de la Toussaint, où coïncident religion civile et religion catholique, qui reste le temps fort de l'année commémorative. Lorsque l'on honore les morts en ce jour, on se souvient avant tout de chrétiens et non de soldats qui ont porté l'uniforme français ou allemand.

Les contestations du modèle traditionnel

La première contestation, radicale, de la mémoire commémorative fut le fait des nazis. Au cours de l'annexion de fait de l'Alsace-Moselle, de l'été de 1940 à l'automne de 1944 (ou même le début de l'année 1945 dans certaines régions), les Allemands s'en sont pris un peu partout aux monuments qui rappelaient la présence française (ainsi le Poilu de Rouffach a été retiré de son socle, le monument de Thann a disparu). Ils ont en général démonté les Jeanne d'Arc (à Merlebach les habitants ont eux-mêmes enlevé la figure de la Pucelle afin de la préserver de la destruction), ôté la statue de saint Jean Népomucène du monument de Rixheim. Leur vandalisme a pris très souvent un caractère nettement antichrétien. D'autres monuments ont été détruits ou endommagés par les combats. Ils portent ainsi dans leur « chair » les stigmates de l'histoire tourmentée de la région.

Après la Seconde Guerre mondiale la plupart des monuments détruits ou « escamotés » ont été reconstruits ou remontés. La fin des années 1940 est somme toute assez comparable à celle du lendemain de la Grande Guerre : exaltation patriotique (assortie cette fois d'une campagne contre le dialecte alsacien avec le slogan : « C'est chic de parler français »), renouveau religieux. Certaines différences sont toutefois à noter : d'abord l'importance des victimes civiles, qui se répartissent en deux grandes catégories (les habitants tués dans les bombardements et les combats de 1940 et de 1943-1945 d'une part, les déportés et internés d'autre part) ; ensuite le cas particulier des « Malgré-nous », Alsaciens et Mosellans incorporés de force, au mépris du droit cette fois, dans l'armée allemande à partir de 1942, morts ou disparus sur tous les champs de bataille de

l'Europe. Ces soldats sont eux aussi considérés comme des victimes de guerre, broyées par les implacables machines de mort nazie, mais aussi soviétique (car beaucoup sont décédés dans les camps russes, notamment celui de Tambov).

Malgré le caractère quelque peu « hétéroclite » des listes des morts de 1939-1945, conséquence d'une histoire encore plus complexe qu'en 1914-1918, le rituel préexistant continue de fonctionner pendant une vingtaine, voire une trentaine d'années. La date de la libération de la ville en 1944 ou 1945 se substitue simplement à celle de l'entrée des troupes françaises en 1918. Au 11 novembre s'ajoute désormais le 8 mai. Ces cérémonies continuent aujourd'hui, mais n'y assistent plus guère que les corps constitués, quelques fidèles anciens combattants et de rares membres plus jeunes de leur famille, des enfants des écoles, des curieux en petit nombre parfois. Partie intégrante du paysage urbain depuis si longtemps, le monument aux morts s'est fondu dans le décor. Il ne suscite plus en général qu'indifférence : les enfants jouent autour, les jeunes (ou moins jeunes) désœuvrés le fixent comme lieu de rendez-vous pour se retrouver ; il gêne parfois pour construire un parking, pour restructurer un centre-ville.

C'est que le grand bouleversement culturel et religieux de la fin des années 1960 a eu des conséquences également dans le domaine de la mémoire. Avec pour postulat une contestation générale de l'autorité, il a remis en cause des notions aussi essentielles et consensuelles autrefois que celles de patrie (et donc d'armée), de foi religieuse, de respect dû aux sacrifices consentis par les aînés. Pour une partie de la jeunesse « soixante-huitarde » les anciens combattants représentent tout ce qui est l'objet de leur rejet, voire de leur haine. L'affluence aux cérémonies devant les monuments aux morts n'a cessé depuis lors de baisser. Bien sûr un autre facteur d'explication doit être évoqué : celui de la distance avec l'événement. Il est évident que les parents, frères et sœurs, enfants de ceux dont les noms sont gravés dans la pierre se sentaient davantage concernés par les manifestations régulières qui étaient organisées dans les communes – surtout lorsque la tombe de l'être cher se situait au loin ou, même, n'existait pas – que leurs petits et même arrière-petits-enfants, qui n'ont jamais connu ceux qui sont honorés sur les monuments.

Le renouveau de la fin du siècle

La fin de la décennie 1990 connaît pourtant un regain d'intérêt tout à fait inattendu pour la Première Guerre mondiale, sur fond d'attention très marquée accordée à la Seconde lors des anniversaires de 1994-1995 et

de 2004-2005, qui revêtent un éclat tout particulier. Beaucoup de monuments aux morts sont alors « redécouverts », même si ce sont parfois des aspects bien particuliers qui passionnent le grand public : a-t-on oublié d'y graver les noms de certains soldats, par exemple ? Si oui, il n'est que temps de réparer cette injustice. Un petit phénomène de « troisième génération » apparaît : alors que les enfants des combattants se sont souvent peu préoccupés du passé militaire de leur père ou de leur oncle, petits-enfants, voire arrière-petits-enfants redécouvrent leur parcours. Les nombreuses sociétés savantes d'histoire locale qui quadrillent l'Alsace et la Moselle (plus que partout ailleurs en France) participent largement à ce renouveau, de même qu'un certain nombre de municipalités, désireuses de mettre en valeur le patrimoine local.

Cette recherche des racines et des spécificités de l'identité locale passe aussi par un désir de reconnaissance de plus en plus fort de ceux qui s'estiment « oubliés de l'Histoire ». C'est le cas surtout des Malgré-nous, dont certains développent des revendications presque « identitaires », avec en 2003, puis en 2007 de nouveau, l'envoi d'une lettre au président de la République pour lui demander de faire solennellement repentance, au nom de la République, en raison des deux abandons successifs de l'Alsace et de la Lorraine mosellane en 1871 et 1940 (demande qui n'a reçu aucune réponse). D'autres se contentent de lutter plus sobrement contre l'oubli en faisant apposer sur les monuments aux morts des plaques qui rappellent spécifiquement les drames de la captivité et de la mort des incorporés de force à Tambov et dans d'autres camps en URSS.

Enfin, du fait de l'implacable pyramide des âges, on constate depuis quelques années l'importance grandissante de la mémoire de l'Indochine et surtout de l'Algérie. La date du 19 mars (bien que contestée) s'inscrit désormais dans le calendrier commémoratif de la plupart des villes d'Alsace-Moselle. Les anciens d'AFN constituent en effet aujourd'hui les « gros bataillons » des associations d'anciens combattants, à commencer par la plus importante d'entre elles, l'UNC (Union nationale des combattants). Sur beaucoup de monuments – comme ceux de Ribeauvillé et de Rouffach – des plaques en mémoire des morts des TOE (Théâtre d'opérations extérieurs – Indochine, Afrique du Nord) ont été apposées.

Les nouveaux lieux de mémoire

Si le monument aux morts demeure donc, de nos jours encore, le lieu le plus clairement identifié de la mémoire des conflits des XIXe et XXe siècles dans les villes d'Alsace et de Moselle, les quelques constructions récentes ont des caractéristiques souvent assez différentes de celles des

années vingt, ou même quarante et cinquante, bien que cette première époque ait déjà connu quelques variantes remarquables, comme le bas-relief du monument de Rosheim qui appelait à la réconciliation franco-allemande en figurant un poilu et un *Feldgrau* qui se tendaient la main (mais le soldat allemand n'était autre qu'un Alsacien dévoilant la cocarde tricolore qu'il cachait sous sa vareuse). À Lutterbach, après la disparition du premier monument aux morts dans les rénovations qui ont suivi le bombardement en 1944 de la basilique du Sacré Cœur (à l'intérieur de laquelle il se trouvait), la municipalité décide en 1988 d'ériger un groupe illustrant la prophétie d'Isaïe : « De leurs épées ils forgeront des socs de charrue. » Un artisan de grès rose empoigne le canon d'un char, émergeant d'un fatras d'armes diverses, et le transforme à coups de marteau en fleurs qui s'envolent vers le ciel. Nous sommes loin, ici, des monuments patriotiques d'autrefois.

Les débats qui agitent la société française actuelle, notamment ceux qui concerne l'immigration et l'intégration des immigrés de l'ancien Empire colonial, rejaillissent aussi sur la politique mémorielle. Le 1er novembre 2000 est inauguré devant l'entrée du cimetière militaire de Strasbourg-Cronenbourg, à l'initiative notamment d'un conseiller municipal d'origine algérienne, le colonel (de réserve) Meliani, un monument en hommage aux troupes d'Afrique et d'Outre-Mer qui ont largement contribué à la libération de l'Alsace pendant la Seconde Guerre mondiale. Les rapatriés d'Algérie ont quant à eux fait élever un monument au cimetière civil de ce même quartier de Cronenbourg dès 1972 « à la mémoire des pionniers et soldats morts et disparus en Afrique du Nord et Outre-Mer ». Une cérémonie s'y déroule le 26 mars, anniversaire de la fusillade de la rue d'Isly à Alger en 1962. A partir de 1992 une autre est aussi organisée le 5 juillet pour commémorer le massacre de plusieurs dizaines de civils français à Oran par l'ALN (en 1962 également).

Enfin, a été ouvert en juin 2005 dans la petite ville de Schirmeck le Mémorial d'Alsace-Moselle, consacré à l'histoire de la période qui court de 1870 (date du début de la guerre franco-prussienne) à 1953 (date du procès de Bordeaux des incorporés de force alsaciens dans la SS contraints de participer au massacre d'Oradour-sur-Glane en 1944). Ce nouveau lieu de mémoire, largement subventionné par les acteurs locaux (communauté de communes de Schirmeck et environs, conseils généraux du Bas-Rhin, du Haut-Rhin, de la Moselle, conseil régional d'Alsace), entend faire connaître leur histoire aux Alsaciens-Mosellans (surtout à ceux des jeunes générations) et également la faire découvrir aux autres Français et aux étrangers de passage (notamment allemands). S'inscrivant dans la ligne de l'Historial de Péronne ou du Mémorial de Caen, il présente une

muséographie résolument moderne, sans beaucoup d'objets d'époque, mais avec la création « d'ambiances » au moyen de reconstitutions de lieux emblématiques (un wagon du train de l'évacuation des Alsaciens-Mosellans vers le Sud-Ouest en 1939, un champ de bataille en Russie, etc.). Il recueille aussi les archives que les particuliers veulent bien lui confier. Un projet de construction, le long des allées qui conduisent au Mémorial, de « mur de la mémoire », dans l'esprit de celui qui commémore à Washington les morts américains du Vietnam, est à l'étude. Il s'agirait de créer un lieu où les familles des plus de 40 000 incorporés de force alsaciens et mosellans de la Seconde Guerre mondiale morts ou disparus pourraient venir se recueillir¹¹. Un mur virtuel est en cours de réalisation à Gravelotte, en Moselle.

Conclusion

En Alsace-Moselle comme dans le reste de la France la mémoire a connu de grandes mutations au cours des trente dernières années. Du fait de la désaffection croissante des jeunes générations pour les cérémonies civiques et de la déchristianisation qui a gagné aussi l'Alsace-Moselle (bien que l'attachement au Concordat y demeure fort), le culte « national et chrétien » qui entourait les monuments aux morts des villes et villages a perdu une grande partie de sa force. Seule la Toussaint garde une certaine vigueur.

Incontournables au cœur des villes, les monuments aux morts demeurent toutefois un symbole pour des Alsaciens et des Mosellans désireux de manifester leur enracinement à la fois local, national et, parfois, confessionnel. Ils expriment en effet la dualité et les particularités d'une histoire que beaucoup ne veulent pas oublier, même si elle a été depuis longtemps dépassée et même transcendée par la réconciliation franco-allemande et la construction de l'Europe, dont Strasbourg est l'une des capitales.

¹¹ *Les Dernières Nouvelles d'Alsace*, 15 décembre 2006.

Žan-Noël Grandom, vanredni profesor savremene istorije
Univerzitet u Strazburu

**MESTA PAMĆENJA U SRCU GRADA:
SPOMENICI STRADALNICIMA NA ISTOKU FRANCUSKE
(ALZAS I MOZEL)**

Rezime

Između 1870 i 1945, Alzašani i deo Lorenaca¹² (Mozelani¹³) menjali su svoju nacionalnost četiri puta. Za vreme dva svetska rata 1914–1918. i 1939–1945, neki su nosili francusku, a većina nemačku uniformu. Prvi svetski rat 1918. godine završili su kao pobedeći, da bi se 1919. našli u taboru pobednika na osnovu odluka Konferencije mira u Versaju koja ih je dodelila Francuskoj. U Drugom svetskom ratu 1940. godine doživeli su poraz kao i svi Francuzi, zatim je najveći broj njih uključen u nemačku vojsku (1942), da bi 1944–1945. bili oslobođeni od strane saveznika. Jedan alzaški humorista mogao je zato da kaže da je jedina uniforma koja im je po svoj prilici odgovarala bila uniforma ratnih zarobljenika. Kako je, dakle, izgrađeno pamćenje takve populacije? Kako je ono urezano na kamenu spomenika stradalnicima koji u srcu gradova Alzasa-Mozela svedoče danas o podvojenosti prošlosti ovih oblasti?

Podeljeno i suprotstavljeno nasleđe prošlosti istoka Francuske može da se analizira u nekoliko hronoloških i problemskih celina. Razvoj značenja pojmova sećanje (*souvenir*) i pamćenje (*mémoire*) u francuskom društvu u drugoj polovini 20. veka pokazuje u kojoj meri su spomenici žrtvama stradalim u ratovima bili odraz vremena u kome su nastali. Za razliku od većine spomenika stradalnicima u Francuskoj, spomenici u Alzasu i departmanu Mozel najčešće nose hrišćanska obeležja. To može da se objasni posebnom zakonskom regulativom koja je primenjivana u Alzasu-Mozelu posle njihove reintegracije u nacionalne okvire 1918. godine. Ipak, ikonografija i natpisi na ovim spomenicima su se razlikovali između većih i manjih gradova u inače veoma urbanizovanoj oblasti Francuske. Poseban status ovih oblasti doprineo je da se između dva svetska rata uspostavi osoben „građansko-religijski“ kult u kome je sveštenstvo imalo značajnu ulogu. Uspostavljeni model pamćenja prošlosti radikalno je izmenjen za vreme aneksije Alzas-Mozela od strane nacističke

¹² U smislu stanovnika francuskih regija Alzasa i Lorene.

¹³ U smislu stanovnika francuskog departmana Mozel koji pripada regiji Lorena.

Nemačke, koja je uništavala spomenike koji su podsećali na francusko prisustvo. Period neposredno posle Drugog svetskog rata i povratka ovih oblasti Francuskoj bio je sličan razdoblju posle Prvog svetskog rata: insistiralo se na patriotskom ushićenju ali i obnovi religijskih osećanja. Međutim, veliko kulturološko i religijsko previranje krajem šezdesetih godina XX veka imalo je posledice i u domenu pamćenja. Na osnovu postulata opšteg osporavanja svakog autoriteta, stavljeni su pod znak pitanja i pojmovi oko kojih je nekada uspostavljan konsenzus u društvu: otadžbina, vojska, vera i poštovanje prema žrtvama predaka. Od tada je priliv građana zainteresovanih za komemorativne svečanosti bio u stalnom opadanju. Ipak, krajem devedesetih godina XX veka došlo je do ponovnog oživljavanja interesovanja za Prvi svetski rat pod uticajem izražene pažnje koja je poklanjana Drugom svetskom ratu. Mnogi spomenici stradalnicima su „ponovo otkriveni“ zbog različitih pitanja koja su počela da interesuju široku publiku. U ovom periodu, javila su se i nova mesta pamćenja koja se znatno razlikuju od onih iz dvadesetih godina XX veka bilo da podsećaju na proces francusko-nemačkog pomirenja, aspekte francuske kolonijalne prošlosti ili lokalne istorije Alzas-Mozela.

U Alzas-Mozelu, kao i u ostatku Francuske, pamćenje prošlosti doživelo je velika previranja u poslednjih tridesetak godina. Zbog povećanja nezainteresovanosti mlađih generacija za javne svečanosti kao i usled procesa dehistijanizacije, „nacionalni i hrišćanski“ kult vezan za spomenike stradalnicima u Alzas-Mozelu izgubio je veliki deo svoje snage. Ipak, nezaobilazni u srcu gradova, spomenici stradalnicima su ostali važan simbol za Alzašane i Mozelane koji žele da ispolje svoju vezanost na lokalnom, nacionalnom i ponekad konfesionalnom nivou. Na taj način, oni izražavaju dvojnost i posebnost istorije koju mnogi ne žele da zaborave, čak i ako je ona odavno prevaziđena i uzvišena francusko-nemačkim pomirenjem i procesom stvaranja Evrope čiji je Strazbur jedan od centara.

Autor rezimea:
Stanislav Sretenović

POLSKA I JUGOSŁAWIA W STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije održane 10–11. oktobra 2013. u Bidgošću, urednici: Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćmiński, Institut za istoriju i međunarodne odnose – Univerzitet Kazimir Veliki, Bidgość 2014, 384 str.

Istoriografska produkcija o Jugoslaviji u Poljskoj, kao i o istoriji Poljske u Srbiji, nije imponantna. Doduše, objavljen je znatan broj radova, ali ipak postoje polja, među njima i ona koja dodiruju bilateralne odnose, koja nisu bila predmet istraživanja. Takođe, neki problemi koji su već bili obrađivani zahtevaju dalja i podrobnija istraživanja. Navedeni razlozi, uz želju za popularisanjem istorijskog znanja, bili su glavni motivi uspostavljanja saradnje između Instituta za istoriju i međunarodne odnose sa Univerziteta Kazimira Velikog u Bidgošću i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda.

Kao rezultat, 10–11. oktobra 2013. godine, Institut za istoriju i međunarodne odnose organizovao je naučnu konferenciju pod nazivom „Poljska i Jugoslavija u međunarodnim odnosima posle Drugog svetskog rata“. Na njoj su učestvovali naučni radnici iz Srbije (Institut za savremenu istoriju, Institut za noviju istoriju Srbije, Filozofski fakultet u Beogradu), kao i petnaestoro naučnika koji su predstavljali poljske univerzitete (Univerzitet u Gdanjsku, Univerzitet Kazimira Velikog, Jagelonski univerzitet, Univerzitet u Varšavi, Univerzitet u Vroclavu i Univerzitet u Zelenoj Gori).

Monografija koja je pred čitaocem sadrži radove nastale na osnovu referata koji su predstavljeni na konferenciji, kao i radove autora koji nisu učestvovali na samoj konferenciji, ali su participirali u pomenutom naučnom projektu.

Knjiga je podeljena na četiri dela. U prvom delu, nazvanom *Poljska i Jugoslavija u posleratnoj Evropi*, objavljeno je sedam priloga posvećenih raznim aspektima učešća Poljske i Jugoslavije na međunarodnoj sceni. O britanskoj politici prema Poljskoj i Jugoslaviji pisao je prof. Jaček Tebinka, jugoslovensko-rumunskim odnosima za vreme mađar-

ske krize 1956. godine dr Vladimir Cvetković, a profesor Mihal Zaharijas je elaborirao stavove jugoslovenskog disidenta Milovana Đilasa prema događajima iz 1956. godine. O jugoslovenskom iskustvu sovjetizacije neposredno posle Drugog svetskog rata rad je napisao doc. dr Aleksandar Životić. Reka Dunav kao neka vrsta berlinskog zida Istoka u vreme konflikta Jugoslavije sa zemljama Informbiroa je bila tema rada dr Milana Gulića. Rad dr Dragana Bogetića se tiče odnosa Jugoslavije prema događajima u Čehoslovačkoj 1968. godine, a dr Srđan Cvetković je dao pregledan prikaz komunističke represije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata upoređujući je sa iskustvima u zemljama Istočne Evrope i Poljske.

Drugi, najobimniji deo sastoji se od devet članaka koji se tiču jugoslovensko-poljskih odnosa. Pomenuti su razni aspekti tih odnosa, ali je ipak presudna politička dimenzija. Piscu radova su prof. Eva Bujvid Kurek (*Poljsko-jugoslovenski odnosi prema savezničkim ugovorima i uzajamnim diplomatskim sastancima 1946–1975*), mr Pavel Vavrišuk (*Godina 1956. u poljsko-jugoslovenskim odnosima*), prof. Robert Skobelski (*Poljsko-jugoslovenski odnosi u periodu vlasti Vladislava Gomulke 1956–1970*), mr Mateuš Sokulski (*Jugoslovenske vlasti prema društveno-političkim krizama u Poljskoj: decembar 1970. i jun 1976*), Nebojša Stambolija (*Odnos jugoslovenske javnosti i vlasti prema ratnom stanju u Poljskoj 1981–1983*), dr Bojan Dimitrijević (*Jugoslovensko-poljska vojno-tehnološka saradnja 1918–1991*), prof. Tadeuš Volša (*Suđenje generalu Dragoljubu Mihailoviću u poljskoj izbegličkoj publicistici*), prof. dr Momčilo Pavlović (*Razmena omladinskih brigada Poljske i Jugoslavije 1946–1947*) i prof. Andžej Zaćmiński (*Od prijateljstva do neprijateljstva – slika Jugoslavije u propagandi PRP/PURP 1947–1949*).

U trećem delu teme razmatranja jesu umetnost, kultura i nauka u jugoslovensko-poljskim odnosima. Od sedam predstavljenih tekstova tri (prof. Zđislava Bjeđanjskog, prof. Pjotra Zvjeđhovskog i dr Patricjuša Pajonka) posvećena su kinematografiji. Jugoslovensko-poljsku kulturnu saradnju predstavio je dr Slobodan Selinić, dok je dr Mag-

da Boguslavski prikazala učešće poljskih umetnika na Beogradskom internacionalnom pozorišnom festivalu. Dr Dragomir Bondžić je opisao saradnju jugoslovenskih i poljskih univerziteta, a mr Nataša Milićević je za svoju temu izabrala pregled istoriografije posvećen jugoslovensko-poljskim odnosima posle Drugog svetskog rata.

Poslednji deo publikacije obuhvata priredna pitanja. Prof. Marija Eva Šatlah je predstavila politiku Poljske i Jugoslavije prema Maršalovom planu, a dr Ivana Dobrivojević – privrednu politiku Komunističke partije Jugoslavije u periodu 1945–1953. Sjaj i senke radničke samouprave u Jugoslaviji opisala je dr Aleksandra Čizmovska, dok je mr Pšemislav Bjeganjski predstavio saradnju gradova pobratima na primeru Bidgošća i Kragujevca.

Mišljenja smo da radovi koji su objavljeni u zborniku imaju veliki značaj za srpsku i poljsku istoriografiju, ali i ukupne naučno-kulturne odnose dveju zemalja. Uspešno organizovanje konferencije u Beogradu 9–10. oktobra 2014. nagoveštava produženje i nadgradnju ovog projekta i nastavak saradnje Instituta za savremenu istoriju iz Beograda i Instituta za istoriju i međunarodne odnose iz Bidgošća.

*Nebojša Stambolija
Pawel Wawryszak*

Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, SRBI I ALBANCI NA KOSOVU I METOHIJI U 20. VEKU, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2014, 343 str.

Pitanje Kosova i Metohije i odnosa Srba i Albanaca na ovom prostoru jedno je od najsloženijih iz srpske istorije, pa monografija Koste Nikolića i Srđana Cvetkovića *Srbi i Albanci na Kosovu i Metohiji u 20. veku* predstavlja nameru, kako sami autori kažu, da naprave „značajan iskorak iz dosadašnjeg veoma rasprostranjenog crno-belog posmatranja i proučavanja komplikovanih odnosa Srba i Albanaca na Kosovu i Metohiji, ali i u celoj Srbiji.“ Studija je zasnovana na istraživanjima u fondovima Arhiva Jugoslavije

(Vrhovni sud Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Popis optužnica i presuda, Predsedništvo SFRJ, Savezno izvršno veće), Arhiva Srbije (Centralni komitet Saveza komunističke Srbije), KPD Zabela, KPD Sremska Mitrovica, Vojnog arhiva (Vojno bezbednosna agencija, Narodnooslobodilačka borba), objavljenim izvorima i memoarima (23), kao i velikom broju monografija i članaka (67) i tekstova iz štampanih medija. Knjiga je obogaćena registrom ličnih imena i fotografijama koje prate tekst. Monografiju čine četiri osnovna tematska poglavlja i epilog.

U prvom poglavlju *U sastavu Srbije* prati se prostor Kosova i Metohije od Prvog balkanskog rata 1912. kada je najvećim delom ušao u sastav srpske države. Albansko stanovništvo nije ovo dočekalo kao oslobođenje od turske vlasti već kao neku vrstu okupacije, jer je ideja „velike Albanije“ bila formirana od 1878. godine. Posle Prvog svetskog rata nova jugoslovenska država se ponovo suočila sa problemom vekovnih suprotnosti, ukidanja feudalizma i uspostavljanja mira. Tako su dvadesete godine 20. veka obeležene kolonizacijom Srba na ovo područje, ali i albanskim kačakčkim akcijama. Nacionalni problem Kraljevina Jugoslavija je pokušala da reši iseljavanjem muslimana u Tursku i Albaniju. Poseban deo ovog poglavlja predstavlja odnos komunista prema kosovskom pitanju. Komunistička partija je podržavala ideju „razbijanja“ Jugoslavije, pa je u njenom okviru isticala neminovnost borbe protiv „nacionalnog ugnjetavanja“ Albanaca. Borba Albanaca za ujedinjenje nastavila se i u Drugom svetskom ratu. Autori stavljaju poseban akcenat na Bujansku konferenciju 1943–1944, posle koje je u februaru 1945. na Kosovu i Metohiji zavedena vojna uprava.

Drugo poglavlje *Albanski nacionalni pokret u Titovoj Jugoslaviji* bavi se integracijom albanskog stanovništva u državu i institucije vlasti. S obzirom na povećani nacionalizam Albanaca, pogoršavao se položaj srpskog naroda krajem sedme i početkom osme decenije 20. veka. U isto vreme pao je Aleksandar Ranković, a posle Brionskog plenuma albanski intelektualci i deo političke elite istakli su zahtev za formiranje kosovske republike.

Poseta Josipa Broza Tita Kosovu i Metohiji 1967. bila je značajna i za Srbe i za Albance jer su očekivali ispunjenje svojih zahteva, a Tito je ovom prilikom naglasio važnost bratstva i jedinstva. Novi zahtevi Albanaca istaknuti su 1968. kada se Fadilj Hodža, predsednik Pokrajinske skupštine Kosova i Metohije, suprotstavio upotrebi imena Metohija. Autori su posebno istakli važnost sednice CK SK Srbije maja 1968. kada su Dobrica Ćosić i Jovan Marjanović istupili sa kritikom zvanične politike SKJ u domenu nacionalnih odnosa u Jugoslaviji posebno na Kosovu i Metohiji. Posle toga, 1968. izbile su albanske demonstracije u svim većim gradovima Kosova i Metohije na kojima su tražili ustav, otcepljenje i ujedinjenje područja na kojima su živeli Albanci. Zastave Albanije počele su da se vijore na teritoriji Kosova, ukinut je naziv Šiptari i uveden naziv Albanci. Tada je, prema rečima autora, počela „zlatna decenija“ 1971–1981. kosovskih Albanaca i smanjivanje srpske populacije.

Autori zaključuju da se politički život Srba na Kosovu i Metohiji od Drugog svetskog rata do pobune Albanaca 1981. odvijao u okvirima KPJ/SKJ. Ustavom iz 1974. reč Metohija izbačena je naziva pokrajine, a Jugoslavija je postala federativna jedinica šest ravnopravnih republika i dve autonomne pokrajine. Kritičku analizu ustavnog konstituisanja republike predstavljala je *Plava knjiga* (1975) o položaju pokrajina u Srbiji, ali nije bilo konkretnijeg rezultata. Demonstracije 1981. uslovile su da kosovsko pitanje postane problem cele Jugoslavije. Autori navode da je iseljavanje Srba i Crnogoraca tada prvi put na najvišim partijskim forumima priznato kao problem, ali je to bilo zataškavano u javnosti. Istovremeno se prati i samoorganizovanje kosovskih Srba 1985. i 1986 (Srpski pokret otpora) kada je iseljavanje dobilo drastičnije razmere, a srpska javnost počela da se upoznaje sa razmerama teškog položaja Srba na Kosovu.

Na početku trećeg poglavlja *Slobodan Milošević i kosovsko pitanje* autori upoznaju čitaoca sa kratkom biografijom Slobodana Miloševića a zatim i sa njegovim učešćem u rešavanju kosovskog pitanja. Milošević je posetio Kosovo Polje u aprilu 1987, što je

prema mišljenju autora odredilo njegovo političko delovanje prema Kosovu. Srbi su tada tražili ravnopravnost sa većinskim Albancima i zaštitu od strane državnih institucija. Milošević je uspeo da stekne poverenje Srba na Kosovu jer je stao na njihovu stranu, a distanciranjem od srpskih nacionalista sačuvaao je poverenje političkog vrha. Uporedo sa kosovskim problemom, autori se bave i partijskim frakcijama sa naročitim osvrtom na Osmu sednicu u septembru 1987. za koju zaključuju da je predstavljala kraj jedne epohe jer je Milošević promovisan u vođu. Kao poseban problem u ovom poglavlju tretira se odnos federacije i ostalih republika prema pokušajima Srbije da izvrši ustavne promene i da postane republika sa izdvajanjem rukovodstva Vojvodine. Posle brojnih mitinga i pada vojvodanskog rukovodstva, počeli su i mitinzi u Crnoj Gori koji su pokrenuli Srbi sa Kosova i Metohije. Došlo je do promena u rukovodstvu Pokrajinskog komiteta SK Kosova 1988, počele su masovne demonstracije Albanaca na Kosovu i Metohiji sa parolom Kosovo – republika. Uvedene su vanredne mere, JNA je bila u stanju pripravnosti. Proglašeni su amandmani na republički ustav, a Slobodan Milošević je dobio državnu funkciju u maju 1989. kada je izabran za predsednika Predsedništva SR Srbije. Pravoslavlje je stavljeno u „središte nacije“, pre svega skupom na Gazimestanu 1989, kada je Milošević demonstrirao da je srpska država ponovo ujedinjena. Poseban deo poglavlja posvećen je suđenju Azemu Vlasiju i grupi Albanaca za propagiranje etnički čistog Kosova, što je prouzrokovalo nove demonstracije. Poglavlje je zaključeno 1990. godinom kada su Kosovo i Metohija bili na ivici građanskog rata.

Četvrto poglavlje *Organi bezbednosti i albanski nacionalni pokret* bavi se ustancima, pobunama i odmetnicima 1944–1945 (balistima), kao i nemirima na Kosovu i Metohiji do 1990. godine. Autori na osnovu istraživanja presuda Državne komisije za suđenje ratnim zločincima i kolaboracionistima zaključuju da su Srbi na Kosovu bili suđeni zbog manjih psovki i kritike vlasti, dok su Albanci dobijali samo 3–4 godine zatvora za teška razbojništva nad Srbima. Značajnije

balističke grupe iz 1944–1945. bile su eliminisane do 1951, ali su incidenti nastavljani. Poseban deo bavi se oduzimanjem oružja na Kosovu i Metohiji, u vezi sa čim je bilo brojnih zloupotreba Službe bezbednosti. Prizrenski proces 1956. bio je tipičan primer u ovoj kampanji, koji je 1966. posle pada Rankovića revidiran uz ocenu da je montiran u cilju kompromitovanja albanskih kadrova na Kosovu i Metohiji. Autori se posebno osvrću na slučaj Adema Demaćija, novinara i publiciste, koji je bio nacionalista i borac za ujedinjenje Albanije. U ovom poglavlju se razmatra i progon „rankovićevaca“ krajem 60-ih i početkom 70-ih godina, kao i delovanja albanske političke emigracije, sa počecima u Prvoj prizrenskoj ligi, sa ciljem ujedinjenja svih Albanaca. Protesti na Kosovu krajem 1968. i početkom 1969. zauzeli su posebno mesto u ovom delu monografije s obzirom na to da su bili „masovni i učestali sa ozbiljnim incidentima“, sa zahtevom da Kosovo i Metohija postanu republika. Autori su se osvrnuli i na Novu komunističku partiju Jugoslavije NKPJ i Barski kongres 1974. Posle zatišja na Kosovu 70-ih godina usled poboljšanja položaja albanskog stanovništva ustavnim amandmanima, desili su se 1981. najveći nemiri posle Drugog svetskog rata.

U završnom delu studije *Srbi i Albanci – epilog* burna istorija srpsko-albanskih odnosa završava se 1990. godinom, kada su uvedene vanredne mere, na koje su Albanci odgovorili ilegalnim proglašenjem republike Kosovo. Skupština Srbija je zbog toga donela Zakon o prestanku rada Skupštine i Izvršnog veća SAP Kosovo. Albanci su se opredelili za potpunu izolaciju od srpske države i stvaranje paralelnih institucija. Uvećan je prirodni priraštaj Albanaca, kao i procenat učešća u broju stanovnika. Autori zaključuju da je još od druge polovine 19. veka situacija išla u korist Albanaca, a Srbi su u dva navrata između dva svetska rata i rata u poslednjoj deceniji 20. veka propustili šansu da rešavanje kosovskog pitanja preokrenu u svoju korist.

Monografija *Srbi i Albanci na Kosovu i Metohiji u 20. veku* predstavlja pregled burnih događaja na Kosovu i Metohiji naročito

u periodu posle Drugog svetskog rata do 1990. godine. Autori su istraživali složene procese na državnom nivou, sužavajući ih u pravcu rešavanja kosovskog pitanja, koje je u velikom broju slučajeva bilo ključno za rešavanje jugoslovensko/srpskih problema. Zbog kritičkog praćenja i detaljnog analiziranja dokumenata i štampe, ova studija zaslužuje da bude deo svakog istraživanja savremene srpske istorije o Kosovu i Metohiji.

Božica Slavković

Venceslav Glišić, *REVOLUCIONARI*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, 160 str.

Nasuprot velikom broju naučnih radova, publicističkih napisa i drugih tekstova sastavljenih u duhu promocije Jugoslovenske revolucije u ratu 1941–1945. i vezanih u prvom redu za „život i delo“ Josipa Broza Tita, u nauci postoji svega nekoliko pokušaja da se osvetli uloga i delatnost ostalih visokih partijskih funkcionera. Među njima zaboravu su posebno bili izloženi oni koji su se posle sukoba sa Partijom i državnim vrhom našli na strani „otpadnika“. Usled popuštanja partijskih stega tokom druge polovine osamdesetih godina otvoren je niz do tada tabuiziranih tema iz prošlosti KPJ/SKJ. Međutim, ovo interesovanje je bilo kratkog daha, budući da su u godinama raspada socijalističke Jugoslavije istoričari u državama naslednicama svoja pregnuća usmerili ka pokretanju novih problema u nauci – posmatranih izvan marksističkih interpretativnih okvira – ističući pre svega pitanje delovanja snaga koje su poražene u Drugom svetskom ratu.

U prethodnim decenijama ponajviše se pisalo o Milovanu Đilas, njegovom padu s vlasti, razlazu s Partijom i korenitom preoblikovanju političke misli (V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Beograd 1991; V. Kalezić, *Đilas – miljenik i otpadnik komunizma: kontroverze pisca i ideologa*, Beograd 1988. itd.). Počev od sredine osamdesetih godina objavljivani su mnogi Đilasovi razgovori sa novinarima, kao i njegova memoarska dela koja su najpre publiko-

vana na Zapadu (*Susreti sa Staljinom*, London 1986; *Druženje s Titom*, Šabac 1990; *Be-sudna zemlja*, Beograd 2005; *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009. itd.). Ostalim jugoslovenskim revolucionarima posvećeno je znatno manje prostora u domaćoj i svetskoj historiografiji i nauci uopšte. Knjige o Slobodanu Peneziću i Aleksandru Rankoviću mogle su biti štampane tek nakon smrti Josipa Broza (B. Matić, *Krcun: životopis Slobodana Penezića Krcuna*, Gornji Milanovac 1983; B. Marjanović, *Aleksandar Ranković Leka*, Beograd 2002). Pored Milovana Đilasa, memoarske beleške i sećanja ostavili su Aleksandar Ranković (*Dnevničke zabeleške*, Beograd 2001) i Rodoljub Čolaković (*Kazivanje o jednom pokoljenju*, više izdanja; *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, više izdanja; *Kuća oplakana*, više izdanja, itd.).

Monografija istoričara Venceslava Glišića *Revolucionari* nastala je na tragu dugogodišnjih autorovih interesovanja vezanih za probleme iz oblasti istorije jugoslovenskog komunističkog pokreta i života njegovih istaknutih članova. Otuda ovo delo upotpunjuje ranije Glišićeve radove, naslanjajući se na biografije Mirka Tomića (u koautorstvu sa Nadeždom Jovanović), Blagoja Neškovića i Petra Stambolića. Najpre se nameće pitanje koji su kriterijumi osvojili odabir ličnosti čiji su životi predstavljeni u ovoj knjizi. Sâm autor je u *Predgovoru* naveo kako je želeo da sačuva njihova „svedočenja“ i svoje komentare, jer ga „za sve njih [...] vežu određene uspomene“. Takođe, prema Glišićevim rečima sva „petorica revolucionara bili su Srbi, istovremeno i Jugosloveni jer su se borili za očuvanje Jugoslavije a Srbiju nisu videli van Jugoslavije“. Dodali bismo da su svi aktivno učestvovali u vlasti, nalazeći se na visokim državnim funkcijama nakon 1945, te da su kasnije, po razlazu sa partijskim drugovima ili odlasku sa životne pozornice, bili izloženi tendencioznoj i jednostranoj kritici i negativnom odnosu partijskog i državnog vrha. Milovan Đilas i Aleksandar Ranković su posle partijskog ostrakizma svrstani među „renegate“ Revolucije, dok je uloga Rodoljuba Čolakovića u kreiranju realne politike u potpunosti marginalizovana. Silaskom Aleksandra Rankovića sa

političke scene naklonost jugoslovenskih vlasti izgubio je, pored ostalih, tada već počivši Slobodan Penezić, koji je tokom života optuživan za raspirivanje šovinizma. Stigma velikosrpskog nacionaliste nosio je i Vasa Čubrilović, revolucionar, član organizacije Mlada Bosna i jedan od učesnika Sarajevskog atentata 1914. U potonjem slučaju za autora su od posebnog značaja bili razgovori sa svojim profesorom, vođeni „u dokolici tokom druženja, o nerešenim pitanjima iz istorije Jugoslavije i Srbije u 20. veku“.

Osim *Predgovora* knjigu čine pet poglavlja koja su naslovljena prema ličnostima o čijim životima govore. Tako se u ovoj monografiji nižu biografije Milovana Đilasa, Aleksandra Rankovića, Rodoljuba Čolakovića, Slobodana Penezića i Vase Čubrilovića. Međutim, autor se nije zadovoljio jednostavnim predstavljanjem manje ili više poznatih epizoda iz života navedenih revolucionara, već je uneo svoja zapažanja, komentare, beleške, sećanja, razgovore sa određenim prijateljima i poznanicima. Otuda ova knjiga pored stručnog karaktera ima autobiografski prizvuk.

Autor je ukazivao na pitanja o kojima se u decenijama nakon Drugog svetskog rata nije moglo javno diskutovati. Sa Milovanom Đilasom, Glišić je razgovarao o Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu 1941, zabludama među komunistima u vezi sa rasplamsavanjem socijalne revolucije u gradskim jezgrima u periodu april–jun 1941, tzv. levim skretanjima u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini tokom zime 1941/1942, „martovskim pregovorima“ 1943. sa Nemcima o razmeni zarobljenika i privremenoj obustavi oružanih akcija, njegovim stavovima o pitanju položaja Vlaha i muslimana u Srbiji i nacionalne samobitnosti Crnogoraca, potom o padu s vlasti i razlazu sa partijskim drugovima 1954, nacionalnoj politici KPJ na Kosovu i Metohiji itd. Vođen nastojanjem da što potpunije sagleda profil jednog komuniste i profesionalnog revolucionara Glišić je postavljao pitanja koja često izlaze iz okvira istorijske nauke. U slučaju Milovana Đilasa autora je „stalno [...] mučila jedna misao, zašto pojedini ljudi ulažu toli-

ko energije da dođu do moći, da vladaju masama“.

U razgovorima sa Aleksandrom Rankovićem, koji je najpre „bio dosta rezervisan jer se plašio provokacija od nepoznatih ljudi a znao je da svaki njegov korak prati savezna služba bezbednosti“, Glišić se interesovao za njegovo viđenje Revolucije, delatnost Mustafe Golubića, zarobljavanje Dragoljuba Mihailovića, događaje u vezi s Četvrtim plenumom SKJ 1966. Prema autorovoj oceni „Ranković nije bio toliko ogorčen na Tita [...] koliko na istaknute srpske političare“ – Milentija Popovića, Mijalka Todorovića, Petra Stambolića, Koču Popovića, Dobrivoja Radosavljevića – koji su uzeli učešća u njegovom uklanjanju iz partijskog vrha. Govorio je kako će istorija „reći pravu istinu“, te da još uvek „ništa nije dokazano“. Otuda je Glišić zaključio da se Ranković „nekako [...] filozofski pomirio sa onim što mu se dogodilo, ali nije bio spreman ništa da prihvati od onog za šta su ga optuživali, od težnje da nasledi Tita do optužbi o konzervatizmu“.

Rodoljub Čolaković je na autora ostavio utisak jugoslovenskog patriote koji je socijalizam video kao „društvenopolitički sistem budućnosti“. Nezadovoljan razvojem prilika u zemlji ukazivao je na zloupotrebu vlasti koja je „iskvarila komuniste“. Proročanskim glasom je govorio kako „ćemo se stideti da pomenemo reč jugoslovenski“. Posebno je kritikovao nacionalizam, ističući da „svako treba da ga počisti u svom dvorištu a ne da preko plota viri u tuđe“. Poput svojih saboraca Čolaković je bio „dogmatski marksista“ koji je „verovao da se istorija može usmeravati, čak i kreirati“.

Poglavlje o Slobodanu Peneziću Krcunu autor je sastavio uglavnom na osnovu svojih sećanja i beležaka, budući da njihovo poznanstvo nije bilo dugog veka. Još kao srednjoškolar Glišić je slušao Penezića na mitinzima u Užicu i okolini. Mada „nije bio govornik koji bi mogao da zapali masu“, zabeležio je Glišić, „građani su dolazili da čuju šta će Krcun reći, jer se njegova otvorenost, neposrednost i sve ono što će reći, u narodu cenilo“. Takođe, autor je tada „zapazio da je za razliku od drugih srpskih rukovodilaca [Penezić] češće upotrebljavao reči Srbi i Sr-

bija, kao i bratstvo među slovenskim narodima“. Njegovo jasno izraženo nacionalno osećanje, čije javno ispoljavanje nije bilo uobičajeno među srpskim funkcionerima, pojedini komunisti – naročito iz redova pokrajinskog rukovodstva na Kosovu i Metohiji – videli su kao pretnju po nacionalne interese svog naroda. Posebno mesto u ovom poglavlju posvećeno je prvoj polovini šezdesetih godina, zahlađenju odnosa između nekada bliskih saradnika Rankovića i Penezića i iznenadnoj smrti potonjeg u saobraćajnoj nesreći 6. novembra 1964.

U poslednjem poglavlju posvećenom Vasi Čubriloviću autor je želeo da prikaže određene epizode iz ličnog života svog profesora, beležeći njegove misli i zapažanja u vezi sa problemima iz istorije jugoslovenske države i aktuelnim političkim dešavanjima. Glišić je zapisao kako mnogi savremenici nisu shvatali „suptilnost“ Čubrilovićevog jugoslovenstva, što je „podrazumevalo da se bude istovremeno Jugosloven i da se brani srpski nacionalni interes“. Optužbe za šovinizam bile su u vezi sa Čubrilovićevim tumačenjem međunacionalnih problema u jugoslovenskoj državi – srpsko pitanje na Kosovu i Metohiji, nacionalna identifikacija crnogorskog stanovništva, događaji u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina itd. – koje nije stajalo u saglasju sa zvaničnom interpretacijom partijskog i državnog vrha.

Knjiga Venceslava Glišića *Revolucionari* ne sadrži napomene niti spisak izvora i literature, što se istoričarima može učiniti kao ozbiljan nedostatak. Međutim, autorova namera nije bila sastavljanje iscrpnih biografija petorice revolucionara, već predstavljanje određenih momenata iz njihovog života posmatranih pri tom iz ličnog ugla. Lagan stil autorovog izražavanja, odsustvo zamorne faktografije, ukazivanje na „intrigantna“ pitanja o kojima postoji mali broj naučno pouzdanih tekstova, čine ovo delo prijemčivim širem krugu čitalaca. Ono, takođe, obogaćuje rezultate dosadašnjih istraživanja i nudi valjane putokaze u analizi problema iz oblasti istorije KPJ i jugoslovenske države u celosti.

INFORMACIJE

Naučni skup JUGOSLOVENSKO-POLJSKI ODNOSI U XX VEKU Beograd, 9–10. oktobar 2014.

Nastavljajući uspešnu saradnju, u Beogradu je u organizaciji Instituta za savremenu istoriju i Instituta za istoriju i međunarodne odnose sa Univerziteta Kazimira Velikog iz Bidgošća (Poljska), 9–10. oktobra 2014. održana međunarodna naučna konferencija *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*.

Konferenciju je otvorila Dagmara Luković, referent za kulturu i nauku u Ambasadi Republike Poljske u Beogradu. Uvodne reči držali su prof. dr Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju, dr hab. Jaček Mačijevski, direktor Instituta za istoriju i međunarodne odnose iz Bidgošća i dr hab. Andžej Začminski, šef katedre za savremenu poljsku istoriju na Institutu za istoriju i međunarodne odnose iz Bidgošća.

Uvodna sesija bila je posvećena Prvom svetskom ratu i odnosima Kraljevine Jugoslavije i Republike Poljske u međuratnom periodu. Otvorena je izlaganjem profesora Zdislava Bjeganjskog (Univerzitet Kazimir Veliki) o *odnosu pruske i ruske štampe sa prostora današnje Republike Poljske prema atentatu u Sarajevu*, a zatim je usledio referat Jasmine Milanović (Institut za savremenu istoriju) o *sećanjima Ludvika Hiršfelda na Veliki rat*. O *diplomatskim odnosima u međuratnom periodu* izlagali su Milan Gulić (ISI) i Srđan Mičić (Institut za noviju istoriju Srbije). Nakon kratke pauze usledili su referati Bojana Simića (INIS) o *uporednoj analizi državne propagande*, Dejana Zeca (INIS) o *jugoslovensko-poljskim fudbalskim kontaktima u međuratnom periodu*, Radeta Ristanovića o *odjeku invazije na Poljsku u beogradskoj štampi*, a kao poslednji u prvoj sesiji izlagao je Milan Koljanin (ISI) sa radom o *poljskim izbeglicama u Jugoslaviji 1939–1941*.

Posle pauze za ručak, drugu sesiju je otvorio Milan Terzić (Institut za strategijska istraživanja) sa nekoliko interesantnih *priloga iz jugoslovensko-poljskih odnosa u Drugom svetskom ratu*. Na njega se nadovezao Tadeuš Volša (UKV) koji je izlagao o *sovjetskom represivnom sistemu prinudnih logora nakon Drugog svetskog rata*. Eva Bujvid-Kurek (Jagelonski univerzitet) svojim referatom o *diplomatskim kontaktima od '50-ih do '80-ih godina XX veka* otvorila je temu odnosa dveju zemalja u periodu posle Drugog svetskog rata. Nakon nje, Pavel Vavrišuk (UKV) i Dragan Bogetić (ISI) izlagali su o *značaju partijsko-državnih poseta '50-ih i '60-ih godina*, a prvi radni dan je zatvorio Jaček Tebinka (UKV) radom o *politici Vladislava Gomulke prema Jugoslaviji 1956–1970*. Nakon završetka radnog dela svi učesnici konferencije su posetili izložbu „Srbija 1914. godine“ u Istorijskom muzeju Srbije.

Drugi radni dan je otvorio Momčilo Pavlović (ISI) izlaganjem o *oblicima saradnje Jugoslavije i Poljske u periodu 1945–1948. godine*. Potom su usledili referati o *školovanju jugoslovenskih učenika u Poljskoj 1947/1948* (Slobodan Selinić, INIS), *vizuelnoj predstavi Josipa Broza Tita u poljskoj štampi 1949–1952* (Andžej Začminski, UKV) i *raspadu komunističkog sistema u političkoj misli Milovana Đilasa* (Mihal Jirži Zaharijas, UKV). U ovoj sesiji smo potom čuli izlaganje Vladimira Cvetkovića (INIS) pod nazivom: *Poljska 1956–1958: kako su je videli i doživeli Jugosloveni*. O vrlo interesantnoj temi *saradnje dveju zemalja na polju nuklearne energije '50-ih godina XX veka* govorio je Dragomir Bondžić (ISI). U prepodnevnoj sesiji izlagali su još Magdalena Boguslavska sa Univerziteta u Varšavi (*Politička i umetnička dimenzija prijema jugoslovenske umetnosti u komunističkoj Poljskoj*) i Mateuš Sokulski iz Vroclava (*Poljsko-jugoslovenski odnosi 1970–1980. Nacrt problematike*). Nakon završetka prepodnevne sesije, svi učesnici su bili gosti u Ambasadi Republike Poljske, gde ih je primio ambasador Aleksandar Hećko.

U poslednjoj sesiji prva je govorila Joana Šcutkovska (UKV) koja je u svom radu obradila *kulturnu saradnju dveju zemalja tokom '70-ih godina XX veka*, a referat o *jugoslovensko-poljskim odnosima u 1983. godini* izložio je Nebojša Stambolija (ISI). Usledila su tri rada poljskih kolega iz Bidgošća koja su se bavila temama međusobnih uticaja u književnosti (Pjotr Zvjerčovski: *Rat na Balkanu u „Demonima rata prema Goji“ Vladislava Pašikovskog*), školskim udžbenicima (Teresa Mareš: *Istorija balkanskih država u poljskim školskim udžbenicima za predavanje istorije*) i jeziku (Malgožata Švjenćicka: *Jugoslavija i Jugosloveni u jezičko-kulturnoj slici sveta Poljaka*).

Diskusija posle sesija bila je vrlo živa, sadržajna, stručna i svojim karakterom značajno je doprinela povećanju kvaliteta i naučnosti.

U vrlo prijatnoj i prijateljskoj atmosferi na svečanoj večeri, naučna konferencija je ocenjena kao izuzetno uspešna i izneti su još ambiciozniji planovi. Takođe, iznet je i zaključak da je projekat saradnje dvaju instituta jedan od najznačajnijih faktora u intenziviranju naučno-kulturnih veza, ali i ukupnih bilateralnih odnosa Republike Srbije i Republike Poljske.

Nebojša Stambolija

Šesti naučno-stručni skup ISTORIJA MEDICINE, FARMACIJE, VETERINE I NARODNA ZDRAVSTVENA KULTURA
Zaječar, 2–3. oktobar 2014.

U okviru obilježavanja 100-godišnjice Prvog svjetskog rata u Zaječaru je 2. i 3. oktobra 2014. održan šesti po redu naučno-stručni skup o istoriji medicine, farmacije, veterine i narodnoj zdravstvenoj kulturi. Organizatori skupa, kao i prethodnih godina, bili su Istorijski arhiv *Timočka krajina* iz Zaječara, Institut za savremenu istoriju iz Beograda, Arhiv Srbije iz Beograda, Srpsko lekarsko društvo – podružnica u Zaječaru i Rajačka škola zdravlja. Skup je svečano otvorio dr Mirko Nikolić, zamjenik gradonačelnika Grada Zaječara, a na otvaranju su govorili i predstavnici domaćina Istorijaskog arhiva *Timočka krajina* – Velibor Todorov, v. d. direktora i Nadežda Pedović, arhivski savjetnik.

S obzirom na obilježavanje godišnjice Velikog rata, uz standardne slobodne teme iz istorije medicine, farmacije, veterine i narodne zdravstvene kulture, postojala je i naročita tema koja se ticala medicinskih i zdravstvenih prilika na prostoru Srbije u periodu Prvog svjetskog rata 1914–1918. godine. U okviru ove teme ukazano je na više podjednako važnih podtema: vojni sanitet i zdravstveno stanje vojske; medicinari na frontu (ljekari, bolničarke i bolničari); zbrinjavanje i pomoć ranjenicima na bojištima; misija Crvenog krsta u Prvom svjetskom ratu; učešće i stradanje Timočana u ratu; i zdravstveno stanje stanovništva u Srbiji za vrijeme rata.

Na skupu su učestvovali naučni radnici, istraživači i stručnjaci iz Srbije, Crne Gore, Bugarske i Makedonije. Ukupno je prijavljeno 19 referata, a tokom dva dana trajanja skupa izloženo je 16. Na skupu je učestvovalo i troje saradnika Instituta za savremenu istoriju, od čega dvoje u koautorским radovima sa saradnicima drugih ustanova. Naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju dr Milan Gulić je govorio na temu *Formiranje zdravstvenog sistema Republike Srpske Krajine*, istraživač-pripravnik Nebojša Stambolija je, u saradnji sa Jelenom Vukčević iz Centra za kulturu Narodnog univerziteta u Trsteniku, pripremio rad na temu *Prve školovane medicinske sestre u Trsteniku*, dok je Božica Slavković, istraživač-stipednista, u saradnji sa Enom Mirković sa Instituta za srpsku kulturu u Leposaviću, pripremila rad na temu *Opšti pogled na zdravstvene prilike u Jugoslaviji u periodu pre i posle Drugog svjetskog rata (do 1960)*. Svoje radove su prezentovali i arhivisti Istorijaskog arhiva *Timočka krajina* iz Zaječara i Državnog arhiva u Vidinu (Bugarska), kao i saradnici Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda i Istorijaskog instituta iz Beograda.

Tokom prvog dana skupa promovisan je i zbornik radova sa petog naučno-stručnog skupa o istoriji medicine, farmacije, veterine i narodnoj zdravstvenoj kulturi koji je održan 2013. godine. O zborniku je govorio Ivan Potić, viši bibliotekar u Istorijskom arhivu *Timočka krajina*. Zbornik radova sa skupa iz 2013. godine je po obimu i kvalitetu podnijetih postigao visok nivo koji bi trebalo da predstavlja motiv za dalje održavanje i postojanje ovog naučno-stručnog skupa.

Na kraju skupa donijeti su zaključci da je šesti po redu naučno-stručni skup o istoriji medicine, farmacije, veterine i narodnoj zdravstvenoj kulturi ispunio osnovni cilj održavanja, kao i to da ima još puno prostora za analiziranje predloženih tema, da je poželjno u značajnijoj mjeri pristupiti istraživanju Drugog svjetskog rata (kada su teme iz medicine, veterine, i farmacije u pitanju) i da je potrebno nastaviti sa realizacijom stručne platforme sa prethodnog skupa.

Milan Gulić

Okrugli sto MLADA BOSNA I IDEJA NACIONALNOG OSLOBOĐENJA, Banja Luka, 24. novembar 2014.

Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, 24. novembra 2014. održan je okrugli sto na temu „Mlada Bosna i ideja nacionalnog oslobođenja“. Okrugli sto su organizovale sledeće institucije iz zemlje i inostranstva: Fakultet političkih nauka u Banjoj Luci, Institut za savremenu istoriju iz Beograda, Institut za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda, Ruski institut za strateška istraživanja iz Moskve i Predstavništvo Republike Srpske u Srbiji. Ispred Instituta za savremenu istoriju učešće su uzeli prof. dr Momčilo Pavlović, dr Đoko Tripković i dr Stanislav Sretenović. U nizu događaja koji su organizovani povodom stogodišnjice Prvog svjetskog rata, okrugli sto u Banja Luci se izdvojio svojim visokim naučnim kvalitetima, odlično postavljenom stručnom problematikom i izuzetno plodnom diskusijom. Okrugli sto u Banja Luci je otvorio niz novih istraživačkih tema od kojih izdvajamo one koje se tiču problema istorije i sećanja Mlade Bosne, Gavrila Principa i Sarajevskog atentata.

Stanislav Sretenović

ISTORIJA 20. VEKA, 2015, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 011 3398 362
www.isi.co.rs office@isi.co.rs

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

Fotografija na korici:
Edvard Kardelj, Josip Broz Tito i Aleksandar Ranković na VI kongresu SKJ
Zagreb 1952 (Medija centar „Odbrana“)

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Beograd: Planeta print). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Objavlјivanje časopisa sufinansiralo je Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Štampa Planeta print, Beograd

